

جلوه‌های حکمت و تدبیر*

اجزای تدریس

انتخاب روش تدریس برعهده‌ی دبیر است که متناسب با شرایط کلاس و محتوای درس، روش مناسب را برگزیند و اجرا نماید. البته ضروری است روش‌هایی انتخاب شود که دانش‌آموزان را فعال کند و به مشارکت در تدریس تشویق نماید. در بخش اول این کتاب، روش‌های مناسب تدریس معرفی شده است. هر روشی که توسط دبیر برای تدریس این درس انتخاب شود باید اجزای زیر را داشته باشد و در کلاس اجرا گردد.

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه‌ی آیات
۲	استخراج پیام آیات توسط دانش‌آموزان
۳	طرح ضرورت جهان‌شناسی و تصویر یک جهان خیالی توسط دبیر
۴	انجام فعالیت ارزیابی از طرف دانش‌آموزان
۵	طرح تصویر جهان واقعی از طرف دبیر
۶	انجام فعالیت نمونه‌یابی توسط دانش‌آموزان
۷	تبیین شاخصه‌ی اصلی و طرح سه فرض از طرف معلم
۸	انجام فعالیت استدلال توسط دانش‌آموزان
۹	انجام فعالیت عرضه بر آیات توسط دانش‌آموزان

بعد از آماده‌سازی و ایجاد انگیزه که معمولاً با توضیح ورودی هر درس و طرح سؤال‌های اصلی که هر درس بدان می‌پردازد، آغاز می‌شود، نوبت به قرائت آیات درس می‌رسد. در تمرین قرائت، هم می‌توان از نوار کاست استفاده کرد و هم از دانش‌آموزانی که صوت خوبی دارند، کمک گرفت. در همین ابتدای سال لازم است قرائت دانش‌آموزان ارزیابی شود تا میزان زمانی که باید صرف قرائت شود، مشخص گردد.

برای تمرین قرائت، از کار گروهی استفاده کنید و بکوشید با ایجاد انگیزه، افراد توانای گروه به کمک افراد ضعیف بیایند، بدین طریق، هم افراد ضعیف تقویت می‌شوند و هم یک نوع همکاری بین افراد گروه شکل می‌گیرد.

تذکره اول: آنچه از قواعد ضروری تجوید مورد نظر است، طرز تلفظ صحیح حروف خاص زبان عربی است. دانش‌آموزان با تلفظ صحیح این حروف در دوره‌ی راهنمایی آشنا شده‌اند. دبیران محترم باید تقویت این توانایی را در دوره‌ی متوسطه در نظر داشته باشند و با توجه به میزان توانایی دانش‌آموزان و شرایط کلی کلاس بر این امر تأکید نمایند. در این خصوص، می‌توان برنامه‌ریزی کرد و از همان سال اول، در هر درس به تلفظ صحیح یکی از حروف پرداخت و آن را در سال‌های بعد ادامه داد. پس لازم است از دانش‌آموزان بخواهیم که تلفظ صحیح حروف را انجام دهند. البته باید برای این کار برنامه‌ریزی کنیم و در هر جلسه روی تلفظ یکی از حروف تأکید نماییم. تلفظ صحیح حروف «ث»، «ح»، «ذ»، «ص»، «ض»، «ط»، «ظ» و «ع» باید مرحله به مرحله پیش رود.

دانش‌آموزان باید آیات را در کلاس ترجمه کنند و از اینکه به صورت تکلیف در منزل، آیات را ترجمه نمایند و به مدرسه آورند باید خودداری شود. البته اگر دانش‌آموزی قبلاً ترجمه را آماده کرده باشد، نباید مورد مؤاخذه قرار گیرد.

بهتر است دانش‌آموزان، آیات را به صورت گروهی ترجمه کرده و روی ترجمه‌های پیشنهاد شده بحث کوتاهی صورت گیرد. در صورت وجود فرصت و در حد امکان، از آموخته‌های دانش‌آموزان در درس عربی کمک بگیرید تا آنان معنای عبارت‌ها را بهتر درک کنند. دبیر محترم، نباید ترجمه‌ی عبارت‌ها را به دانش‌آموزان دیکته کند، بلکه باید از میان بحث دانش‌آموزان و توضیحات خود، معنای هر عبارت را مشخص کرده تا در صورتی که ترجمه‌ی دانش‌آموزی اشتباه بود، خودش به اصلاح آن بپردازد. ترجمه‌ی لفظ به لفظ دانش‌آموزان، چه در هنگام کار در کلاس و چه در زمان پرسش شفاهی و کتبی، مورد قبول است.

تذکره دوم: با توجه به اینکه کتاب دین و زندگی (۲)، مانند کتاب سال اول بر محور تدبیر در قرآن سامان یافته، ضروری است که بار دیگر در ابتدای تدریس، درباره تدبیر در قرآن، ضرورت و چگونگی آن توضیحاتی بدهیم تا دانش‌آموزان با آمادگی قبلی فعالیت‌های مربوط به تدبیر را انجام دهند.

پس از تکمیل ترجمه‌ی آیات، و بدون اینکه وارد بحث خاصی شویم، از دانش‌آموزان می‌خواهیم که فعالیت پیام آیات را انجام دهند و هر جمله را تکمیل نموده و مشخص کنند که براساس کدام آیه این کار را انجام داده‌اند.

— با توجه به آیات ۲ و ۳ سوره‌ی اعلی و ۸۸ سوره‌ی نمل و ۴۹ سوره‌ی قمر در می‌یابیم که هریک از موجودات جهان دارای ساختار منظم و ویژه‌ی خود است.

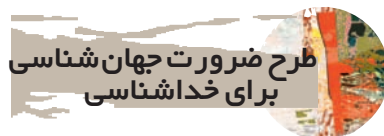
— با توجه به آیات ۲ و ۳ سوره‌ی اعلی به دست می‌آید که هر موجودی به گونه‌ای ساخته شده که هدف خاصی را دنبال می‌کند.

— با توجه به آیات ۱۹۰ و ۱۹۱ آل عمران، بیهودگی و عبث بودن در نظام خلقت راه ندارد.

— با توجه به آیه‌ی ۴۴ سوره‌ی عنکبوت، استحکام، نظم و هدفمندی مخلوقات جهان مشخص می‌کند که جهان بر «حق و درستی» استوار است.

— با توجه به آیه‌ی ۱۹۰ آل عمران، کسی می‌تواند حقیقت جهان را به درستی دریابد که اهل تعقل و خردورزی باشد.

وقتی این آیات را کنار هم می‌گذاریم و در آن‌ها تدبر می‌کنیم، در می‌یابیم که قرآن کریم با استدلال و منطق درباره‌ی خداوند با ما سخن می‌گوید و ما را هم دعوت به تفکر و تدبر و خردورزی می‌کند. بنابراین، آوردن پیام آیات، به معنای آن نیست که چون قرآن کریم فرموده، خدا را بپذیریم. بلکه به دانش‌آموزان تذکر می‌دهیم که قرآن کریم، هم خودش از استدلال استفاده کرده و هم ما را دعوت به تعقل و تفکر کرده است. بنابراین، مطالبی که بعد از این فعالیت آمده، توضیح و تبیین استدلالی است که قرآن کریم ارائه کرده است.

بعد از استخراج پیام آیات، این زمینه فراهم شده که دبیر طرح مسأله نماید و درباره‌ی ضرورت شناخت جهان و استفاده‌ی آن در خداشناسی استفاده کند. البته این توضیح باید کوتاه باشد و به همین اندازه اکتفا شود که چگونه یک واقعه یا حادثه یا یک چیز می‌تواند نشان دهنده‌ی چیز دیگری باشد. یعنی دانش‌آموز با «آیه بودن یک چیز برای چیز دیگر آشنا شود»، تا بعد که تصویرهای مختلف از جهان خیالی و جهان واقعی بیان شد، دریابد که یک تصویر، آیه و نشانه‌ی یک چیز است و تصویر دیگر نشانه‌ی چیز دیگر.

پس از توضیح درباره‌ی ضرورت جهان‌شناسی، دبیر از دانش‌آموزان می‌خواهد که در ذهن و خیال خود جهانی را فرض کنند و تصور نمایند که در آن جهان هیچ‌گونه نظم و قانون‌مندی وجود نداشته باشد. در این‌جا باید بگوئیم دانش‌آموزان مثال‌ها و نمونه‌های بیشتری مطرح کنند تا معنای

عمیق بی قانونی و بی نظمی را دریابد، به طوری که او به تدریج متوجه دو نکته شود.

اول : در مجموعه‌ی غیرقانون‌مند، هیچ یک از مواد و اشیاء خاصیت و ویژگی ثابت و معین ندارد. مثلاً معلوم نیست که آب همواره مایع است یا جامد، بی‌رنگ است یا رنگ دارد ...

دوم : میان افراد یک مجموعه‌ی غیرقانون‌مند رابطه‌ی معین و ثابت نیست. مثلاً معلوم نیست آب انسان را سیر می‌کند یا تشنه، خورشید روشنایی می‌بخشد یا تاریکی و ...

البته در این مرحله از تدریس، فقط به ذکر نمونه‌های یک جهان خیالی غیرقانون‌مند کفایت می‌کنیم و نتیجه‌گیری را به انجام فعالیت ارزیابی واگذار می‌نماییم.

بعد از اینکه دانش‌آموزان تصور خوبی از جهان بی‌نظم به دست آوردند و دیدند که چنین جهانی فقط در فکر و خیال قابل فرض است و واقعیت خارجی ندارد، در فعالیت ارزیابی به داوری و نتیجه‌گیری درباره‌ی این چنین جهانی می‌پردازند و به سؤال‌های مطرح شده در این فعالیت پاسخ می‌دهند.

در پاسخ به سؤال اول متوجه می‌شوند که این جهان نمی‌تواند منشأ قانون و قانون‌مندی باشد. زیرا وقتی می‌توان از قانون سخن گفت که اشیاء دارای ویژگی‌ها و خصوصیات ثابت باشند و روابط ثابتی هم میان آن‌ها حاکم باشد. مثلاً آب، همیشه بی‌رنگ و مایع باشد و همیشه هم سبب رفع تشنگی باشد نه اینکه یک لحظه تشنگی را رفع کند و لحظه‌ی دیگر بر تشنگی بیفزاید و معلوم نباشد که چند لحظه‌ی بعد چه خاصیتی خواهد داشت.

در پاسخ به سؤال دوم، دانش‌آموز متوجه می‌شود که علم و دانش، ثمره و نتیجه‌ی خصوصیات ثابت اشیاء و روابط ثابت میان آن‌هاست. هر قدر هم که ذهن انسان قوی باشد، تا وقتی قانون‌مندی بر اشیاء حاکم نباشد، امکان رسیدن به دانش‌های مختلف درباره‌ی جهان نیست. مثلاً هیچ وقت کسی نمی‌تواند بگوید من فهمیدم که میان زمین و اشیای روی آن قانون جاذبه حاکم است. پس علم و دانش، نتیجه‌ی قانون‌مندی است. اگر جهان به گونه‌ای باشد که امکان داشته باشد هر حادثه‌ای از هر موجودی سربرزد و هر موجودی هر خاصیتی داشته باشد، امکان آزمایش کردن و محاسبه وجود نخواهد داشت و علم و دانشی به دست نخواهد آمد.

در پاسخ به سؤال سوم، وقتی دانش‌آموزان بخواهند نامی برای چنین جهانی انتخاب کنند، برداشت و بینش خود را در آن نام نشان خواهند داد. از این‌رو باید شرایطی فراهم کنیم که آنان

به صورت گروهی یا فردی نام مورد نظر خود را انتخاب کنند و ارائه نمایند.

برای اینکه نگرش آنان به جهان بی نظم عمیق تر شود، بهتر است نام های انتخاب شده توسط چند گروه یا فرد را روی تابلو نوشته و از آن ها بخواهیم که دلیل خود را برای انتخاب این نام بیان کنند و سپس از کل دانش آموزان بخواهیم که کدام نام را بیشتر می پسندند.

البته می دانیم که نام های انتخاب شده توسط دانش آموزان، بسیار به هم نزدیک است و همه هم می توانند درست باشند، اما برای اینکه آنان را به دقت و تأمل بیشتر وادار کنیم و قدرت ارزیابی و داوری آنان را قوی کنیم، این کارها را انجام می دهیم.

در پاسخ به سؤال چهارم، دانش آموزان، احساس خود را نسبت به این جهان و زندگی در آن بیان می کنند. آنان عمیقاً خواهند گفت که زندگی در چنین جهانی محال است. در این جهان دست به هیچ کاری نمی توان زد و هیچ قدمی نمی توان برداشت. زیرا نمی توان «پیش بینی» کرد که در لحظه ی بعد چه حادثه ای اتفاق خواهد افتاد.

با همین تأملات است که آنان حس خواهند کرد که اصلاً وجود چنین جهانی شدنی نیست. محال است که این جهان وجود خارجی پیدا کند تا چه رسد به اینکه بتوان در آن زندگی کرد.

حتی ممکن است دانش آموزان به نوعی ترس و دلهره برای تصور زندگی در آن دچار شوند و این ترس که قابل رفع هم هست، ترس مناسبی است. اینکه احتمال داشته باشد هر لحظه ستارگان بر سر انسان ها فرو ریزند، ساختمان ها متلاشی شوند، آب در دهان مثل سنگ منجمد شود و هر اتفاق غیر محاسبه ی دیگر رخ دهد، ایجاد نگرانی می کند. اما وقتی به جهان واقعی نظر می کند و می بیند که هر چیزی سرجای خودش است و برای هر کاری محاسبه ای هست، به آرامش می رسد و معنای این کلام خدا را بهتر درمی یابد که :

این خدایند است که حفظ می کند

آسمان ها و زمین را

از اینکه متلاشی و نابود شوند

و اگر در معرض نابودی قرار گیرند

هیچ کس جز او نیست

که بتواند آن ها را حفظ کند

همانا او حلیم و آمرزنده است.

«ان الله يمسك

السموات والارض

ان تزولا

ولئن زالتا

ان امسكهما

من احد من بعده

انه كان حلیمًا غفورًا

با توجه به این مقدمات، وقتی دانش‌آموزان به سؤال پنجم می‌رسند، به راحتی احساس خواهند کرد که چنین جهانی هم ممکن نیست موجود شود و هم اگر موجود باشد، نشان‌دهنده‌ی علم، حکمت، تدبیر و خبیر بودن سازنده‌ی آن نیست. یعنی عقل به طور طبیعی، در جایی از سازنده‌ی حکیم و خبیر خبر می‌دهد که در آن جا نشانه‌ی حکمت و تدبیر ببیند.

در اینجا، دبیر به تبیین جهان واقعی می‌پردازد، به گونه‌ای که به دانش‌آموزان نشان دهد جهانی که در آن زندگی می‌کنیم، در مقابل آن جهان خیالی است و هیچ یک از ویژگی‌های آن را ندارد. برای تبیین این موضوع، در صفحاتی که دارای زمینه‌ی آبی رنگ است، چند مثال ذکر شده است.

یک مثال، درباره‌ی همکاری و ترکیب اکسیژن و هیدروژن برای پیدایش آب است. مثال دوم، درباره‌ی همکاری و ترکیب کربن و اکسیژن برای پیدایش دی‌اکسید کربن است. مثال سوم، درباره‌ی همکاری آب و دی‌اکسید کربن برای پیدایش قند است. در این مثال‌ها، دانش‌آموزان متوجه این نکته می‌شوند که: اولاً همواره خاصیت اکسیژن و هیدروژن ثابت است که وقتی با هم ترکیب می‌شوند، تبدیل به آب می‌گردند، و همین‌طور در کربن و اکسیژن و سایر مواد.

ثانیاً، نتیجه‌ی یک ترکیب و همکاری ساده، پدید آمدن موجودی مانند آب است که این همه فایده دارد که از همه مهم‌تر، سبب پیدایش حیات در کره‌ی زمین شده است. یعنی اگر در میلیون‌ها سال پیش این ترکیب صورت نمی‌گرفت، موجود زنده‌ای روی کره‌ی زمین پدید نمی‌آمد. یعنی یک ترکیب و همکاری کاملاً هدفمند و پرفایده و در عین حال، بسیار ساده.

پس ذکر این مثال‌ها برای آموزش شیمی نیست. برای نشان دادن عظمت حکمت و تدبیر خداوند در ساده‌ترین ترکیب‌هاست؛ همین ترکیبات و تحولات فیزیکی و شیمیایی که مادیون می‌پندارند می‌توانند برای تبیین مادی‌گرایانه و ماتریالیستی خود از آن‌ها کمک بگیرند، خود بزرگ‌ترین نشانه بر حکمت و تدبیر الهی در خلقت است.

مثال چهارم، نمونه‌ی پیچیده‌تری از نظم و همکاری در طبیعت است که خود این نمونه، نتیجه

وجود آب، دی اکسید کربن، قند و چند ماده‌ی دیگر است.

تذکر: این نمونه‌ها که در کتاب درسی با زمینه‌ی آبی آمده، حتماً باید در هنگام تدریس در کلاس مطرح شود تا براساس آن، نکات پنج‌گانه‌ی صفحه‌ی یازده، به دست آید و نمی‌توان از طرح آن‌ها در کلاس صرف‌نظر نمود.

پس از طرح این قبیل نمونه‌ها، دبیر می‌کوشد که به کمک دانش‌آموزان پنج نتیجه‌ی به دست آمده را توضیح دهد؛ به طوری که دانش‌آموزان متوجه شوند این پنج نتیجه، فقط از این جهان واقعی به دست می‌آید و این پنج نتیجه، خصوصیات اصلی همین جهان واقعی است.

اگر خوب به آیات شریفه‌ی قرآن کریم توجه کنیم، در می‌یابیم که تعبیر «اتقان صنع»، خلاصه و جمع‌بندی این پنج ویژگی است. یعنی جایی اتقان صنع است که این پنج ویژگی وجود داشته باشد.

هدف اصلی در ذکر نمونه‌ها آن است که علاوه بر مثال‌های کتاب، دانش‌آموزان نمونه‌های دیگری از مجموعه‌های موجود در جهان پیرامون خود را ذکر کنند و آن پنج ویژگی را در آن‌ها نشان دهند.

توجه داشته باشیم که این پنج ویژگی به گونه‌ای تنظیم شده که هر ویژگی زمینه‌ساز ویژگی بعدی است. یعنی تا ویژگی‌های قبلی نباشد، ویژگی‌های بعدی پیدا نمی‌شود. بنابراین، آخرین ویژگی که هدفمندی هر مجموعه و هر ترکیبی است، نتیجه‌ی چهار ویژگی قبلی می‌باشد.

مثلاً چشم، برای دیدن است. یعنی هدف مجموعه‌ی چشم دیدن انسان است. به همین جهت جنس چشم از سنگ و آهن نیست. بلکه در ترکیب آن از اجزایی استفاده شده که دارای جنس خاصی باشند و نور را از خود عبور دهند.

ثانیاً این اجزاء به نحوی لایه لایه روی هم قرار گرفته‌اند و به گونه‌ای چیده شده‌اند که هر کدام بتوانند وظیفه‌ی خاص خود را انجام دهند. مثلاً آن جزیی که مأمور گرفتن نور و رنگ است در لایه‌ی رویی قرار گرفته است.

دو ویژگی دیگر نیز به همین ترتیب در چشم وجود دارد.

مثال‌هایی که امام صادق (ع) به مفضل فرموده و در کتاب «توحید مفضل» آمده، نشان‌دهنده‌ی همین ویژگی‌ها در ساختار موجودات زنده و غیرزنده در جهان خلقت است.

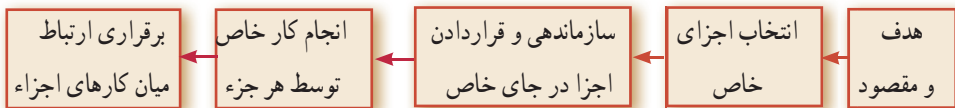

پس از بیان پنج ویژگی و ذکر نمونه‌ها توسط دانش‌آموزان، دبیر باید جهت بحث را به سمت ویژگی اصلی، یعنی هدف و غایت این نمونه‌ها سوق دهد. زیرا محور بحث در این قبیل مجموعه‌ها، هدف و غایت است. به تعبیر دیگر، آن چهار مرحله فقط برای رسیدن به این مرحله‌ی آخر است. یعنی انجام آن چهار مرحله وقتی به درد می‌خورد و فایده‌بخش است و معنا دارد که این مرحله‌ی آخر به دست آید.

می‌توان گفت: معنای واقعی اتقان صنع این است که کسی مجموعه‌ای را به طوری نظم و ترتیب و سامان دهد که به بهترین وجه به هدف برسد. در واقعیت خارجی، ابتدا اجزای خاص پدید می‌آید، سپس این اجزای خاص به گونه‌ای منظم ساماندهی می‌شوند و در جای مخصوص خود قرار می‌گیرند، آن‌گاه هر کدام کار مخصوصی می‌کند و میان این کارها ارتباط و پیوستگی برقرار می‌شود و در پایان، هدف و غایت به دست می‌آید.

اما اگر به سازنده نگاه کنیم، سازنده ابتدا هدف و مقصود را در نظر می‌گیرد و سپس چهار مرحله را ساماندهی می‌کند. زیرا این چهار مرحله به خاطر آن هدف و مقصود است. پس در نزد سازنده و در علم او، مراحل به این صورت تنظیم می‌شوند:

در اینجاست که یکی از معانی «حق» و «باطل» خود را نشان می‌دهد و ضروری است که دانش‌آموزان با این معنای از باطل در این جا آشنا شوند.

وقتی قرآن کریم از انسان‌ها می‌پرسد: «افحسبتم انما خلقناکم عبثاً؟»، پیامش این است که آیا

این انسانی که ما به گونه‌ای خلق کرده‌ایم که چهار مرحله‌ی اجزاء خاص، ساماندهی خاص، انجام کار خاص توسط هر جزء و هماهنگی و ارتباط میان کارهای اجزاء را در کمال خود داراست، می‌شود که مرحله‌ی پنجم، یعنی غایتمندی را نداشته باشد؟ چنین چیزی از خدای حکیم و خبیر محال است. پس حتماً انسان برای یک هدف و غایت آفریده شده است (که در جای خود در این باره بحث خواهیم کرد).

پس از این که درباره‌ی شاخصه‌ی اصلی توضیح کامل داده شده دبیر سه فرض طرح شده درباره‌ی مجموعه‌ی غایتمند را توضیح می‌دهد، بدون این که موضع‌گیری خاصی نسبت به یکی از آن‌ها داشته باشد.

در این مرحله دانش‌آموزان به مشورت با یکدیگر و بررسی سه فرض طرح شده می‌پردازند و به صورت گروهی یا فردی نظرات خود را ارائه می‌کنند. این فعالیت، سبب تقویت مهارت ارزیابی و استدلال آنان می‌گردد و قدرت انتخاب آنان را افزایش می‌دهد و در نتیجه، عقلانیت و خردورزی آنان تقویت می‌شود.

در بررسی این سه فرض نیازی به مباحث فلسفی و باریک بینی‌های علمی نیست. بهتر است بگذاریم دانش‌آموزان با همان ذهن طبیعی خود اظهارنظر کنند. البته هر ذهن منطقی گرایش به فرض سوم دارد و آن را می‌پذیرد و این همان کاری است که هر یک از ما در طول زندگی روزانه‌ی خود انجام می‌دهیم.

در نقد فرض اول می‌توان بر اصل زیر تأکید کرد :

رویه‌ی عملی همه‌ی انسان‌هاست که نمی‌پذیرند یک چنین مجموعه‌هایی خود به خود و اتفاقی رخ دهند. مثلاً هیچ انسانی نمی‌پذیرد که کتاب گلستان با تمام حروف، کلمات، جمله‌ها و فصل‌هایش خود به خود و بدون نقشه‌ی قبلی باشد. همچنین نمی‌پذیرد که میلیاردها سلول بدن انسان که هر کدام ویژگی خاص و کار خاص انجام می‌دهند، به طور اتفاقی گرد هم جمع شده باشند و کار خود را به این خوبی انجام دهند.

در نقد فرض دوم می‌توان عدم قبول آن توسط خود دانشمندان علوم تجربی را توضیح داد. هیچ دانشمندی نمی‌پذیرد که مثلاً یک سلول کوچک چشم، خودش دارای چنان آگاهی باشد که از نقش و

جایگاه خود در مجموعه‌ی پیچیده‌ی بدن مطلع باشد و براساس این آگاهی، وظیفه‌ی خود را تشخیص دهد و در محل و جایگاه خود قرار گیرد.

بارد دو فرض اول، فرض سوم جایگاه بهتری در ذهن آنان پیدا می‌کند. در فرض سوم، آنچه اهمیت دارد «طرح و نقشه‌ی قبلی» برای مجموعه‌ی غایتمند است که باید بیشتر درباره‌ی آن صحبت شود.

انجام فعالیت عرضه بر آیات

برای اینکه دانش آموزان دریابند که آنچه از طریق عقل به دست آورده‌اند با آنچه از قرآن به دست آمده، مطابقت دارد، بار دیگر به پیام‌هایی از آیات که در ابتدای درس بود، بازمی‌گردند و نتیجه‌ی فعالیت استدلال را به آن پیام‌ها عرضه می‌کنند.

همچنین آن‌ها باید به آیاتی که در آن‌ها کلمات «حق» و «باطل» به کار رفته مراجعه کنند و پیام آن‌ها را مشخص نمایند.

در آیه‌ی ۱۹۱ سوره‌ی آل عمران می‌خوانیم که انسان‌های صاحب خرد، پس از نگاه به خلقت آسمان‌ها و زمین و با تفکر در آن‌ها در می‌یابند که «خداوند هیچ چیزی را به باطل نیافریده است» یعنی این مخلوقات، بیهوده و بی‌هدف نیستند.

در آیه‌ی ۴۴ سوره‌ی عنکبوت می‌خوانیم که خداوند آسمان‌ها و زمین را به حق آفریده است. یعنی دارای هدف معین است.

پس در این آیات، باطل به معنای بی‌هدفی و حق به معنای هدفمندی است.

دوم درس

با کاروان هستی

اجزای تدریس

تدریس این درس مشتمل بر اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه ی آیات
۲	ذکر نمونه های نظام های به هم پیوسته
۳	تبیین ویژگی های نظام های به هم پیوسته
۴	انجام فعالیت «عرضه بر آیات»
۵	تبیین نظام واحد جهان
۶	توضیح درباره ی محتوای بیشتر بدانیم
۷	انجام فعالیت پیام آیات
۸	توضیح درباره بیشتر بدانیم
۹	انجام فعالیت گام اول

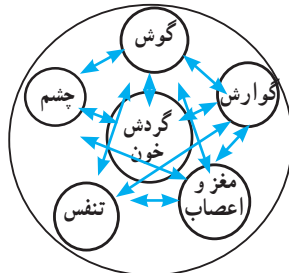
قبل از ورود به تدریس درس جدید، ابتدا قرائت آیات درس قبل و ترجمه ی آن ها مرور می شود. و درباره ی آن درس از دانش آموزان سؤال می شود. پس از آن، تدریس درس جدید آغاز می گردد. در ابتدا، قرائت و ترجمه ی آیات تدریس و پس از آن محتوای درس آموزش داده می شود. در هنگام ترجمه ی آیات، از دانش آموزان می خواهیم درباره ی عبارت های قرآنی فکر کنند. آن گاه ترجمه ی خود را ارائه دهند. دبیران محترم باید از دیکته کردن ترجمه ها به دانش آموزان جداً پرهیز کنند. تذکر : در این مرحله از تدریس درباره ی پیام های آیات و محتوای آن ها بحث نمی کنیم.

با توجه به هدف اصلی این درس که تعیین یک هدف برای کل جهان است، لازم است که دانش‌آموزان دریابند که مجموعه‌ی جهان خلقت یک مجموعه‌ی به هم پیوسته و نظام‌مند است؛ همان‌طور که بدن انسان، یک درخت و یک اتومبیل یک واحد نظام‌مند می‌باشد. آنان در درس قبل آموخته‌اند که یک مجموعه‌ی نظام‌مند دارای پنج ویژگی است که اصلی‌ترین آن، داشتن هدف معین می‌باشد. یعنی ما وقتی یک مجموعه‌ی نظام‌مند داریم که بتوانیم یک هدف و غایت در آن نشان دهیم. برای اینکه دانش‌آموزان به درک روشنی از یک نظام یکپارچه برسند، ابتدا بدن انسان به عنوان یک نمونه مورد بحث قرار گرفته است. این نمونه که در زمینه‌ی آبی قرار گرفته، فقط برای طرح در کلاس است و در امتحانات کتبی از آن سؤال نمی‌شود. البته حتماً باید در کلاس طرح شود تا نتیجه‌گیری پنج‌گانه‌ی پس از آن برای دانش‌آموزان قابل درک باشد.

در تبیین ارتباط و پیوستگی اجزای بدن باید به دو گونه پیوستگی عرضی و طولی توجه کنیم. اما چون بنا به اظهارنظر بسیاری از دبیران، درک آن برای دانش‌آموزان مشکل است، از طرح آن در کتاب درسی خودداری شده است.

گرچه خود اصطلاح طولی و عرضی اهمیت ندارد، اما با درک پیوستگی طولی و عرضی است که نظام‌مندی واقعی و هدف‌مندی آن فهم می‌گردد. به همین جهت خوب است با ترسیم دایره‌ها و نمودارها کاری کنیم که این موضوع در ذهن دانش‌آموزان قرار گیرد و آن را دریابند.

به‌طور مثال، در شکل زیر برخی از دستگاه‌های بدن انسان نشان داده شده است این دستگاه‌ها یک ارتباط عرضی با هم دارند. مثلاً دستگاه گوارش برای دستگاه گردش خون، چشم، تنفس و سایر دستگاه‌ها غذا آماده می‌کند. دستگاه گردش خون هم، خون را به همه‌ی دستگاه‌های دیگر می‌رساند.

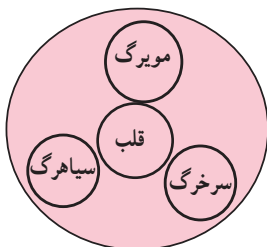
برخی دستگاه‌های بدن انسان

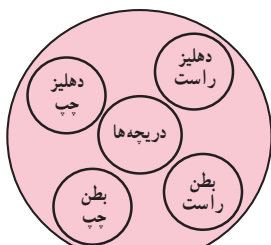
دستگاه‌های بدن

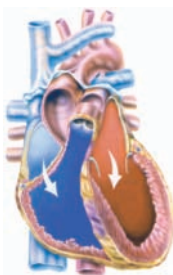
دستگاه گردش خون

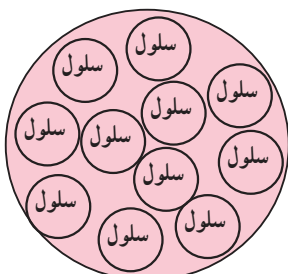
دستگاه گردش خون

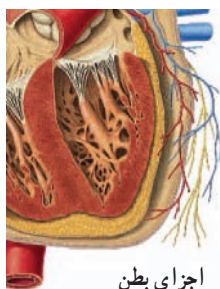
قلب

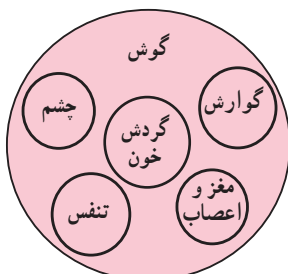
قلب

بطن راست

اجزای بطن

برخی دستگاه‌های بدن انسان

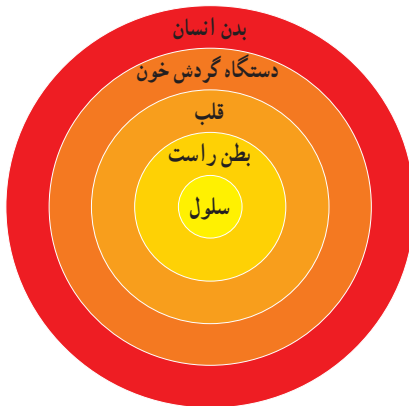
دستگاه‌های بدن

پس ارتباط عرضی، ارتباط دستگاه‌ها با یکدیگر است. یعنی هر دستگاهی علاوه بر تأمین نیاز خود، در خدمت دستگاه‌های دیگر هم می‌باشد و به آن‌ها کمک می‌کند و به این ترتیب، نیازهای کل بدن برطرف می‌گردد.

ارتباط طولی مربوط به ارتباط کوچک‌ترین جزء با جزء بزرگ‌تر خود و آن نیز با جزء بزرگ‌تر خود تا رسیدن به کل بدن است.

وقتی کوچک‌ترین جزء بدن را سلول در نظر بگیریم می‌توانیم چگونگی ارتباط سلول‌ها را با جزء بزرگ‌تر خود پی‌گیری کنیم تا به کل بدن برسیم و این ارتباط طولی را مشاهده کنیم. به این منظور، سلول یکی از دستگاه‌ها را در نظر می‌گیریم و با ترسیم نمودارها و دایره‌ها مسیر ارتباط را به دانش‌آموزان نشان می‌دهیم. برای نشان دادن این مسیر هم می‌توان از کل بدن به جزیی‌ترین آن، یعنی سلول، رسید و هم می‌توان از سلول به کل بدن رسید. در کتاب درسی با انتخاب دستگاه گردش خون مسیر از کل به جزء نشان داده شده است. نمونه‌ی جز به کل آن را نیز در اینجا مشاهده می‌کنید.

این توضیح باید به دانش‌آموزان داده شود که وقتی مجموع سلول‌های بطن راست کار خود را انجام دهند، بطن راست می‌تواند وظیفه‌ی خود را درست انجام دهد. و وقتی مجموعه اجزای قلب، یعنی بطن‌ها، دهلیزها و دریچه‌ها کار خود را به خوبی انجام دهند، قلب

ارتباط به هم پیوسته دستگاه‌ها

هم به خوبی کار خواهد کرد. قلب هم خودش جزئی از دستگاه گردش خون و این دستگاه هم در خدمت بدن است. اگر مجموعه‌ی این دستگاه‌ها به درستی وظایف خود را انجام دهند، سلامتی بدن که چیزی جز همان مجموعه نیست، حفظ خواهد شد.

تبیین ویژگیهای نظام‌های به هم پیوسته

پس از توضیح این مثال، دبیر باید به تبیین آن پنج ویژگی بپردازد که نتیجه‌ی مشاهده ارتباط و به هم پیوستگی اعضای بدن هستند. با درک این پنج ویژگی، تصور پیوستگی و هماهنگی اشیاء با یکدیگر بیشتر می‌شود و دانش‌آموز به فهم عمیق‌تری از جهان دست می‌یابد.

انجام فعالیت «عرضه بر آیات»

اکنون که دانش‌آموزان با نظام‌های به هم پیوسته و همکاری شگفت‌انگیز میان آن‌ها در قالب مثال‌های مختلف آشنا شده‌اند، می‌توانند اهمیت پیام‌های قرآن کریم در این باره را بهتر دریابند. از این رو به سراغ آیات ابتدای درس می‌روند تا آیه‌ای را که ناظر به این هماهنگی و انسجام درونی موجودات است تشخیص دهند و دریافت خود از این آیات را توضیح دهند.

آیه‌ی سوم سوره‌ی ملک به این فعالیت مربوط است. در این آیه دو مفهوم به کار رفته و هر دو مفهوم از جهان نفی شده است. یکی مفهوم «تفاوت» و دیگری «فطور». قرآن کریم می‌فرماید هر کس به مخلوقات جهان نگاه کند، می‌بیند که در این موجودات نه تفاوت هست و نه فطور.

توجه داشته باشیم که کلمه‌ی تفاوت به معنای گوناگونی نیست. این کلمه در عربی به معنای دور شدن دو چیز از یکدیگر است. وقتی می‌گوییم در جهان تفاوت نیست، به این معناست که اشیاء جهان، اشیایی دور و پراکنده و بی‌ربط با یکدیگر نیستند. بلکه، مطابق بیان مرحوم علامه طباطبائی،

تدبیر الهی مانند حلقه‌های زنجیر، در سراسر جهان به هم پیوسته و متصل است و میان تمام اشیاء ارتباط برقرار می‌کند. موجودات جهان خلقت به‌طوری با هم ارتباط دارند که نتیجه‌ی فعالیت یک موجود به موجودات جهان دیگر می‌رسد و همین امر سبب می‌شود که کل این موجودات بتوانند به هدفی که برای آن خلق شده‌اند، برسند و دیگران نه تنها مانع او نشوند، بلکه به او کمک کنند. یعنی جهان برپایه یک تعاون و مددسانی به یکدیگر خلق شده است. «پس مقصود از نبودن تفاوت در خلق این شد که خدای عزوجل اجزای عالم خلقت را طوری آفریده که هر موجودی بتواند به آن هدف و غرضی که برای آن خلق شده، برسد و این موجود از به مقصد رسیدن آن دیگر مانع نشود و یا باعث فوت آن صفتی که برای رسیدنش به هدف نیازمند است نگردد.» (تفسیرالمیزان، علامه طباطبائی، ذیل آیه‌ی ۳ سوره‌ی ملک)

کلمه‌ی فطور به معنی شکاف و بی‌نظمی است. اگر کسی به دقت بنگرد و عمیق‌تر نگاه کند (فارجع البصر) در می‌یابد که خلل و بی‌نظمی در عالم نیست و آن‌چه که به ظاهر بی‌نظمی است، در یک نگاه دقیق، نشانه‌ی نظم خلقت است.

طرح یک سؤال و پاسخ آن: این سؤال به ذهن افراد و خصوصاً دانش‌آموزان می‌رسد و آن را طرح می‌کنند که مثلاً گاهی در فصل تابستان سیل می‌آید، در زمستان باران نمی‌بارد، زلزله‌ها خانه‌ها را خراب می‌کند؛ آیا این‌ها نشانه‌ی بی‌نظمی نیست؟

در جواب می‌گوییم: این تعبیر «فارجع البصر» برای همین است که از یک نگاه ساده عبور کنیم و جهان را عمیق‌تر ببینیم. در یک بررسی و تحلیل دقیق‌تر از جهان در می‌یابیم که: اولاً: هر کاری که در جهان صورت می‌گیرد تا به هدف و فایده‌ای منجر شود، نیازمند تغییراتی در موجودات خارجی است. مثلاً کسی که می‌خواهد با استفاده از سنگ و گچ، ساختمانی بنا کند باید سنگ‌ها را از کوه‌ها جدا کند، با ابزارهای برقی و غیربرقی تکه تکه نماید و به محل ساختمان منتقل سازد. برای تهیه‌ی گچ هم باید کارهای دیگری مشابه با همین انجام دهد. مورچه‌ای که روی یکی از این تخته سنگ‌ها نشسته و تکه تکه شدن سنگ‌های دیگر را مشاهده می‌کند، اگر فکر داشته باشد، با خود می‌گوید «چه اتفاق بدی! همه چیز دارد خراب می‌شود!»

او نمی‌داند لازمه‌ی رسیدن به آن هدف‌های بزرگ، این تغییرات کوچک است. مثال دیگر: معادن بزرگ نفت و گاز که امروز بشر از آن‌ها استفاده می‌کند، نتیجه‌ی حوادث بزرگ چند میلیون سال پیش و مدفون شدن جنگل‌ها و حیوانات در لایه‌های عمیق زمین بوده است. اگر کسی در آن روزها نظاره‌گر کوه‌ی زمین می‌بود، این حوادث بزرگ را یک بی‌نظمی می‌دید و با خود

فکر می‌کرد که همه چیز در کره‌ی زمین به هم ریخته است. اما امروز که ما وضع کره‌ی زمین را مشاهده می‌کنیم، درمی‌یابیم که تمام آن حوادث روی حساب بوده و برای ادامه‌ی تکامل و حیات بر روی زمین مفید بوده است.

پس ما نباید فکر کنیم که اگر توانستیم ثمره و مفید بودن یک حادثه را دریابیم، به معنای آن است که این حادثه بی‌ثمر بوده است.

ثانیاً هر کدام از ما فایده‌ی خود را در نظر می‌گیریم، آن هم فایده‌ی کوتاه مدت و اگر دیدیم یک حادثه فایده‌ای به حال ما یا مزرعه‌ی ما یا منطقه‌ی ما یا نسل ما و نظایر آن را نداشت، فکر می‌کنیم که آن حادثه نشانه‌ی بی‌نظمی و خلل و شکاف در عالم خلقت است. در حالی که ما باید تکامل کلی جهان را در نظر بگیریم و از آنجا که علم ما نمی‌تواند نتایج مثبت یک حادثه را در آینده‌ی دراز مدت ببیند، آن را خلل و بی‌نظمی حس می‌کند و بر وضع جهان ایراد می‌گیرد.

به خاطر همین نزدیک‌بینی و منفعت طلبی شخصی است که انسان عصر جدید، بی‌توجه به عواقب اسراف کاری‌های خود در حال آسیب رساندن به طبیعت است، به گونه‌ای که حتی برای نسل خودش و چند نسل آینده‌ی نزدیک به خودش هم قابل جبران نیست.

پس از طرح نمونه‌های نظام‌مندی و رسیدن دانش‌آموزان به درک بهتر و عمیق‌تر از نظام واحد، وارد این مرحله می‌شویم تا تصویری از نظم‌مندی واحد جهان ارائه کنیم.

واحد بودن کل جهان و نظام حاکم بر هستی دارای استدلال‌های فلسفی و نظری است که برای دانش‌آموزان مناسب نمی‌باشد. آنچه برای دانش‌آموزان مفید است، همین است که از مشاهدات تجربی خود کمک بگیریم و ارتباط و پیوستگی موجودات جهان را تا آنجا که تجربه کرده‌ایم نشان دهیم. ارتباط موجودات در کره‌ی زمین، ارتباط کره‌ی زمین با سایر کرات در منظومه‌ی شمسی، جایگاه منظومه‌ی شمسی در کهکشان راه شیری و نظم و هماهنگی در کهکشان‌ها تا حدود زیادی گویای یکپارچگی کل جهان است.

توضیح درباره‌ی محتوای «بیشتر بدانیم»

محتوای این قسمت درباره‌ی هماهنگی و همکاری میان منظومه شمسی است که لازم است توسط یکی از دانش‌آموزان یا دبیر محترم یک بار در کلاس طرح شود تا درک بهتری از یکپارچگی جهان پیرامونی به دست آید.

وقتی ما به این درک از جهان رسیدیم که جهان، مانند یک درخت یا بدن یک انسان، یک مجموعه‌ی به هم پیوسته، منسجم و هماهنگ است، به‌طور طبیعی این سؤال برای ما مطرح می‌شود که «هدف و مقصد» این نظام بزرگ چیست. دانش‌آموزان در درس قبل دانسته‌اند که نخ تسبیح یک مجموعه‌ی به هم پیوسته و شاخصه‌ی اصلی آن، «هدف» است و الا نظام یکپارچه‌ای شکل نمی‌گرفت پس اکنون که این نظام منسجم را داریم، هدف آن چیست؟

اکنون که این سؤال طرح شده، با استفاده از یکی از شیوه‌های تدریسی که قبلاً آموخته‌ایم، یعنی سؤال از ما و پاسخ از قرآن کریم، به سراغ قرآن کریم می‌رویم تا پاسخ این سؤال را به دست آوریم.

انجام فعالیت پیام آیات

دانش‌آموزان با انجام این فعالیت، پاسخ سؤال طرح شده در کتاب را به دست می‌آورند. آنان در می‌یابند که :

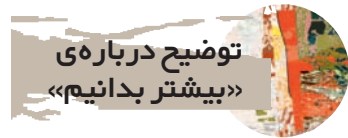
— بنابر آیه‌ی سوم سوره‌ی احقاف، تمام مخلوقات این جهان به حق آفریده شده‌اند و دارای هدف و سرآمد معین می‌باشند.

— بنابر آیه‌ی سوم سوره‌ی تغابن، هر یک از مخلوقات در بهترین شکل و ترکیب خلق شده‌اند و آنچه را که لازمه‌ی رساندن آن‌ها به هدف بوده خداوند در خلقتشان قرار داده است.

— بنابر آیه‌ی سوم سوره‌ی ملک، هر یک از مخلوقات و مجموعه‌ی آن‌ها که نظام واحد جهان را تشکیل می‌دهند، دارای انسجام کامل و پیوستگی دقیق برای رسیدن به هدف می‌باشند.

— بنابر آیه‌ی ۸۳ سوره‌ی آل عمران، همه‌ی مخلوقات عالم تحت قانون‌مندی واحد الهی عمل می‌کنند و به سوی خداوند که مقصد نهایی آن‌هاست، روان می‌باشند.

— بنابر آیه سوم سوره‌ی تغابن و ۸۳ آل عمران، کاروان هستی، همان‌طور که از خداست، رو به سوی خدا نیز دارد.

توضیح درباره‌ی «بیشتر بدانیم»

مقصود از آوردن قسمت اول بیشتر بدانیم، چند نکته است :
سرچشمه‌ی حقیقی علم دانشمندان، علم الهی است. زیرا خداوند با علم خود جهان قانون‌مند را آفریده و دانشمندان این قوانین را کشف می‌کنند.
— کار خداوند خلق قوانین است و کار دانشمندان کشف قوانین.
— مصنوعات انسان، از روی قوانینی ساخته می‌شود که این قوانین را خداوند در طبیعت قرار داده است.

— کار خداوند، ابداع جهان و قوانین است، کار انسان، تقلید از خداوند.
— دانشمند حقیقی کسی است که بداند و دریابد که او هیچ چیزی از خودش ندارد و هیچ عملی را به وجود نمی‌آورد. هرچه دارد، از علم بی‌نهایت خداوند دارد. لذا در مقابل او خاضع و خاشع است. «انما یخشی الله من عباده العلماء»
— دانشمند حقیقی کسی است که هر قدر علم او بیشتر می‌شود، بیشتر به عظمت خلقت و بزرگی خالق آن پی می‌برد و تواضع او بیشتر می‌شود و بیشتر اقرار به کوچکی و نادانی خود درباره‌ی خلقت می‌کند.

تا بدانجا رسید دانش من   که بدانم همی که نادانم (ابن سینا)

آوردن قسمت دوم نیز به خاطر موارد زیر است
— تدبیر درونی خلقت و سازگاری آن با شرایط مختلف، و اینکه این تدبیر حدی دارد و از آن حد که بگذرد، طبیعت تخریب می‌گردد.
— دخالت انسان عصر جدید در تخریب سریعتر و غیرعادی طبیعت که نشانه‌ی طمع، اسراف کاری، دنیاطلبی و راحت طلبی انسان مدرن است.
— استفاده‌های بسیار خطرناک از تکنولوژی در تخریب طبیعت.
— ضرورت توجه انسان‌های موحد و با ایمان به حفظ مخلوقات خداوند
— برنامه‌ریزی برای انجام کارهایی که مانع تخریب طبیعت می‌شود، مانند مصرف کمتر، تولید زباله‌ی کمتر، تفکیک زباله‌ها و ...
— توجه به حفظ محیط زیست برای نسل‌های آینده.

همان‌طور که در سال اول به دانش‌آموزان آموزش داده‌ایم، درس دینی و قرآن، برنامه‌ی عملی زندگی انسان است و تلاش ما معلمان آن است که بتوانیم کاری کنیم که دانش‌آموزان براساس آموخته‌های خود برنامه‌ریزی کنند. از این رو پس از هر چند درس، متناسب با آنچه آموخته‌اند، گام‌هایی طراحی شده که دربردارنده‌ی برنامه‌ی متناسب با آموخته‌هاست.

دبیر محترم، ضمن توضیح درباره‌ی گام‌ها و ضرورت وجود آن‌ها، باید شرایطی فراهم کند که در پایان درس و در شرایط مناسب، محتوای گام در کلاس مطرح گردد و دانش‌آموزان احساس کنند که بعد از درس، لازم است یک گام عملی بردارند. هرگام، دارای نام و عنوانی است که در برخی درس‌ها، مانند همین درس، نام آن گام ذکر شده و در برخی درس‌ها، جای نام، خالی گذاشته شده و باید توسط دانش‌آموزان تکمیل شود.

بعد از اینکه پس از دو درس به حکیمانه بودن جهان خلقت بیشتر پی بردیم و بهتر دانستیم که جهان یک هدف و آینده‌ی روشن دارد و باید به سوی خدا بازگردد و ما هم به عنوان جزئی از جهان حتماً به سوی خدا باز می‌گردیم و این بازگشت مهم‌ترین موضوع و حساس‌ترین واقعه در زندگی انسان است، لازم و ضروری است که درباره‌ی آن بیشتر بیندیشیم و برای رسیدن موفقیت‌آمیز برنامه‌ریزی نماییم.

درس سوم

سرمایه‌های انسان

اجزای تدریس

این درس مشتمل بر اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه‌ی آیات
۲	تبیین ضرورت شناخت خود
۳	تعیین سرمایه‌های انسان
۴	تبیین عوامل گناه در انسان
۵	توضیح درباره‌ی متن‌های بیشتر بدانیم

قرائت درس با تأکید بر تلفظ صحیح کلمات، تمرین می‌شود و سپس ترجمه‌ی آیات تکمیل می‌گردد.

دبیر محترم با استفاده از مقدمه‌ی درس و سیری که انسان در پیش دارد، و نیز با بهره‌گرفتن از احادیث و اشعار، انگیزه‌ی دانش‌آموزان برای خودشناسی را تقویت می‌کند.

توجه کنیم که خودشناسی بر دو قسم است :

اول، خودشناسی به معنای انسان‌شناسی. یعنی هرکس ویژگی‌های انسانی خود را بشناسد و بداند که به عنوان نوع انسان دارای چه خصوصیتی است.

این خصوصیات، مشترک در افراد انسان‌هاست و اختصاص به فرد خاصی ندارد.

دوم، خودشناسی به معنای اینکه هرکس خصوصیات روحی و روانی و نقطه ضعف‌ها و قوت‌های خود را بشناسد تا بتواند برای خود برنامه‌ریزی کند.

مقصود از خودشناسی در این درس، معنای اول است که به معنای انسان‌شناسی نیز هست.

این شناخت، هر قدر عمیق‌تر و جدی‌تر باشد، هدف‌گذاری فرد در زندگی بنیادی‌تر و درست‌تر خواهد بود.

تبیین و توضیح هر یک از سرمایه‌های وجودی انسان با دو فعالیت همراه است. یکی مشخص کردن آیاتی که هر یک از ارزش‌ها از آن‌ها گرفته شده، دیگری نام‌گذاری آن ویژگی و ارزش. بنابراین، خوب است که ابتدا دبیر توضیحی درباره‌ی هر ویژگی بدهد و سپس از دانش‌آموزان بخواهد که آیه‌ی مربوط به این ویژگی را مشخص کنند. آنگاه به دانش‌آموزان فرصت دهد که نام مناسبی برای آن ویژگی انتخاب نمایند.

تذکره اول: در هنگام توضیح هر ویژگی، دبیر باید به گونه‌ای عمل کند که نام آن را در لابه‌لای جملات خود بر زبان نیاورد، تا دانش‌آموزان، خود به آن نام برسند.

تذکره دوم: در هنگام مشخص کردن آیات، از دانش‌آموزان بخواهیم که عبارت مربوط به آن ویژگی را بخواند و فقط به کل آیه اشاره نکند.

تذکره سوم: معمولاً دانش‌آموزان، نام‌های مشابه و نزدیک به هم خواهند گفت. بهتر است دبیر به آن نامی بیشتر توجه کند که در عین مرتبط بودن با متن، که نتیجه‌ی تفکر خود دانش‌آموز بوده و از کتاب‌های کمک آموزشی گرفته نشده است. اینک ویژگی‌ها:

ویژگی اول مربوط به جایگاه انسان در نظام خلقت و تفاوت او با سایر موجودات است. این ویژگی از دو عبارت «ولقد کرمنا بنی آدم» و «فصلناهم علی کثیر مَمّن خلقنا تفضیلاً» از آیه‌ی ۷۰ سوره‌ی اسراء گرفته شده است. نام‌هایی مانند «کرامت انسان»، «برتری انسان بر سایر موجودات» به این ویژگی اشاره دارد.

ویژگی دوم، قدرت عقل و تفکر است که سبب می‌شود انسان بتواند راه درست را از راه غلط تشخیص دهد و به حقایق پی ببرد. آیات ۱۸ و ۱۹ سوره‌ی زمر درباره‌ی این ویژگی انسان است.^۱ ویژگی سوم، قدرت اختیار و انتخاب است. این قدرت است که سبب می‌شود که انسان مسئول اعمال خودش باشد و عواقب کارهای خود را هم در دنیا و هم در آخرت بردوش بگیرد. در آیه‌ی سوم سوره‌ی انسان به این ویژگی اشاره شده است. خداوند در این آیه می‌فرماید که ما راه رستگاری و سعادت را به انسان نشان می‌دهیم. این خود انسان است که می‌تواند شاکر باشد و این راه را بپذیرد و به خوشبختی

۱- درباره‌ی این ویژگی، به سخنان امام کاظم (علیه السلام) در بخش تمهیدات این درس مراجعه کنید.

برسد و می‌تواند ناسپاس باشد و کفران نعمت کند و از راه حق سرپیچی نماید و به شقاوت برسد. ویژگی چهارم، فطرت خدا آشنا و خداگراست. یعنی خداوند به گونه‌ای ما را خلق کرده و خلقت ما را طوری قرار داده که اولاً وقتی با خود تأمل می‌کنیم و به خود می‌نگریم، خدا را می‌یابیم، همچنین جهان را نشانه و تجلی بخش قدرت، علم و حکمت او می‌بینیم.

ثانیاً انسان محبت و دوستی به خداوند را در خود احساس می‌کند. زیرا او را سرچشمه‌ی همه‌ی خوبی‌ها و زیبایی‌ها، و به عبارت بهتر، عین خوبی و زیبایی می‌یابد. «ان الله جمیل و یحب الجمال». او عین خیر است. از این روست که پرستش خداوند یکی از مهم‌ترین گرایش‌های درونی انسان است.

شهید مطهری از چهار گرایش اساسی در انسان نام می‌برد :

۱- گرایش به حقیقت (حقیقت طلبی)

۲- گرایش به پرستش و عبادت

۳- گرایش به خیر اخلاقی (فضائل)

۴- گرایش به زیبایی

این چهار گرایش، حقیقتاً به معنای گرایش به خداست. زیرا حقیقت مطلق، معبود مطلق، خیر مطلق و زیبایی مطلق خداوند است.

آیه‌ی ۳۰ سوره‌ی روم بیان می‌کند که خداوند دین خود را بر پایه‌ی فطرت الهی انسان تنظیم کرده است. یعنی دین که برنامه‌ی زندگی است، برنامه‌ای است منطبق با ویژگی‌های خلقتی انسان. خداوند دین را فرستاده تا انسان‌ها با عمل به آن استعدادهای فطری خود را شکوفا کنند و به کمال رسانند. سعادت و رستگاری انسان در گرو شکوفایی همین استعدادهاست.

ویژگی پنجم که به گونه‌ای در داخل ویژگی چهارم قرار دارد، گرایش انسان به خیر و نیکی است. هر انسانی عدالت، شجاعت، ایثار و ... را دوست دارد و از ظلم، زبونی، بخل و مانند آن‌ها بیزار است. یعنی انسان فطرتاً به فضیلت‌های اخلاقی گرایش دارد و از رذائل اخلاقی متنفر است.

قرآن کریم به این ویژگی در آیات ۷ و ۸ سوره‌ی شمس اشاره کرده است. مطابق با این آیه خداوند فجور و تقوا را به انسان الهام کرده. یعنی هر انسانی در درون خود درمی‌یابد که زشتی و گناه چیست و تقوا چه می‌باشد. مقصود از این آیه، آن نیست که خداوند هم استعداد زشتی به انسان داده و هم استعداد خوبی و در نتیجه، هم گرایش به خوبی داشته باشد و هم گرایش به بدی. مقصود آیه آن است که انسان زشتی و

زیبایی و بدی و خوبی را درک می‌کند و چون می‌داند که چه چیزی بد است، گرایش به آن ندارد.^۱ نفس انسان، از آن حیث که گناه و تقوا را درک می‌کند، «نفس لوامه» نام دارد. این نام به خاطر آن است که وقتی انسان گناهی مرتکب می‌شود، خودش، خودش را سرزنش می‌کند و از ارتکاب گناه پشیمان می‌شود.

ششمین سرمایه برای حرکت انسان به سوی رشد و رستگاری، هدایت الهی و امدادهای اوست که به کمک انسان می‌آید و از انسان دستگیری می‌کند و با نیروی مضاعف او را به پیش می‌برد. هدایت الهی به صورت ارسال پیامبران و انزال کتب آسمانی و ائمه‌ی معصومین می‌باشد آنان مردم را انداز می‌کنند و بشارت می‌دهند و با روش‌های مناسب به تبلیغ دین می‌پردازند. علاوه بر این هدایت الهی، که برای همه‌ی انسان‌هاست، هر کس در مسیر حق قرار بگیرد و در راه خدا تلاش و جهاد نماید و برای رضایت او استقامت و پایداری کند، از امدادهای غیبی او برخوردار می‌شود، در جاهایی که خود انسان پیش‌بینی نمی‌کند به موفقیت‌های بزرگ می‌رسد و درهای به ظاهر بسته به روی او باز می‌شود. آیة‌ی ۶۹ سوره‌ی عنکبوت این حقیقت را برای مردم بیان کرده است.

پس از مشخص کردن سرمایه‌های رشد و کمال در انسان و انجام فعالیت‌های آن، نوبت به تعیین عوامل سقوط و گناه می‌شود. در اینجا نیز دو عامل مشخص شده است: یک عامل درونی و یک عامل بیرونی.

ابتدا دبیر به تبیین هر کدام می‌پردازد، سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که آیة‌ی مربوط به آن عامل را مشخص کنند و نام مناسب آن را هم ذکر نمایند. اولین عامل، نفس اماره است. نفس اماره، آن جنبه‌ای از نفس است که ما را دعوت به لذت‌های مادی می‌کند و آتش هوس را در انسان تقویت می‌کند و به سمت لهو و لعب می‌کشاند و این تحریک به گونه‌ای است که اگر انسان نتوانست از راه مشروع و صحیح به آن لذت‌های مادی برسد، وادار می‌شود که از طریق غیر مشروع و گناه به آن‌ها برسد. در واقع، انسان ابتدائاً و مستقیماً گناه را نمی‌خواهد و به سوی گناه که عبارت از دروغ، ظلم،

۱- درباره‌ی اینکه اگر انسان گرایش به بدی ندارد، پس چرا به سوی آن می‌رود، در بخش تمهیدات توضیح خواهیم داد.

تجاوز به اموال و ناموس دیگران و مانند آن‌هاست، نمی‌رود. بلکه نفس اماره و هوس او را دعوت به لذت‌های مادی مانند لذت جنسی، لذت غذا، پول، ثروت و قدرت می‌کند. انسانی که همه‌ی توجهش این لذت‌ها شد و به افراط کاری در این لذت‌ها پرداخت، چون می‌بیند از راه مشروع و درست نمی‌تواند پاسخگوی هوس خود باشد، به دروغ، ظلم و تجاوز رو می‌آورد تا به ارضای هوس خود بپردازد.

تذکر: این بحث با بحث اهداف اصلی و فرعی در سال اول ارتباط دارد. در آنجا بیان شد که اهداف دنیایی که همان لذت‌ها و امور مادی دنیا هستند، در صورتی که به عنوان هدف فرعی انتخاب شوند نه تنها بد نیستند بلکه لازم و ضروری هستند و به ما در رسیدن به هدف‌های اصلی کمک می‌کنند. اما کسی اهداف مادی دنیا را به عنوان هدف اصلی برمی‌گزیند، همان کسی است که به دنبال هوس خود رفته و نسبت به اهداف اصلی و پایان ناپذیری توجه است و آن اهداف را فدای این اهداف کرده است. به همین جهت ظلم می‌کند تا به مال برسد، به حقوق دیگران تجاوز می‌کند تا به لذت جنسی برسد و سایر گناهان را مرتکب می‌شود تا به هوس‌های خود برسد.

انسان مؤمن و دیندار که تابع برنامه‌های الهی است، به لذت‌های مادی آن اندازه توجه می‌کند که بتواند زندگی سالمی داشته باشد و در این زندگی سالم به عبادت خداوند و کسب فضائل و صفات نیک بپردازد و به سعادت جاوید برسد.

آیه‌ی ۱۶ سوره‌ی ق به این نفس وسوسه‌گرا اشاره می‌کند. اصطلاح «نفس اماره» از آیه ۵۳ سوره یوسف گرفته شده است. در این آیه، حضرت یوسف (علیه السلام) می‌فرماید:

وَمَا أُبْرِئُ نَفْسِي	من خود را تبرئه نمی‌کنم
إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ	که نفس آدمی بسیار به بدی فرمان می‌دهد
إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي	مگر آنکه پروردگارم رحمت آورد
إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ	همانا پروردگارم آمرزگار و مهربان است

در این آیه، حضرت یوسف (ع) با فروتنی و تواضع از نفس انسان خبری می‌دهد نفسی که فرمان‌دهنده و دعوت‌کننده‌ی به بدی است. از این رو آن را «نفس اماره به بدی» نام داده‌اند و به صورت خلاصه، «نفس اماره» می‌گویند.

عامل دوم، که عامل بیرونی است، شیطان است. آیات ۱۶۸ و ۱۶۹ سوره‌ی بقره کار شیطان و

نقش او در گمراهی انسان را توضیح می‌دهد.

در این آیات، خداوند از انسان می‌خواهد از وسوسه‌های شیطان پیروی نکند. زیرا او دشمن انسان است و این دشمنی را اعلام کرده است. در داستان خلقت حضرت آدم و سجده‌ی فرشتگان برای انسان، آمده است که شیطان که در مقام فرشتگان و در جمع آنان قرار گرفته بود، استکبار ورزیده و سجده نکرد و از درگاه خداوند رانده شد و سوگند یاد کرد که از هر طرف وارد شود و انسان را گمراه کند و گرفتار عذاب نماید و با خودش به آتش درآورد.^۱

تذکر : ما باید بتوانیم دشمنی شیطان و کینه‌ی او نسبت به انسان را برای دانش‌آموزان به صورت جدی مطرح کنیم تا او قطعاً خطر شیطان را دریابد و نسبت به کارها و وسوسه‌های او واهمه داشته باشد و در مقابل وسوسه‌های او ایستادگی نماید.

همچنین باید نشان دهیم که شیطان هیچ اختیاری نسبت به انسان ندارد و کارش فقط وسوسه‌گری است. این وسوسه، اختیار و مسئولیت انسان را از بین نمی‌برد. وسوسه‌ی شیطان گاهی در قالب وسوسه‌های یک دوست بد جلوه می‌کند. یعنی آن دوست بد واسطه‌ی شیطان می‌شود و به سراغ ما می‌آید.

راه درونی وسوسه‌ی شیطان، همین نفس‌آماره است. همین نفسی که ما را تحریک می‌کند تا برای رسیدن به لذت‌های مادی به راه مشروع و درست قناعت نورزیم و از راه گناه و نامشروع وارد شویم. بنابراین اگر ما بتوانیم نفس‌آماره را کنترل کنیم، می‌توانیم مانع ورود شیطان به درون خود شویم.

تذکر : یکی از جریان‌های منحرف فرهنگی و اعتقادی که در دنیای شیوع پیدا کرده، جریان شیطان‌پرستی است. عامل اصلی زمینه‌ی رشد چنین اندیشه‌ای، خود ماهیت تمدن جدید است که به علت قرابت آن در بسیاری از محورها با اندیشه‌های شیطانی و غیرالهی، فرصت رشد این جریان را فراهم کرده است. اگر ما در داستان هبوط حضرت آدم (ع) به زمین دنیا دقت کنیم، و آن را با شرایط عصر جدید تطبیق دهیم، می‌توانیم این قرابت را بیابیم که در اینجا مجال گفتن آن نیست.

همین قدر اشاره می‌کنیم که قرآن کریم توضیح می‌دهد که هدف پشت پرده‌ی شیطان از ترغیب آدم و حوا برای خوردن میوه‌ی ممنوعه، پدیدار شدن شرمگاه و بدی‌های جنسیتی آن‌ها و در یک کلام، برهنگی بود تا بدین وسیله زمینه‌ی فساد آن‌ها را فراهم کند. اما آدم و حوا که دارای عفاف فطری بودند، همین که برهنگی خود را دریافتند، با برگ و شاخ درختان جنگل خود را پوشاندند و از فساد رهایی یافتند.

خداوند، پس از نقل این داستان، با جملاتی مؤثر و تنذیری به بنی‌آدم هشدار می‌دهد که شیطان

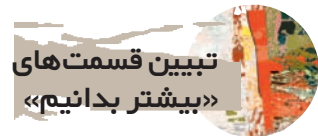

۱- آیات مربوط به این داستان، در قسمت تمهیدات خواهد آمد

شما را نفریبید و به برهنگی نکشاند و در فساد غوطه‌ور نکند^۱. اگر بخواهیم یکی از ویژگی‌های فرهنگی عصر جدید را بیان کنیم که آن را از تمام دوران‌های گذشته متمایز کند، ویژگی «برهنگی» است. و این از قرابت‌های فرهنگی عصر جدید با فرهنگ شیطانی است.

چگونه می‌شود که برخی از انسان‌ها کارشان در انحراف و فساد به جایی می‌رسد که دشمن حقیقی خود را می‌پرستد و شیطان‌پرستی شکل می‌گیرد، نیازمند تحلیل و بررسی است و این تحلیل فقط با استناد به قرآن کریم و روایات معصومین بزرگوار امکان‌پذیر است.

دیران محترم، بدون اینکه بخواهند به جریان‌های شیطان‌پرستی در کلاس اشاره کنند، باید دشمنی شیطان با بنی آدم را با زبان مناسب و تحلیل درست برجسته کنند تا دانش‌آموزان کینه‌ی درونی خود را نسبت به شیطان و شیطان‌صفتی حفظ نمایند.

در آخر این درس، سه متن با زمینه‌ی آبی آمده است که برای توجه بیشتر دانش‌آموزان نسبت به محبت دوستی خدا با انسان و دشمنی شیطان با اوست.

در متن اول، جنگ درونی انسان میان نفس لوامه و نفس اماره یا به تعبیر شهید مطهری، میان خود عالی و خوددانی، میان بُعد الهی و شیطان را برجسته می‌کند و به دانش‌آموزان هشدار می‌دهد که متوجه این جنگ باشند. زیرا انسان هر لحظه در حال انتخاب است و همواره در معرض امتحان. از ابتدای صبح تا آخر شب، در هر کاری که پیش می‌آید می‌تواند دوگونه عمل کند: یا آن‌گونه که خدا فرمان داده یا آن‌طور که شیطان دعوت می‌کند: راست بگوید یا دروغ، زبان خود را حفظ کند یا غیبت بگوید، به نامحرم نگاه نکند یا نگاه کند و ...

یکی از برنامه‌های اصلی که در سال اول آموزش داده شده، «مراقبت» است. آدمی باید همواره مراقب و ناظر کار خود باشد تا در جنگ با شیطان مغلوب نشود.

متن دوم درباره‌ی جایگاه ارزشمند انسان در پیشگاه خداست.

متن سوم سرزنش انسان‌هایی که فریب دشمن را خورده‌اند و مطیع او شده‌اند. اینان به جای دشمنی با شیطان که دشمن حقیقی است، دوستی با او را برگزیده‌اند و به جای دوستی با خداوند که دوست واقعی اوست، دشمنی با او را پیش گرفته‌اند.

۱- آیه ۱۱ تا ۲۸ سوره‌ی اعراف. توضیح بیشتر درباره‌ی شیطان‌پرستی در قسمت تمهیدات آمده است.

سرمایه‌های انسان

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با ویژگی‌های انسان و تأثیر آن ویژگی‌ها در سرنوشت او
- ۲- اهداف آموزشی:
  - شناخت فضیلت‌ها و اوصاف انسان در قرآن کریم
  - تبیین سرمایه‌های رشد و عوامل سقوط در وجود انسان
  - درک ضرورت خودشناسی و تأثیر آن در برنامه‌ریزی زندگی.

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش‌آموزان باید با مفاهیمی چون منزلت، کرامت، خلیفه و جانشین، ویژگی‌های یک موجود مادی و جسمانی و رؤیا آشنا باشند؛ در غیر این صورت، دبیر باید در ضمن درس توضیحات لازم را در این زمینه ارائه دهد.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- سرشت خدا آشنا؛ منظور از سرشت، خصوصیت ذاتی و درونی افراد است که خداوند در ساختار خلقت آنها قرار داده است و جنبهٔ اکتسابی ندارد؛ یعنی، این‌گونه نیست که افراد بتوانند آن را با آموزش به‌دست آورند بلکه آموزش به رشد آنها کمک می‌کند نه اینکه آنها را ایجاد کند.
  - ۲- وجدان اخلاقی؛ به حالتی در انسان گفته می‌شود که او را دعوت به خیر می‌کند و از بدی باز می‌دارد و در قرآن کریم از آن تعبیر به «نفسِ لَوَّامه» شده است.
- برای مثال، وقتی قرآن کریم می‌فرماید «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ»، وجدان هر شخصی

می‌گوید: «آری، جزای احسان، احسان است.» بنابر تعبیر استاد شهید مطهری، وجدان احساس مقدسی در درون انسان است که به او فرمان می‌دهد؛ به گونه‌ای که انسان وقتی کار بدی انجام می‌دهد، از درون خود را ملامت می‌کند و چون کار خوبی انجام می‌دهد، احساس رضایت می‌کند و خود را تحسین می‌کند.

۳- عقل؛ قوه‌ای در انسان است که می‌تواند تفکر و استدلال کند و درستی را از نادرستی تشخیص دهد و خوبی را از بدی جدا سازد.

د- ارتباط با درس قبل

درباره ارتباط این درس با درس دوم، در ابتدای درس توضیح داده شده است. همان‌طور که در آنجا گفتیم، انسان همانند سایر موجودات جهان خلقت و همراه با کاروان هستی رو به سوی خدا دارد اما با این تفاوت اساسی که بازگشتش به سوی خدا با ویژگی‌های خاصی همراه است که با عنوان «معاد» بررسی می‌شود. قبل از اینکه بحث معاد را آغاز کرده و درباره آینده و اثر انسان بحث کنیم، در دو درس زمینه‌های این آینده و اثر را در انسان جست‌وجو می‌کنیم.

در واقع، ما در این دو درس (سوم و چهارم) به آن دسته از خصوصیات انسانی می‌پردازیم که در سرنوشت و اثر او در معاد مؤثر است. پس مباحث انسان‌شناسی به این دلیل مطرح می‌شوند که بتوانیم نوع خاص معاد انسان را بهتر دریابیم و دیگر در بحث معاد به ذکر برخی ویژگی‌های انسان نیازی نباشد. این امر سبب می‌شود که این دو درس انسان‌شناسی، هم با جهان‌شناسی و هم با معادشناسی، ارتباط پیدا کند و لذا جنبه کاربردی آن برای دانش‌آموز روشن‌تر شود.

ه- محورهای اصلی درس

- ۱- آینده انسان، آینده و اثری است که ریشه در خصوصیات انسان شناسانه وی دارد.
- ۲- دو سؤال از سؤال‌های اصلی انسان، این است که «من کیستم؟» و «جایگاهم در عالم هستی کجاست؟»
- ۳- قرآن کریم به این سؤال‌های اصلی انسان به تفصیل پاسخ گفته و حقیقت او را بیان کرده است.
- ۴- انسان دارای کرامت ذاتی است.
- ۵- انسان می‌تواند با عقل خود زشتی‌ها و زیبایی‌ها را درک کند.

- ۶- خداوند، انسان را به هدف رسیدن به خود و بهشت خود آفریده است.
- ۷- انسان، صاحب اختیار و اراده و مسئول کار خویش است.
- ۸- انسان دارای سرشت خدا آشنا، گرایش به خیر و نیکی و وجدان اخلاقی است.
- ۹- نفس اماره و شیطان مانع رسیدن انسان به کمال می‌شوند.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت‌های یاددهی – یادگیری

الف) ارزش‌یابی از درس قبل

برای تحکیم آموخته‌های جلسه قبل و به منظور ورود به درس جدید، ابتدا از درس قبل ارزش‌یابی به عمل می‌آید. فعالیت‌هایی که برای ارزش‌یابی در نظر گرفته شده، در روش تدریس درس دوم ذکر شده است. فعالیت‌هایی که در پایان جلسه قبل ارزش‌یابی نشده‌اند یا فعالیت‌های در خانه، باید ارزش‌یابی شوند.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

با طرح دو سؤال مهم می‌توان دانش‌آموزان را آماده ورود به بحث کرد. این دو سؤال عبارت‌اند از:

۱- «من کیستم؟»

۲- «جایگاهم در جهان هستی کجاست؟»

این دو سؤال به بحث گذاشته و از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا نظر و برداشت خودشان را بگویند، نه آنچه در کتاب‌ها آمده است یا در این درس خواهند خواند. آنان ممکن است برداشت‌های متناقضی را مطرح کنند. همین نظرات متفاوت، به دیر فرصت مناسبی می‌دهد تا وارد بحث شود، نظر دانش‌آموزان را نقد کرده و نظر صحیح را مطرح کند.

ج) اجزای تدریس

این درس مشتمل بر اجزای زیر است:

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	تبیین ضرورت شناخت خود
۳	تعیین سرمایه‌های انسان
۴	تبیین عوامل گناه در انسان
۵	توضیح درباره متن‌های بیشتر بدانیم

۱- قرائت و ترجمه

قرائت درس با تأکید بر تلفظ صحیح کلمات، تمرین می‌شود و سپس ترجمه آیات تکمیل می‌گردد.

۲- تبیین ضرورت شناخت خود

دبیر محترم با استفاده از مقدمه درس و سیری که انسان در پیش دارد، و نیز با بهره‌گرفتن از احادیث و اشعار، انگیزه دانش‌آموزان برای خودشناسی را تقویت می‌کند.

توجه کنیم که خودشناسی بر دو قسم است :

اول، خودشناسی به معنای انسان‌شناسی. یعنی هرکس ویژگی‌های انسانی خود را بشناسد و بداند که به عنوان نوع انسان دارای چه خصوصیتی است.

این خصوصیات، مشترک در افراد انسان‌هاست و اختصاص به فرد خاصی ندارد. دوم، خودشناسی به معنای اینکه هرکس خصوصیات روحی و روانی و نقطه ضعف‌ها و قوت‌های خود را بشناسد تا بتواند برای خود برنامه‌ریزی کند.

مقصود از خودشناسی در این درس، معنای اول است که به معنای انسان‌شناسی نیز هست. این شناخت، هر قدر عمیق‌تر و جدی‌تر باشد، هدف‌گذاری فرد در زندگی بنیادی‌تر و درست‌تر خواهد بود.

۳- تعیین سرمایه‌های انسان

تبیین و توضیح هریک از سرمایه‌های وجودی انسان با دو فعالیت همراه است. یکی مشخص کردن آیاتی که هریک از ارزش‌ها از آن‌ها گرفته شده، دیگری نام‌گذاری آن ویژگی و ارزش. بنابراین، خوب است که ابتدا دبیر توضیحی درباره هر ویژگی بدهد و سپس از دانش‌آموزان بخواهد که آیه مربوط به این ویژگی را مشخص کنند. آنگاه به دانش‌آموزان فرصت دهد که نام مناسبی

برای آن ویژگی انتخاب نمایند.

تذکره اول: در هنگام توضیح هر ویژگی، دبیر باید به گونه‌ای عمل کند که نام آن را در لابه‌لای جملات خود بر زبان نیاورد، تا دانش‌آموزان، خود به آن نام برسند.

تذکره دوم: در هنگام مشخص کردن آیات، از دانش‌آموزان بخواهیم که عبارت مربوط به آن ویژگی را بخواند و فقط به کلّ آیه اشاره نکند.

تذکره سوم: معمولاً دانش‌آموزان، نام‌های مشابه و نزدیک به هم خواهند گفت. بهتر است دبیر به آن نامی بیشتر توجه کند که در عین مرتبط بودن با متن، که نتیجه تفکر خود دانش‌آموز بوده و از کتاب‌های کمک آموزشی گرفته نشده است.

اینک ویژگی‌ها:

ویژگی اول، مربوط به جایگاه انسان در نظام خلقت و تفاوت او با سایر موجودات است. این ویژگی از دو عبارت «ولقد کرمنا بنی آدم» و «فضلناهم علی کثیر ممّن خلقنا تفضیلاً» از آیه ۷۰ سوره اسراء گرفته شده است. نام‌هایی مانند «کرامت انسان»، «برتری انسان بر سایر موجودات» به این ویژگی اشاره دارد.

ویژگی دوم، قدرت عقل و تفکر است که سبب می‌شود انسان بتواند راه درست را از راه غلط تشخیص دهد و به حقایق پی ببرد. آیات ۱۸ و ۱۹ سوره زمر درباره این ویژگی انسان است.

ویژگی سوم، قدرت اختیار و انتخاب است. این قدرت است که سبب می‌شود که انسان مسئول اعمال خودش باشد و عواقب کارهای خود را هم در دنیا و هم در آخرت بر دوش بگیرد. در آیه سوم سوره انسان به این ویژگی اشاره شده است. خداوند در این آیه می‌فرماید که ما راه رستگاری و سعادت را به انسان نشان می‌دهیم. این خود انسان است که می‌تواند شاکر باشد و این راه را بپذیرد و به خوشبختی برسد و می‌تواند ناسپاس باشد و کفران نعمت کند و از راه حق سرپیچی نماید و به شقاوت برسد.

ویژگی چهارم، فطرت خدا آشنا و خداگراست. یعنی خداوند به گونه‌ای ما را خلق کرده و خلقت ما را طوری قرار داده که

اولاً وقتی با خود تأمل می‌کنیم و به خود می‌نگریم، خدا را می‌یابیم، همچنین جهان را نشانه و تجلی بخش قدرت، علم و حکمت او می‌بینیم.

ثانیاً انسان محبت و دوستی به خداوند را در خود احساس می‌کند. زیرا او را سرچشمه همه خوبی‌ها و زیبایی‌ها، و به عبارت بهتر، عین خوبی و زیبایی می‌یابد. «ان الله جمیل و یحب الجمال». او

عین خیر است. از این روست که پرستش خداوند یکی از مهم‌ترین گرایش‌های درونی انسان است. شهید مطهری از چهار گرایش اساسی در انسان نام می‌برد:

۱- گرایش به حقیقت (حقیقت‌طلبی)

۲- گرایش به پرستش و عبادت

۳- گرایش به خیر اخلاقی (فضائل)

۴- گرایش به زیبایی

این چهار گرایش، حقیقتاً به معنای گرایش به خداست. زیرا حقیقت مطلق، معبود مطلق، خیر مطلق و زیبایی مطلق خداوند است.

آیه ۳۰ سورة روم بیان می‌کند که خداوند دین خود را بر پایه فطرت الهی انسان تنظیم کرده است. یعنی دین که برنامه زندگی است، برنامه‌ای است منطبق با ویژگی‌های خلقی انسان. خداوند دین را فرستاده تا انسان‌ها با عمل به آن استعدادها را فطری خود را شکوفا کنند و به کمال رسانند. سعادت و رستگاری انسان در گرو شکوفایی همین استعدادهاست.

ویژگی پنجم که به گونه‌ای در داخل ویژگی چهارم قرار دارد، گرایش انسان به خیر و نیکی است. هر انسانی عدالت، شجاعت، ایثار و ... را دوست دارد و از ظلم، زبونی، بخل و مانند آن‌ها بیزار است. یعنی انسان فطرتاً به فضیلت‌های اخلاقی گرایش دارد و از رذائل اخلاقی متنفر است.

قرآن کریم به این ویژگی در آیات ۷ و ۸ سورة شمس اشاره کرده است. مطابق با این آیه خداوند فجور و تقوا را به انسان الهام کرده. یعنی هر انسانی در درون خود درمی‌یابد که زشتی و گناه چیست و تقوا چه می‌باشد. مقصود از این آیه، آن نیست که خداوند هم استعداد زشتی به انسان داده و هم استعداد خوبی و در نتیجه، هم گرایش به خوبی داشته باشد و هم گرایش به بدی. مقصود آیه آن است که انسان زشتی و زیبایی و بدی و خوبی را درک می‌کند و چون می‌داند که چه چیزی بد است، گرایش به آن ندارد.^۱

نفس انسان، از آن حیث که گناه و تقوا را درک می‌کند، «نفس لوّامه» نام دارد. این نام به خاطر آن است که وقتی انسان گناهی مرتکب می‌شود، خودش، خودش را سرزنش می‌کند و از ارتکاب گناه پشیمان می‌شود.

ششمین سرمایه برای حرکت انسان به سوی رشد و رستگاری، هدایت الهی و امدادهای اوست که به کمک انسان می‌آید و از انسان دستگیری می‌کند و با نیرویی مضاعف او را به پیش می‌برد.

۱- درباره این که اگر انسان گرایش به بدی ندارد، پس چرا به سوی آن می‌رود، در بخش تمهیدات توضیح خواهیم داد.

هدایت الهی به صورت ارسال پیامبران و انزال کتب آسمانی و ائمه معصومین می باشد آنان مردم را انداز می کنند و بشارت می دهند و با روش های مناسب به تبلیغ دین می پردازند.

علاوه بر این هدایت الهی، که برای همه انسان هاست، هرکس در مسیر حق قرار بگیرد و در راه خدا تلاش و جهاد نماید و برای رضایت او استقامت و پایداری کند، از امدادهای غیبی او برخوردار می شود، در جاهایی که خود انسان پیش بینی نمی کند به موفقیتهای بزرگ می رسد و درهای به ظاهر بسته به روی او باز می شود.

آیه ۶۹ سوره عنکبوت این حقیقت را برای مردم بیان کرده است.

۴- تبیین عوامل گناه در انسان

پس از مشخص کردن سرمایه های رشد و کمال در انسان و انجام فعالیت های آن، نوبت به تعیین عوامل سقوط و گناه می شود. در اینجا نیز دو عامل مشخص شده است: یک عامل درونی و یک عامل بیرونی.

ابتدا دیر به تبیین هر کدام می پردازد، سپس از دانش آموزان می خواهد که آیه مربوط به آن عامل را مشخص کنند و نام مناسب آن را هم ذکر نمایند.

اولین عامل، نفس امّاره است. نفس امّاره، آن جنبه ای از نفس است که ما را دعوت به لذت های مادی می کند و آتش هوس را در انسان تقویت می کند و به سمت لهو و لعب می کشاند و این تحریک به گونه ای است که اگر انسان نتوانست از راه مشروع و صحیح به آن لذت های مادی برسد، وادار می شود که از طریق غیر مشروع و گناه به آن ها برسد.

در واقع، انسان ابتدائاً و مستقیم گناه را نمی خواهد و به سوی گناه که عبارت از دروغ، ظلم، تجاوز به اموال و ناموس دیگران و مانند آن هاست، نمی رود. بلکه نفس امّاره و هوس او را دعوت به لذت های مادی مانند لذت جنسی، لذت غذا، پول، ثروت و قدرت می کند. انسانی که همه توجهش این لذت ها شد و به افراط کاری در این لذت ها پرداخت، چون می بیند از راه مشروع و درست نمی تواند پاسخگوی هوس خود باشد، به دروغ، ظلم و تجاوز رو می آورد تا به ارضای هوس خود پردازد.

تذکر ۱: این بحث با بحث اهداف اصلی و فرعی در سال اول ارتباط دارد. در آنجا بیان شد که اهداف دنیایی که همان لذت ها و امور مادی دنیا هستند، در صورتی که به عنوان هدف فرعی انتخاب شوند نه تنها بد نیستند بلکه لازم و ضروری هستند و به ما در رسیدن به هدف های اصلی کمک می کنند. اما کسی اهداف مادی دنیا را به عنوان هدف اصلی برمی گزیند، همان کسی است که به دنبال هوس خود

رفته و نسبت به اهداف اصلی و پایان ناپذیری توجه است و آن اهداف را فدای این اهداف کرده است. به همین جهت ظلم می‌کند تا به مال برسد، به حقوق دیگران تجاوز می‌کند تا به لذت جنسی برسد و سایر گناهان را مرتکب می‌شود تا به هوس‌های خود برسد.

انسان مؤمن و دیندار که تابع برنامه‌های الهی است، به لذت‌های مادی آن اندازه توجه می‌کند که بتواند زندگی سالمی داشته باشد و در این زندگی سالم به عبادت خداوند و کسب فضائل و صفات نیک بپردازد و به سعادت جاوید برسد.

آیه ۱۶ سوره ق به این نفس وسوسه‌گرا اشاره می‌کند. اصطلاح «نفس اماره» از آیه ۵۳ سوره یوسف گرفته شده است. در این آیه، حضرت یوسف (علیه السلام) می‌فرماید :

وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي	من خود را تبرئه نمی‌کنم
إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ	که نفس آدمی بسیار به بدی فرمان می‌دهد
إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي	مگر آنکه پروردگارم رحمت آورد
إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ	همانا پروردگارم آمرزگار و مهربان است

در این آیه، حضرت یوسف (ع) با فروتنی و تواضع از نفس انسان خبری می‌دهد نفسی که فرمان‌دهنده و دعوت‌کننده به بدی است. از این رو آن را «نفس اماره به بدی» نام داده‌اند و به صورت خلاصه، «نفس اماره» می‌گویند.

عامل دوم، که عامل بیرونی است، شیطان است. آیات ۱۶۸ و ۱۶۹ سوره بقره کار شیطان و نقش او در گمراهی انسان را توضیح می‌دهد.

در این آیات، خداوند از انسان می‌خواهد از وسوسه‌های شیطان پیروی نکند. زیرا او دشمن انسان است و این دشمنی را اعلام کرده است. در داستان خلقت حضرت آدم و سجده فرشتگان برای انسان، آمده است که شیطان که در مقام فرشتگان و در جمع آنان قرار گرفته بود، استکبار ورزیده و سجده نکرد و از درگاه خداوند رانده شد و سوگند یاد کرد که از هر طرف وارد شود و انسان را گمراه کند و گرفتار عذاب نماید و با خودش به آتش درآورد.

تذکر ۲: ما باید بتوانیم دشمنی شیطان و کینه او نسبت به انسان را برای دانش‌آموزان به صورت جدی مطرح کنیم تا او قطعاً خطر شیطان را دریابد و نسبت به کارها و وسوسه‌های او وا همه داشته باشد

و در مقابل وسوسه‌های او ایستادگی نماید.

همچنین باید نشان دهیم که شیطان هیچ اختیاری نسبت به انسان ندارد و کارش فقط وسوسه‌گری است. این وسوسه، اختیار و مسئولیت انسان را از بین نمی‌برد. وسوسه شیطان گاهی در قالب وسوسه‌های یک دوست بد جلوه می‌کند. یعنی آن دوست بد واسطه شیطان می‌شود و به سراغ ما می‌آید.

راه درونی وسوسه شیطان، همین نفس اماره است. همین نفسی که ما را تحریک می‌کند تا برای رسیدن به لذت‌های مادی به راه مشروع و درست قناعت نورزیم و از راه گناه و نامشروع وارد شویم. بنابراین اگر ما بتوانیم نفس اماره را کنترل کنیم، می‌توانیم مانع ورود شیطان به درون خود شویم.

تذکر ۳: یکی از جریان‌های منحرف فرهنگی و اعتقادی که در دنیای شیوع پیدا کرده، جریان شیطان پرستی است. عامل اصلی زمینه رشد چنین اندیشه‌ای، خود ماهیت تمدن جدید است که به علت قرابت آن در بسیاری از محورها با اندیشه‌های شیطانی و غیرالهی، فرصت رشد این جریان را فراهم کرده است. اگر ما در داستان هبوط حضرت آدم (ع) به زمین دنیا دقت کنیم، و آن را با شرایط عصر جدید تطبیق دهیم، می‌توانیم این قرابت را بیابیم که در اینجا مجال گفتن آن نیست.

همین قدر اشاره می‌کنیم که قرآن کریم توضیح می‌دهد که هدف پشت پرده شیطان از ترغیب آدم و حوا برای خوردن میوه ممنوعه، پدیدار شدن شرمگاه و بدی‌های جنسیتی آن‌ها و در یک کلام، برهنگی بود تا بدین وسیله زمینه فساد آن‌ها را فراهم کند. اما آدم و حوا که دارای عفاف فطری بودند، همین که برهنگی خود را دریافتند، با برگ و شاخ درختان جنگل خود را پوشاندند و از فساد رهایی یافتند.

خداوند، پس از نقل این داستان، با جملاتی مؤثر و تنذیری به بنی آدم هشدار می‌دهد که شیطان شما را نفربید و به برهنگی نکشاند و در فساد غوطه‌ور نکند.^۱ اگر بخواهیم یکی از ویژگی‌های فرهنگی عصر جدید را بیان کنیم که آن را از تمام دوران‌های گذشته متمایز کند، ویژگی «برهنگی» است. و این از قرابت‌های فرهنگی عصر جدید با فرهنگ شیطانی است.

چگونه می‌شود که برخی از انسان‌ها کارشان در انحراف و فساد به جایی می‌رسد که دشمن حقیقی خود را می‌پرستد و شیطان پرستی شکل می‌گیرد، نیازمند تحلیل و بررسی است و این تحلیل فقط با استناد به قرآن کریم و روایات معصومین بزرگوار امکان‌پذیر است.

دیران محترم، بدون اینکه بخواهند به جریان‌های شیطان پرستی در کلاس اشاره کنند، باید

دشمنی شیطان با بنی آدم را با زبان مناسب و تحلیل درست برجسته کنند تا دانش آموزان کینه درونی خود را نسبت به شیطان و شیطان صفتی حفظ نمایند.

۵- تبیین قسمت های «بیشتر بدانیم»

در آخر این درس، سه متن با زمینه آبی آمده است که برای توجه بیشتر دانش آموزان نسبت به محبت دوستی خدا با انسان و دشمنی شیطان با اوست.

در متن اول، جنگ درونی انسان میان نفس لوامه و نفس اماره یا به تعبیر شهید مطهری، میان خود عالی و خوددانی، میان بُعد الهی و شیطان را برجسته می کند و به دانش آموزان هشدار می دهد که متوجه این جنگ باشند. زیرا انسان هر لحظه در حال انتخاب است و همواره در معرض امتحان. از ابتدای صبح تا آخر شب، در هر کاری که پیش می آید می تواند دو گونه عمل کند: یا آن گونه که خدا فرمان داده یا آن طور که شیطان دعوت می کند: راست بگوید یا دروغ، زبان خود را حفظ کند یا غیبت بگوید، به نامحرم نگاه نکند یا نگاه کند و ...

یکی از برنامه های اصلی که در سال اول آموزش داده شده، «مراقبت» است. آدمی باید همواره مراقب و ناظر کار خود باشد تا در جنگ با شیطان مغلوب نشود.

متن دوم درباره جایگاه ارزشمند انسان در پیشگاه خداست.

متن سوم سرزنش انسان هایی که فریب دشمن را خورده اند و مطیع او شده اند. اینان به جای دشمنی با شیطان که دشمن حقیقی است، دوستی با او را برگزیده اند و به جای دوستی با خداوند که دوست واقعی اوست، دشمنی با او را پیش گرفته اند.

د) اندیشه و تحقیق

در بخش اندیشه و تحقیق سه پرسش مطرح شده است.

در پاسخ به پرسش اول، دانش آموزان ارزش های وجودی انسان را که در درس آموخته اند، استخراج و یادداشت می کنند؛ مانند کرامت ویژه انسان، قوه عقل و فطرت خدا آشنا و خداگرا در پرسش دوم، از دو آیه آخر سوره «قمر» سؤال شده است. در این دو آیه، مشخص شده است که اگر انسان اهل تقوا باشد، در میان باغ ها و نهلهایی که نزد خدای بزرگ و مقتدر است، زندگی خواهد کرد.

در سؤال سوم، توجه دانش آموزان به این نکته جلب می شود که شیطان، جز وسوسه کردن، نمی تواند کاری انجام دهد و انسان مسئول اعمال خودش می باشد.

در سؤال چهارم، دانش‌آموزان سرمایه‌های رشد را با عوامل سقوط مقایسه می‌کنند و درمی‌یابند که انسان توانایی غلبه بر عوامل سقوط را دارد. همچنین مقایسه می‌کند که کدام عامل در مقابل کدام سرمایه رشد قرار گرفته است. مثلاً نفس‌اماره در مقابل نفس‌لّوامه است و وسوسه‌های شیطان در مقابل تعلیمات انبیاء و اولیای خدا و امدادهای الهی است.

هـ) پیشنهاد

در این قسمت، دو پیشنهاد ارائه شده است :

پیشنهاد اول؛ برای دانش‌آموزانی است که استعداد هنری دارند و می‌توانند خطاطی یا طراحی کنند. خوب است اینگونه دانش‌آموزان را به انجام این فعالیت تشویق کنیم و رقابت سازنده میان آنان ایجاد کنیم تا استعداد خود را در این مسیر به کار بگیرند.

پیشنهاد دوم؛ برای تشویق دانش‌آموزان به برنامه‌ریزی است. خوب است در این مورد نیز مقداری وقت بگذاریم و از دانش‌آموزان بخواهیم که جدول را در منزل تکمیل کنند و هرکس بهتر تکمیل کرده تشویق شود.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

در این درس، موارد زیر باید مورد ارزشیابی قرار گیرد :

- قرائت و ترجمه آیات
- تبیین سرمایه‌های رشد
- نام‌گذاری‌ها
- نشان دادن آیات
- تبیین عوامل سقوط
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- توضیح قسمت‌های برای مطالعه
- داشتن دفتر کار خوب و منظم
- همکاری و مشارکت در تدریس

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات موردنیاز برای معلم

با توجه به اینکه در این درس، مفاهیم اساسی انسان‌شناسی آمده است و ممکن است دانش‌آموزان درباره آن سؤال کنند، دبیر محترم باید درباره آنها اطلاعات کافی داشته باشد. این مفاهیم، بیشتر در آیات شریفه قرآن کریم آمده‌اند و با مراجعه به تفاسیر معتبر، می‌توان اطلاعات لازم را درباره آنها کسب کرد. مفاهیم یاد شده عبارت‌اند از :

- ۱- مقام خلیفه الهی
  - ۲- فساد و خون‌ریزی که ملائکه به انسان نسبت می‌دهند.
  - ۳- تعلیم اسماء به انسان و متعلق اسماء (مسمای اسماء)
  - ۴- کرامت انسان بر کثیری از موجودات
  - ۵- درک خیر و شر و زشتی و زیبایی
  - ۶- روح الهی و مقصود از نسبت روح به خدا
  - ۷- حقیقت روح و نسبت آن با نفس و مراتب نفس
  - ۸- نسبت روح با مباحث ژنتیک در ثبت اطلاعات ذهنی
  - ۹- نظر مکاتب مختلف درباره انسان
  - ۱۰- حقیقت «خود» و نسبت آن با «روح»
  - ۱۱- ویژگی‌های تجرد و غیرمادی بودن
  - ۱۲- رؤیا و خواب و چگونگی آن از جنبه روان‌شناسی.
- برای کسب اطلاع در این باره، به کتاب‌ها و تفاسیری که در بخش منابع آمده است، مراجعه کنید.

ب) برخی اشتباهات احتمالی دانش‌آموزان

اشتباه میان استعداد بی‌پایان انسان در کسب علم و رسیدن به علم بی‌پایان؛ همان‌طور که در درس آمده است، انسان برای کسب علم، استعدادی بی‌پایان دارد، نه این‌که به علم بی‌پایان می‌رسد. علم بی‌پایان از آن خداست و چون انسان فطرتاً خداگراست، گرایش به خوبی‌ها، از جمله گرایش او

به علم، بی پایان است.

ج) اطلاعات مورد نیاز

۱- ضرورت خودشناسی : متن کامل کلام حضرت علی(ع) که در مقدمه آمده است، چنین

است :

رَجِمَ اللَّهُ امْرَأَةً أَعَدَّ لِنَفْسِهِ وَاسْتَعَدَّ لِمُسِيهِ وَعَلِمَ مِنْ آئِنٍ وَفِي آئِنٍ وَإِلَى آئِنٍ.

۲- درباره ارزش انسان

حضرت علی(ع) می فرماید :

أَتَرَعَمُ أَتَكَ جِرْمٌ صَغِيرٌ وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ

گمان می کنی که جسم کوچکی هستی، درحالی که جهانی بزرگ در تو پیچیده است.

۳- درباره ضرورت خودشناسی : حضرت علی(ع) می فرماید :

«در شگفتم از کسی که چیزی را گم می کند و در جست و جویش برمی آید اما خود را گم کرده و

در پی یافتن آن نیست» (غررالحکم و دررالکلم، ج ۴، ص ۳۴۰).

۴- درباره حقیقت من :

دگر کردی سؤال از من که «من» چیست؟ مرا از من خبر کن تا که «من» کیست؟

گلشن راز، شبستری

۵- درباره علم و ارزش علم در انسان :

هرکه را افزون «خبر»، جانش افزون

جان نباشد جز «خبر» در آزمون

از چه؟ زان رو که افزون دارد خبر

جان ما از جان حیوان بیشتر

باشد افزون تو تجرّ را بهل

وز ملّک جان خداوندان دل

جان او افزون تر است از بودشان

زان سبب، آدم بود مسجودشان

امر کردن هیچ نبود در خوری

ورنه بهتر را سجود دون تری

***

جان چون افزون شد، گذشت ازانتها	شد مطیعش جان جمله چیزها
جان چه باشد؟ با خبر از خیر و شر	شاد از احسان و گریان از ضرر
چون سر و ماهیت جان مخبر است	هرکه او «آگاه تر» «با جان تر» است
اقتضای جان چوای دل آگهی است	هرکه آگه تر بُود، جانش قوی است
روح را تأثیر آگاهی بُود	هرکه را این پیش، الهی بود
چون جهانِ جان سراسر آگهی است	هرکه بی جان است، از دانش تهی است

منوی معنوی

۶- درباره ارزش انسان :

که ای بلندنظر شاه باز سدره نشین	نشیمن تو نه این کنج محنت آباد است
تو را ز کنگره عرش می زنند صغیر	ندانمت که در این دامگه چه افتاده ست

حافظ

***

ای مرغ چمن از این قفس بیرون شو	فردوس تو را می طلبد مفتون شو
طاووسی و از دیار یار آمده ای	یاد آور روی دوست شو، مجنون شو

دیوان امام خمینی (ره)

د) اصلاح برخی اشتباهات احتمالی دانش آموزان

— نقش شیطان در گمراهی انسان، می تواند زمینه این اشتباه را که شیطان، انسان ها را مجبور به انجام دادن کار بد می کند و اگر شیطان نبود، انسان به گناه کشیده نمی شد؛ لذا این توضیح ضروری است که شیطان به هیچ وجه نقش فاعلیت را در وجود ما ندارد. او صرفاً تشویق کننده و وسوسه گر به گناه است نه اجبار کننده.

علاوه بر این، نظام خلقت انسان به گونه ای است که اقتضائات گرایش به خوبی در وجود او بسیار فراوان تر و بیشتر است؛ در مقابل نفس آماره و شیطان که دعوت کننده به شرّند، عقل، وجدان اخلاقی، فطرت خداگرایی و کمال گرایی، آمدن انبیا و حتی الهام ها و امدادهای غیبی، دعوت کننده های درونی و

بیرونی انسان به خیر و خوبی هستند.

اطلاعات زیر نیز در بخش‌های مختلف این درس قابل استفاده‌اند.

— مبارزه با نفس اماره؛ رسول خدا (ص) فرموده است :

ان اعدیٰ عدوک نفسک‌التی بین جنیبک

هر که مُرد اندر تنِ او نفسِ گِبر	مرد را فرمان برد خورشید و ابر
نفس خود را کُش، جهانی زنده کن	خواج‌های کشته است او را بنده کن
نفس، هردم در درونت در کمین	از همه مردم، بتر در مکر و کین
دشمنی داری چنین در سرّ خویش	مانع عقل است و خصم جان و کیش
دشمن راه خدا را خوار دار	دزد را منبر منه، بردار دار
	(مولوی)

سعدی در ابتدای باب هفتم بوستان، ضمن تمثیلی زیبا، عمل نفس‌اماره را چنین توصیف

می‌کند :

تو با دشمن نفس هم خانه‌ای	چه در بند پیکار بیگانه‌ای؟
عنان باز پیچانِ نفس از حرام	به مردی ز رستم گذشتند و سام
وجود تو شهری است پرنیک و بد	تو سلطان و دستور دانا، خرد
رضا و ورع، نیک‌نامان حُرّ	هوا و هوس، رهزن و کیسه بُرّ
چو سلطان عنایت کند با بدان	کجا ماند آسایش بخردان؟
تورا شهوت و حرص و کین و حسد	چو خون در رگ‌اند و جان در جسد
هوا و هوس را نمائد ستیز	چو بینند سر پنجهٔ عقل تیز
رئیی که دشمن سیاست نکرد	هم از دست دشمن ریاست نکرد

هـ) منابع برای معلم و دانش‌آموز

۱- انسان در قرآن؛ استاد شهید مطهری، انتشارات صدرا (برای معلم و دانش‌آموز)

۲- المراقبات؛ میرزا جواد آقا ملکی (برای معلم)

- ۳- فطرت؛ استاد شهید مطهری، انتشارات صدرا (برای معلم)
- ۴- انسان کامل؛ استاد شهید استاد شهید مطهری، انتشارات صدرا (برای معلم)
- ۵- مقاله اصالت روح در مقالات فلسفی؛ استاد شهید مطهری، ج ۱، انتشارات صدرا (برای معلم)
- ۶- تکامل زیستی و آیات آفرینش؛ ابراهیم کلانتری، کانون اندیشه جوان (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۷- فلسفه خلقت انسان؛ عبدالله نصری، کانون اندیشه جوان (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۸- کمالات وجودی انسان؛ سیدمحمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۹- خواب و نشان‌های آن؛ سیدمحمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (برای معلم و دانش‌آموز)

خود حقیقی

قسمت اول : کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی : شناخت بُعد غیرمادی وجود انسان به عنوان خود حقیقی
- ۲- اهداف آموزشی :
  - آشنایی با دو بعدی بودن وجود انسان
  - درک این حقیقت که بُعد غیرمادی وجود انسان اصالت دارد و از بُعد مادی برتر است.
  - تبیین دلایل وجود بُعد غیرمادی وجود انسان.

ب) پیش دانسته‌ها

ویژگی‌هایی که در درس قبل درباره انسان آمد، پیش دانسته‌های این درس می‌باشد.

ج) اصطلاحات علمی درس

در این درس، اصطلاحات زیر به کار رفته است :

- ۱- «روح»؛ مقصود از «روح»، بُعدی از وجود انسان است که او را از موجودات دیگر جدا می‌کند. درواقع، روح بعد غیرمادی وجود انسان است که حقیقت انسان به آن بستگی دارد؛ زیرا این بُعد نسبت به «بدن» جنبه باطنی دارد و حاکم بر بدن است. اصطلاح «روح» در قرآن برای چند منظور استفاده شده است که لازم است به کتب تفسیر مراجعه شود (مثال : استفاده از این اصطلاح برای انسان در آیه «ونفخت فیهِ من روحی»).
گاهی در کتب فلسفی و اخلاقی به معنای نفس و مترادف با نفس می‌آید که در آن صورت،

شامل مرتبه نفس آدمی، یعنی نفس نباتی، نفس حیوانی و نفس انسانی (یا روح نباتی، روح حیوانی و روح انسانی) می‌شود اما روح در تعبیر قرآنی، همان مرتبه عالی نفس است که به نفس انسانی یا روح انسانی مشهور است. وجوه ممیزه انسان از سایر موجودات، مانند فطرت، تعقل، اختیار، وجدان، بی‌نیاهیت‌طلبی و خیرخواهی از روح او ناشی می‌شود.

۲- ثابت بودن «خود»؛ کلمه شخصیت، در اینجا بدان معنا که در روان‌شناسی یا جامعه‌شناسی به کار می‌رود، نیامده است بلکه به معنای «خود» و «شخص» است. در روان‌شناسی یا جامعه‌شناسی، شخصیت عبارت است از مجموعه فضایل، منش‌ها و اوصاف اخلاقی و رفتارهای فردی و اجتماعی که متناسب با رشد و تکامل انسان تغییر می‌کند اما در اینجا منظور، آن حقیقتی است که همه این اوصاف را می‌پذیرد و همه آنها، متعلق به اوست.

۳- خواب و رؤیا؛ آدمی همین که به خواب می‌رود و ارتباط روح او با جسم کمتر می‌شود، خواب دیدن را هم آغاز می‌کند. این خواب دیدن از ابتدای خواب تا پایان خواب، برای انسان وجود دارد اما انسان فقط برخی از صحنه‌های خواب دیدن خود را که بسیار مهم بوده و او را تحت تأثیر قرار داده است، به خاطر می‌آورد. برای علت خواب دیدن، علمای روان‌شناس دلایل مختلفی ذکر کرده‌اند که بیشتر بر مبنای تجربیات و حدس و گمان‌ها استوار است.

۴- نفس امّاره؛ این تعبیر که از قرآن کریم گرفته شده است، حالتی در نفس است که انسان را به سوی تمایلات حیوانی و غریزی می‌کشاند؛ به گونه‌ای که مرزهای دینی و اخلاقی را زیر پا می‌گذارد و از کمالات معنوی و متعالی غافل می‌شود.

د) ارتباط با درس قبل

در درس گذشته، از جایگاه انسان در جهان خلقت و توجه ویژه خداوند به نوع انسان سخن گفتیم و برخی از مزیت‌های او را نسبت به دیگر موجودات برشمردیم. در این درس می‌خواهیم عوامل و زمینه‌های گرایش او را به سوی بدی بررسی کنیم. همان‌طور که در ابتدای درس چهارم کتاب دانش‌آموز آمده است، بحث ما در این دو درس، مقدمه‌ای برای ورود به بحث معاد است تا بدانیم که چرا بازگشت انسان به سوی خدا، بازگشتی ویژه است و سرنوشت انسان به دو گونه، فلاح و رستگاری یا شقاوت و بدبختی، رقم می‌خورد.

آشنایی با عوامل و زمینه‌های رستگاری و گمراهی، انگیزه توجه به آنها را فراهم می‌کند تا ما بتوانیم

عوامل و زمینه‌های رستگاری را تقویت و عوامل و زمینه‌های سقوط را در خود سرکوب کنیم.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- قرآن کریم برترین و کامل‌ترین کتاب انسان‌شناسی است و ما برای شناخت حقیقت وجود خود باید از این کتاب الهی بهره ببریم.
- ۲- وجود ویژگی‌های خاص انسانی به علت حقیقت روح در انسان است.
- ۳- روح امری غیرمادی است که با دلایلی چون ثابت بودن «من» قابل اثبات است.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، ارزشیابی از درس قبل صورت می‌گیرد.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای ورود به بحث درباره حقیقت روح و بُعد غیرمادی وجود انسان می‌توان ابتدا برداشت‌های دانش‌آموزان درباره روح را جویا شد تا آنان چیزهایی را که درباره روح انسان شنیده‌اند یا فیلم‌هایی را که دیده‌اند بازگو نمایند.

همچنین می‌توان با یک سؤال درس را آغاز کرد و آن سؤال این است که : ویژگی‌های خاصی که در درس قبل برای انسان شمرده شد، آیا مربوط به همین بدن و جسم است؟ چرا این ویژگی‌ها در اجسام و حیوانات نیست؟

ج) اجزای تدریس

تدریس این درس، دارای اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	انجام فعالیت پیام آیات
۳	تبیین دلیل اول بر بُعد روحانی
۴	انجام فعالیت استدلال
۵	تبیین دلیل دوم
۶	انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
۷	انجام فعالیت استدلال
۸	انجام فعالیت گام دوم

۱- قرائت و ترجمه

در ابتدای تدریس، آیات درس قرائت می‌شود و ترجمه آن‌ها تکمیل می‌گردد.

۲- انجام فعالیت پیام آیات

پس از قرائت و ترجمه، دانش‌آموزان به تدبیر در آیات می‌پردازند و پیام آیات را تکمیل می‌کنند و آیه مربوط به آن را مشخص می‌نمایند.

از آیات ۷۱ و ۷۲ سوره ص و آیه ۱۴ سوره مؤمنون درمی‌یابیم که انسان دارای دو بُعد روحی و جسمی است.

از همین آیات به دست می‌آوریم که ابتدا بُعد جسمانی تشکیل می‌شود و سپس روح در آن دمیده می‌گردد. برای اینکه در این آیات، ابتدا خلقت جسم و مراحل پیدایش آن را بیان می‌کند و سپس با استفاده از کلمات «ثم» و «ف» آفرینش روح و یا دمیدن آن در بدن را اعلام می‌کند.

از آیه ۷۲ سوره ص درمی‌یابیم که دستور خداوند به سجده فرشتگان برای آدم به خاطر همان بُعد روحانی اوست. زیرا پس از دمیدن روح، امر می‌کند که پس حالا سجده کنید.

از آیه ۱۴ مؤمنون استفاده می‌کنیم که روح انسان خلقتی متفاوت با بُعد جسمانی او دارد. زیرا پس از این که مراحل تکمیل جسم را بیان می‌کند، می‌فرماید:

سپس او را به آفرینشی دیگر باز آفریدیم.

۳- تبیین دلیل اوّل بر بُعد روحی

پس از این که مشخص شد از نظر قرآن، انسان دارای دو بُعد است، لازم است که وجود هر دو بُعد ثابت شود. بُعد اوّل که بُعد جسمانی است، برای ما محسوس و روشن است و نیازی به اثبات ندارد. به همین جهت دانشمندان، برای اثبات وجود روح در انسان‌ها دلیل می‌آورند. و چون این بُعد، یک بُعد دیگر است، باید غیرجسمانی بودن آن را اثبات نمایند.

از این رو در کتاب‌های فلسفی و معرفه‌النفس، به ذکر این دلایل می‌پردازند. از مهم‌ترین دلایل غیرمادی بودن روح، وجود علم و معرفت در انسان است. در آن کتاب‌ها توضیح می‌دهند که علم ویژگی‌های ماده مانند تغییر و تحول، تقسیم‌پذیری و تجزیه‌پذیری را ندارد و ظرف و محلّ آن که روح است نیز این خواص را ندارد.

هم چنین ویژگی‌هایی مانند «بی‌نهایت‌طلبی»، «تنوع‌طلبی» انسان از همین بُعد غیرمادی است. گاهی به جای تعبیر «غیرمادی بودن روح» از تعبیر «تجرد روح» استفاده می‌کنند که منظورشان همان غیرمادی بودن و مجزّد بودن روح از ویژگی‌های جسم است.

در کتاب درسی، متناسب با توانایی دانش‌آموزان، دو دلیل آورده شده است. دلیل اوّل، ثبات و باقی بودن «خود» در طول زمان است. دلیل دوم وجود رؤیاهای صادقه برای افراد است. بنابر دلیل اوّل، یکی از ویژگی‌های جسم که تحول‌پذیری است، از روح سلب می‌شود و بنابر دلیل دوم، یکی دیگر از ویژگی‌ها آن که زمانی بودن است، سلب می‌گردد.

تذکر: در دلیل اوّل که از ثابت بودن «من» یا «خود» سخن می‌گوییم، ممکن است کسی این اشکال را وارد کند که درست است که همه مواد بدن پس از مدتی تغییر می‌کند، اما چون این تغییر یک باره انجام نمی‌شود و به تدریج جایگزین می‌شود، ما همواره این بدن را همان بدن قبلی می‌بینیم؛ مانند ساختمانی که به تدریج تعمیر می‌شود و خیلی از قسمت‌های آن تعویض می‌گردد، اما هر کس از کنار آن ساختمان می‌گذرد، این خانه را همان خانه قبل فرض می‌کند و می‌گوید این همان خانه‌ای است که مثلاً چند سال پیش محل سکونت فلان شخص بوده است.

در پاسخ باید توضیح دهیم که همین بیان، دلیل بر آن است که واقعاً بدن تغییر کرده و ما می‌پنداریم که ثابت بوده است و هدف ما هم نشان دادن واقعیت است که بدن تغییر کرده و چیز ثابتی نداریم. و هم چنین از همین اشکال، متوجه می‌شویم که یک حقیقت ثابتی در انسان بوده است که همراه تحولات بدن بوده و هم بدن گذشته را درک کرده و هم بدن جدید را و چون بدن جدید شبیه بدن قبل است، آن را ثابت پنداشته است و آن همان ذهن و اندیشه ماست که مربوط به روح ما می‌باشد.

۴- انجام فعالیت استدلال

دانش آموزان، براساس توضیحات معلم و آنچه که در کتاب آمده است، به سؤال طرح شده در فعالیت استدلال، پاسخ می دهند. دبیر، برخی از پاسخ ها را می شنود و در صورت ضرورت، توضیحات تکمیلی را ارائه می دهد.

با توجه به توضیحات درس، چون حقیقت وجود ما یعنی «خود حقیقی ما» هیچ گاه به چیز دیگری تبدیل نمی شود و ما از ابتدای زندگی تا زمان مرگ همان خودمان هستیم، این عدم تغییر و ثبات نشان دهنده آن است که این خود حقیقی از جنس ماده نیست.

۵- تبیین دلیل دوم

در دلیل دوم، از رؤیاهای صادقه استفاده شده است. زیرا در این قبیل رؤیاهاست که انسان، درحالی که خواب است، واقعه ای از زمان آینده را می بیند. این دیدن، نشان می دهد که فرد خواب بیننده در عین حال که در زمان «الف» است، توانسته در عالم خواب در زمان «ب» هم باشد. درحالی که این، برای جسم نشدنی است که در آن واحد هم در زمان «الف» باشد و هم در زمان «ب». البته توجه داشته باشیم که همه رؤیاهای ما، چه صادق و چه غیرصادق، مربوط به روح است. ولی ما از رؤیاهای صادق می توانیم به خوبی استفاده کنیم و غیرمادی بودن آنها را ثابت کنیم.

۶- انجام فعالیت نمونه یابی

این فعالیت را می توان به این صورت انجام داد که چند کتاب قرآن به گروه ها داده شود و هرکدام از گروه ها قسمتی از سوره یوسف را مطالعه کنند و اگر رؤیایی را یافتند، بیان کنند. رؤیای اول، مربوط به کودکی حضرت یوسف است که در خواب دید یازده ستاره و ماه و خورشید بر او سجده می کنند. این خواب را برای حضرت یعقوب نقل کرد و آن حضرت که تعبیر آن را دانست، به ایشان فرمود که خواب را برای برادرانت نقل نکن.

رؤیای دوم و سوم مربوط به وقتی است که حضرت یوسف در مصر زندانی بوده است و دو نفر از کارکنان دربار را به زندان فرستادند. یکی از اینها در زندان خواب دید که انگور می فشارد و شراب می سازد. دیگری خواب دید که طبقی از نان بر سر می برد و پرنده گان از آن می خورند. حضرت یوسف این دو خواب را تعبیر کرد و به نفر اول فرمود تو آزاد می شوی و در دربار پادشاه مصر موقعیت خوبی می یابی و به نفر دوم فرمود تو را به دار می آویزند.

رؤیای چهارم، رؤیای پادشاه مصر بود. او خواب دید که هفت گاو لاغر، هفت گاو چاق را می خورند. و نیز هفت خوشه سبز و هفت خوشه خشک را در خواب دید.

این خواب را هم حضرت یوسف تعبیر کرد و فرمود که یک دوره هفت ساله آبادانی در پیش است و پس از آن یک دوره هفت ساله خشکی و قحطی خواهد آمد.

تذکر : گاهی رؤیاهای صادقه به صورت دیدن خود واقعه است و گاهی به صورتی است که نیازمند تعبیر و تأویل است. مثلاً وقتی پادشاه مصر خواب دید که هفت گاو لاغر هفت گاو چاق را می خورند، خود این حادثه اتفاق نیفتاده است بلکه او آبادانی و خشکسالی کشورش را که در آینده اتفاق می افتد، به این صورت مشاهده کرده است.

هم چنین در خواب حضرت یوسف، یازده ستاره نشانه یازده برادر بود و ماه و خورشید نشانه پدر و مادر بود.

۷- انجام فعالیت استدلال

با توجه به توضیحات درس، دانش آموزان باید توضیح دهند که هر موجود جسمانی، در زمان خاص و در مکان خاص قرار دارد و در یک زمان نمی تواند در دو مکان باشد و نیز نمی تواند در دو زمان قرار بگیرد. اما در رؤیای صادقه می بینیم که یک شخص که مثلاً در زمان «الف» است، خوابی می بیند که نشان می دهد او در همین زمان «الف»، به زمان «ب» رفته است. و این عمل از عهده جسم ساخته نیست، پس مربوط به بُعد روحی است.

۸- انجام فعالیت گام دوم

همان طور که در «گام اول» توضیح داده شد، هر گام، یک برنامه ریزی عملی برای زندگی، براساس آموخته های درس های قبلی است. هر گامی هم عنوانی دارد که بیان کننده آن برنامه است. در برخی گام ها، جای عنوان خالی است و دانش آموزان باید آن را تکمیل کنند. لازم نیست که همه دانش آموزان، یک عنوان را بنویسند. زیرا این فعالیت، واگراست و در امتحان نمی آید. ممکن است یکی بگوید «تلاش برای شناخت بیشتر خود»، دیگری بگوید «استفاده از سرمایه های خود» و...

د) ارزشیابی از میزان یادگیری

در این درس باید موارد زیر مورد ارزشیابی قرار گیرد :

— قرائت و ترجمه آیات

— انجام فعالیت پیام آیات

— تبیین دلیل اول بر غیرمادی بودن روح انسان

— انجام فعالیت استدلال

- تبیین دلیل دوم بر غیرمادی بودن روح انسان
- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
- انجام فعالیت استدلال
- مشارکت و همکاری در تدریس

قسمت سوم : تمهیدات

منابع معلم و دانش‌آموز

- علاوه بر کتاب‌های ذکر شده در درس قبل، کتاب‌های زیر نیز مفیدند.
- ۱- انسان در افق قرآن؛ استاد محمدتقی جعفری (برای معلم)
  - ۲- تعلیم و تربیت در اسلام؛ استاد شهید مطهری، انتشارات صدرا (برای معلم)
  - ۳- انسان‌شناسی؛ محمود رجبی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (برای معلم)
  - ۴- انسان و جهان در شناخت مکتب اسلام؛ آیت‌الله ممدوحی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (برای معلم)
  - ۵- به سوی خودسازی؛ آیت‌الله مصباح یزدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (برای معلم)
  - ۶- جوان در کلام نور؛ مرتضی روحانی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (برای دانش‌آموزان و معلم)
  - ۷- خودشناسی برای خودسازی؛ آیت‌الله مصباح یزدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (برای معلم)

پنجره‌ای به روشنائی

قسمت اوّل : کلیات

الف) اهداف

۱- هدف کلی : مقایسه دیدگاه‌ها درباره مرگ و تشخیص مزیت‌ها و برتری‌های دیدگاه توحیدی و ثمرات آن

۲- اهداف آموزشی :

- شناخت دیدگاه‌های مختلف درباره مرگ و تحلیل آنها
- شناخت دیدگاه توحیدی با مراجعه به قرآن کریم و سنت و سیره معصومان(ع)
- شناخت ثمرات دیدگاه اسلامی نسبت به مرگ و جهان آخرت
- احساس امید و رضایت نسبت به دیدگاه اسلامی
- درک نتایج و آثار غفلت دنیای امروز از سرانجام انسان، و زندگی اخروی.

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش‌آموزان، در دوره راهنمایی، مطالبی درباره موضوعات زیر آموخته‌اند و با آنها آشنایی دارند.

معاد به عنوان اصلی از اصول دین، رابطه عمل و پاداش و جزا در آخرت، نامه عمل و چگونگی حفظ عمل، برزخ، نعمت‌های بهشتی و عذاب‌های اخروی، و حوادث آستانه قیامت.

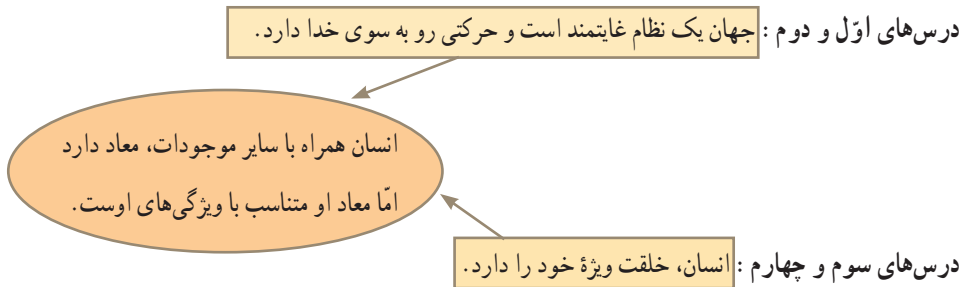
ج) اصطلاحات علمی درس

در این درس اصطلاحات علمی جدیدی که به آموزش نیاز داشته باشد، وجود ندارد.

د) ارتباط با درس قبل

موضوع این درس، بحث‌های آغازین معاد است؛ این درس، از یک طرف با درس‌های اول و دوم و از طرف دیگر با درس‌های سوم و چهارم ارتباط دارد. در درس‌های اول و دوم، ضمن بحث دربارهٔ نظم و هماهنگی و غایت‌مندی میان موجودات و اثبات حکمت‌آمیز بودن نظام خلقت، دانستیم که جهان به‌عنوان یک مجموعهٔ غایت‌مند، روبه سوی خدا دارد و سیر تکاملی خود را می‌پیماید. نتیجهٔ بحث فوق، این است که بدانیم بازگشت انسان به‌سوی خدا چگونه است. بر این اساس، لازم است که دربارهٔ معاد، بحث و گفت‌وگو کنیم.

از طرف دیگر، برای این که علت تفاوت معاد انسان با سایر موجودات را دریابیم، لازم است که اوصاف ویژهٔ انسان و جایگاه او را در نظام خلقت بررسی کنیم؛ از این رو، در درس سوم و چهارم به بحث انسان‌شناسی پرداختیم و برخی از اوصاف انسان را که به بحث معاد کمک می‌کند، بررسی شد.

ه) محورهای اصلی درس

- ۱- انسان همواره با حادثهٔ عظیمی به نام «مرگ» روبه‌روست.
- ۲- در مواجهه با مرگ، دو دیدگاه کلی وجود دارد.
- ۳- یک دیدگاه می‌گوید که مرگ پایان زندگی است.
- ۴- دیدگاه دیگر می‌گوید که مرگ آغاز حیات برتر است.
- ۵- قرآن کریم این دو دیدگاه را طرح و نتایج هر دو را اعلام می‌کند.
- ۶- هریک از این دو دیدگاه دارای پیامدهایی در زندگی انسان است.
- ۷- دنیای امروز، با غفلت از جهان آخرت، زیان اخلاقی و اجتماعی بسیاری دیده است.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی – یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از دانش‌آموزان ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

پس از ارزشیابی از درس قبل، برای ورود به موضوع جدید، یعنی معاد، بحث ابتدای درس را به شیوه‌های مختلف پیروانید. برای این منظور می‌توان از شیوه‌های زیر استفاده کرد.

- ۱- تصویرهایی از تولد، کودکی، نوجوانی، جوانی، میان‌سالی و پیری نشان داده شود.
- ۲- در آن تصویر، نموداری از مراحل حیات - از تولد تا مرگ - در آن وجود داشته باشد.
- ۳- فیلم‌هایی از تولد یک کودک در خانواده و شادی اطرافیان او تا رسیدن به مرحله مرگ و ناراحتی خانواده یا فیلم‌هایی از رشد گیاه تا پیری و فرسودگی آن، نشان داده شود.
- ۴- از کارت تبریک تولد یا کارت اعلام مجلس فوت نیز می‌توان استفاده کرد.

توجه : در این درس دیدگاه‌های اساسی درباره مرگ طرح شده است. امروزه آثاری از برخی نویسندگان داخلی و خارجی که دیدگاه «نیهیلیستی» درباره مرگ را تبلیغ می‌کند، در دست انتشار است و چهره‌های شاخصی را به عنوان شخصیت‌های فکری و فرهنگی به نسل جوان معرفی می‌کند. دبیر گرامی باید با آگاهی کامل به این قبیل جریان‌ها و آشنایی با چهره‌های این گونه افکار، فرصت مناسبی برای ایجاد خوش‌بینی به زندگی و آینده انسان، ایجاد کند. دبیر گرامی توجه دارد که قرار نیست ما این گونه افکار و افراد را در کلاس معرفی و نقد کنیم (زیرا دانش‌آموزان کلاس دوم، کمتر با این جریانات آشنایند) بلکه لازم است بحث‌ها را به گونه‌ای سامان دهیم که نوجوانان و جوانان ما در آینده تحت تأثیر این افکار قرار نگیرند و دیدگاه سازنده و امیدوارانه‌ای به زندگی و مرگ داشته باشند.

ج) اجزای تدریس

این درس، دارای اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات درس
۲	طرح دیدگاه منکران معاد درباره مرگ
۳	انجام فعالیت پیام آیات
۴	تبیین پیامدهای دیدگاه اول
۵	انجام فعالیت بررسی
۶	طرح دیدگاه پیامبران الهی
۷	انجام فعالیت پیام آیات
۸	تبیین پیامدهای دیدگاه دوم
۹	توضیح درباره قسمت «بیشتر بدانیم»

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت و ترجمه آیات آموزش داده می‌شود.

۲- طرح دیدگاه منکران معاد درباره مرگ

دیدگاه اول، دیدگاه «نیهیلیست»ها می‌باشد. نیهیلیسم یا پوچ‌گرایی، دیدگاهی است درباره جهان و انسان؛ مطابق با این دیدگاه، جهان و انسان، غایت و هدف ندارد. زیرا جهان فاقد سازنده حکیم و خبیر است. زندگی انسان نیز با مرگ پایان می‌پذیرد و بدن او فرسوده شده و به اجزای خاک تبدیل می‌شود.

در غرب کسانی مانند آلبرکامو، در این موضوع، دارای مکتب خاصی بودند و در ایران نیز کسانی مانند صادق هدایت چنین مکتبی داشته‌اند. البته بسیاری از افراد هستند که از مکتب نیهیلیسم اطلاعی ندارند، اما عملاً نیهیلیست و پوچ‌گرا هستند. کسانی که جهان را جز ماده نمی‌دانند و انسان را هم موجودی مادی می‌دانند که زندگی‌اش با مرگ پایان می‌پذیرد، در عمل پوچ‌گرا هستند. طرح این دیدگاه برای آن است که دانش‌آموزان متوجه باطل بودن این عقیده و عواقب بد آن در زندگی شوند.

کسی که به پوچ‌گرایی می‌رسد و آینده‌ای روشن برای هستی خود مشاهده نمی‌کند، ناخودآگاه دلهره‌ای وجودش را فرامی‌گیرد و زندگی برایش «بی‌معنا» می‌شود. علت اصلی این بی‌معنایی همان

است که در درس اول توضیح داده شد، و آن، بدون هدف و غایت دیدن زندگی است. وقتی هدفمندی از زندگی انسان یا خلقت جهان برداشته شد، بی‌معنایی هم به دنبال آن می‌آید. و وقتی زندگی برای کسانی بی‌معنا شد، این افراد یا به سردرگمی و یأس و ناامیدی دچار می‌شوند و در خود فرو رفته و در پایان، دست به خودکشی می‌زنند، همان‌طور که آلبرکامو و صادق هدایت چنین کردند، یا به عیش و عشرت و خوش‌گذرانی رو می‌آورند تا آن حقیقت تلخ را فراموش کنند.

تذکر ۱: برخی افراد، خدا را قبول دارند و حتی می‌دانند که معادی هم هست، اما هم تصویر روشن و درستی از معاد ندارند و هم ایمان محکمی به آن پیدا نکرده‌اند. چنین افرادی، همواره از معاد غافلند و لذا معاد در زندگی آن‌ها تأثیر ندارد. اینان هم به نوعی نیهیلیسم دچار هستند.

تذکر ۲: امروزه آثار برخی از نویسندگان خارجی و داخلی که دارای تفکر نیهیلیستی هستند منتشر و تبلیغ می‌شود و به عنوان چهره‌های شاخص فرهنگی، ادبی و روشنفکری به نسل جوان معرفی می‌گردند. ما باید نسبت به این افراد و اندیشه‌های آن‌ها آگاهی داشته باشیم و با تذکرات به موقع، زمینه‌های گرایش جوانان به آن‌ها را از بین ببریم. فرهنگ پوچ‌گرایی که در عصر جدید در قالبی از روشنفکری خود را نشان می‌دهد، مانند موریانه ارزش‌های اخلاقی ملت‌ها و همت و پشتکار آنان را از درون می‌خورد و روح حماسی را در آنان می‌کشد.

البته منظور ما این نیست که این افراد و یا کتاب‌های آنان را در کلاس درس نقد کنیم. زیرا دانش‌آموزان سال دوم با این موضوعات آشنایی کمتری دارند. بلکه مقصود آن است که مباحث را در کلاس به گونه‌ای طرح کنیم که دانش‌آموزان، در آینده تحت تأثیر این افکار قرار نگیرند.

۳- انجام فعالیت پیام آیات

در این فعالیت، دانش‌آموزان به تدبیر در قرآن کریم می‌پردازند تا ببینند قرآن کریم درباره دیدگاه اول چه فرموده است.

در این فعالیت، سه سؤال طرح شده که دانش‌آموزان هم باید پاسخ سؤال را بدهند و هم آیه‌ای را که منبع پاسخ بوده، مشخص نمایند.

پاسخ سؤال اول از آیه سوم سوره احقاف به دست می‌آید. در این آیه آمده که جهان بر پایه حق بنا شده و دارای سرآمد معین و آینده روشن است. اما کافران نسبت به این حقیقت بی‌توجه و از آن رویگرداند.

پاسخ سؤال دوم از آیات هفت و هشت سوره یونس به دست می‌آید. زندگی دنیا، اگر بدون توجه به آخرت باشد، نتیجه‌اش درآمدن در آتش می‌باشد. یعنی کسانی که زندگی دنیایی خود را با غفلت از

آخرت تنظیم می‌کنند و کاری برای آخرت نمی‌کنند، در آخرت به عذاب جهنم مبتلا خواهند شد. پاسخ سؤال سوم از آیات ۱۰۳ تا ۱۰۵ سوره کهف به دست می‌آید. با تدبر در این آیه درمی‌یابیم کسانی که به آیات خداوند و روز قیامت کافرنند، اعمالشان در قیامت ارزش و وزنی ندارد و زیانکارترین افراد خواهند بود؛ در حالی که خودشان در دنیا فکر می‌کنند بهترین عملکردها را دارند.

۴- تبیین پیامدهای دیدگاه اول

دبیر محترم باید تأثیر دیدگاه اول را در زندگی افراد نشان دهد تا دانش‌آموزان بدانند که فکر و اندیشه‌های هرکس چگونه در رفتار و عمل او تأثیر می‌گذارد. همچنین می‌توان این بحث را با درس دوم کتاب دین و زندگی (۱)، آنجا که درباره تفاوت بینش‌ها و تأثیر آن در تفاوت اهداف و دلبستگی‌ها بحث می‌کرد، ارتباط داد.

۵- انجام فعالیت بررسی

در این فعالیت دو سؤال مطرح شده است. در سؤال اول، دانش‌آموزان به ریشه‌هایی بی‌توجهی عامدانه به مرگ و تغافل از آن می‌پردازند. این ریشه‌هایی مبتنی بر آموزش‌های سال اول است. در درس اول کتاب دین و زندگی (۱) آمده بود که انسان موجودی است که «میل به جاودانگی» دارد و از نیستی و نابودی گریزان است.

با استفاده از آن آموخته، در اینجا متوجه می‌شویم آنان که مرگ را پایان زندگی و نابودی بشر می‌دانند، چون حس جاودانگی را در درون خود دارند، ناچار می‌شوند وسائل غفلت خود را فراهم کنند تا از نگرانی نیستی به درآیند. توجه داشته باشیم که میل به جاودانگی یک میل سازنده و برانگیزاننده است که سبب تلاش انسان برای کمال است. اما وقتی یک دیدگاه اشتباه در انسان شکل بگیرد که در مقابل آن میل باشد، آثار نامطلوب به بار می‌آورد.

در سؤال دوم از دانش‌آموزان پرسیده شده که آیا دست به تغافل زدن و بی‌توجهی نسبت به مرگ کار درستی است یا نه. با بررسی این سؤال آنان بیشتر متوجه این نکته می‌شوند که نباید از آنچه واقعی است و حتماً اتفاق خواهد افتاد، فرار کرد. زیرا فرار از آن معنا ندارد. فرار از مرگ همان به‌سوی آن رفتن است. علاوه بر این فرار از مرگ سبب می‌شود که انسان خودش را برای آن آماده نکند و در وقت مواجهه با مرگ زیان ببیند، آن هم یک زیان دائمی که قابل جبران نیست.

در این جاست که باید برخی هشدارهای قرآن کریم و پیامبر گرامی و اهل بیت بزرگوار ایشان را متذکر شویم و برخی از داستان‌های سازنده و مؤثر را، که مستند هستند و اثر مطلوبی بر روحیه

دانش آموزان دارند، بیان کنیم.

۶- طرح دیدگاه پیامبران الهی

این دیدگاه که از طرف پیامبران الهی تبلیغ شده است، آن است که مرگ پایان زندگی نیست، بلکه انتقالی است از مرحله‌ای به مرحله‌ دیگر، مرحله‌ای که عظیم‌تر و بزرگ‌تر از مرحله‌ اول است. البته در اینجا ضروری نیست که از مرحله بعد که مرحله برزخ است با دانش آموزان صحبت کنیم. درباره این مرحله در درس‌های بعد مطالبی خواهد آمد. در اینجا فقط کافی است دانش آموز با این دیدگاه و آثار و پیامدهای آن بیشتر آشنا شود و برای او یادآوری و تذکر باشد.

خوب است دبیر در اینجا نشان دهد که این دیدگاه اختصاص به اسلام ندارد. حتی ادیان توحیدی دیگر که هم‌اکنون تحریف شده آن‌ها موجود است، به این دیدگاه عقیده دارند. امروزه در برخی کتاب‌ها چنین القا می‌شود که توجه به معاد اختصاص به مسلمانان دارد و همین عقیده سبب شده است آنان به دنیا و نیازهای دنیوی خود کمتر توجه کنید و پیشرفت علمی و دنیایی کمتری داشته باشند. حتی خوب است جملاتی از متون کتب یهودی و مسیحی و زرتشتی در کلاس خوانده شود.

۷- انجام فعالیت پیام آیات

پس از طرح دیدگاه الهیون، دانش آموزان به سراغ آیات ابتدای درس می‌روند تا نظر قرآن کریم را درباره آن بدانند.

این فعالیت نیز به صورت پرسش و پاسخ و با تعیین آیه مربوط تنظیم شده است. پاسخ پرسش اول از آیه سوم سوره احقاف به دست می‌آید. خداوند می‌فرماید ما آسمان‌ها و زمین و آنچه را که بین آنهاست، به حق آفریده‌ایم. آن‌گاه در ادامه توضیح می‌دهد که این جهان سرآمد معین و مشخص و آینده روشن دارد. یعنی به این خاطر جهان خلقت حق است که آینده روشن و هدف معین دارد.

پاسخ سؤال دوم از آیات ۲۰ و ۶۴ سوره عنکبوت، ۶۹ سوره مائده و ۱۹ سوره اسراء به دست می‌آید. در این آیات از نشئه آخرت، دار آخرت، روز آخرت و خود آخرت سخن به میان آمده است.

پاسخ سؤال سوم از آیه ۲۲ سوره جاثیه به دست می‌آید. در این آیه ابتدا برحق بودن خلقت جهان را بیان می‌کند و سپس می‌فرماید که هرکس جزای عمل خود را می‌بیند و به کسی ستم نمی‌شود. یعنی چون جهان براساس حق است، نظام پاداش و جزا قرار داده شده است.

پاسخ سؤال چهارم از آیه ۶۴ سوره عنکبوت به دست می‌آید. در این آیه مشخص شده که اگر به دنیا به عنوان یک امر مستقل نگاه شود، چیزی جز لهو و لعب نیست. و حیات حقیقی برتر، از آن آخرت

است. همچنین از مجموع آیات درمی‌یابیم که دنیا سرای عمل است و آخرت سرای پاداش.
پاسخ سؤال پنجم، بنابر آیه ۶۹ سوره مائده این است که شرط نداشتن حزن و ترس سه چیز است: ایمان به خدا، ایمان به آخرت و انجام عمل صالح.
پاسخ سؤال ششم، بنابر آیه ۱۹ سوره اسراء این است که هرکس خواستار آخرت باشد و به خدا و آخرت ایمان داشته باشد و برای رسیدن به آخرت سعی کند، در آخرت به ثمرات آن می‌رسد.

۸- تبیین پیامدهای دیدگاه دوم

در متن درس دو اثر مثبت و سازنده نگرش دوم بیان شده است. دیر، ابتدا این دو اثر را توضیح می‌دهد و با ذکر نمونه‌ها، توجه دانش‌آموزان را به این دو اثر بیشتر جلب می‌کند. تبیین این دو اثر سبب می‌شود که برخی شبهه‌ها از بین برود. برخی این شبهه را مطرح می‌کنند که اعتقاد به آخرت سبب بی‌توجهی به دنیا و کم‌کاری در دنیا می‌گردد، در حالی که این یک نظر اشتباه است. پیشوایان ما و شخصیت‌های برجسته اسلامی فعال‌ترین و با همت‌ترین انسان‌ها بودند و هیچ‌گاه اهل تنبلی و بیکاری نبودند، در عین حال، از مرگ نمی‌هراسیدند.

پس اعتقاد درست به معاد آثار زیر را نیز دربر دارد:

— شادابی و آرامش روحی

— کار و تلاش و فعالیت برای دیگران به خاطر رسیدن به پاداش اخروی

— نداشتن خوف و اندوه نسبت به آینده

— از بین رفتن پوچ‌گرایی در زندگی

— دوری از گناه به خاطر عواقب اخروی آن

— تلاش برای رشد و تعالی خود

بهتر است پس از طرح دو ثمره اصلی اعتقاد به آخرت و نبود نشدن انسان با مرگ، از دانش‌آموزان بخواهیم که خودشان فکر کنند و آثار دیگر را بیابند و توضیح دهند.

۹- توضیح درباره قسمت «بیشتر بدانیم»

در این قسمت متنی با عنوان «دنایای امروز و غفلت از آخرت» آمده است. این متن، با بیانی که مناسب با فهم دانش‌آموزان باشد، به نقد تمدن جدید می‌پردازد و تأثیر غفلت از توحید و جهان آخرت را در نظام زندگی امروز نشان می‌دهد.

ضروری است که ما دیران نسبت به غرب و مبانی و نظامات آن اطلاع کافی داشته باشیم. و در زمینه غرب‌شناسی به مطالعه بپردازیم. آثار نویسندگانی مانند «رنه گنون»، «سیدحسین نصر»،

«فربتسیوف شووان» و آثاری از شهید مطهری مانند علل گرایش به مادیگری و مسأله حجاب و برخی آثار شهید آوینی می‌تواند در شناخت ماهیت تمدن غرب به ما کمک کند.

د) اندیشه و تحقیق

برای بخش اندیشه و تحقیق، دو سؤال و یک تحقیق پیش‌بینی شده است.

سؤال اول : بدان منظور طرح شده است که ممکن است کسانی بر حسب عادت یا تقلید یا صرفاً به لحاظ نظری پذیرفته باشند که آخرتی هست اما در عمل پایبندی چندانی بدان نداشته باشند و اهل گناه و فساد باشند. اینان در حقیقت دارای ایمان قوی نیستند و معاد را صرفاً به زبان یا حداکثر در اندیشه قبول دارند و قلباً بدان نگرویده‌اند.

سؤال دوم : برای رفع یک شبهه و ابهام از ذهن نوجوانان و جوانان مطرح شده است تا بدانند که اعتقاد به آخرت نه تنها سبب عقب‌ماندگی نیست بلکه باعث تصحیح زندگی و در پیش گرفتن اخلاق الهی می‌شود.

سؤال سوم : آیات ۳۲ تا ۳۷ سورة «مؤمنون» بیانگر عدم اعتقاد کفار به آخرت و منحصر کردن زندگی به همین زندگی دنیایی است.

هـ) پیشنهاد

این دو پیشنهاد برای نشان دادن تأثیر بینش الهی به معاد در ایجاد روحیه شهادت‌طلبی و شجاعت روحی است. بهتر است دبیر درباره انجام دادن این پیشنهادها تأکید کرده و دانش‌آموزان را به آن تشویق کند و مجموعه گردآمده را در کلاس نصب کند.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

در این درس، باید از موارد زیر ارزشیابی به عمل آید :

- قرائت و ترجمه آیات
- توضیح دیدگاه منکران معاد
- انجام فعالیت پیام آیات (۱)
- تبیین پیامدهای دیدگاه منکران معاد
- انجام فعالیت بررسی

- توضیح دیدگاه پیامبران الهی
- انجام فعالیت پیام آیات (۲)
- تبیین پیامدهای دیدگاه پیامبران الهی
- توضیح نکات «بیشتر بدانیم»
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- داشتن دفتر منظم و مرتب
- همکاری و مشارکت در تدریس

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات موردنیاز معلم

در این درس، معلم به اطلاعاتی درباره موضوعات زیر نیاز دارد.

- نظر ادیان الهی درباره معاد
- نمونه‌های ناشی از غفلت و بی‌توجهی به جهان آخرت در دنیای امروز
- نمونه‌هایی درباره نتایج نگرش پیروان ادیان درباره مرگ
- نکات تفسیری آیات آمده در متن درس؛ از جمله: حق بودن خلق آسمان‌ها و زمین، اجل مسمی، غفلت از لقای پروردگار، اخسین اعمال، حبط اعمال، بی‌وزن بودن اعمال کافران در معاد، و فراموش کردن خداوند کافران را در معاد.
- تفسیر اشعار پایان درس.
- از اطلاعات زیر در بخش‌های مختلف این درس نیز می‌توان استفاده کرد.
- نگاه مثبت به مرگ

هر نفس، نو می‌شود دنیا و ما	بی‌خبر از نو شدن اندر بقا
عمر همچون جوی نو نو می‌رسد	مستمری می‌نماید در جسد
شاخ آتش را بجنبانی به ساز	درنظر آتش نماید بس دراز

پس تورا هر لحظه مرگ و رجعتی است

مصطفی فرمود دنیا ساعتی است

مولوی

— ناپایداری دنیا (هشدار به کسانی که به دنیا دل بسته‌اند)

جهان چیست، بگذر ز نیرنگ او	رهایی به جنگ آور از جنگ او
درختی است شش پهلوی و چار بیخ	تنی چند را بسته بر چار میخ
یکایک ورق‌های ما زین درخت	به زیر اوفند چون وزد باد سخت
مقیمى نبینی در این باغ، کس	تماشا کند هریکی، یک نفس
در او هر دمی نویری می‌رسد	یکی می‌رود دیگری می‌رسد

دیوان نظامی، ص ۸۸۳

حضرت علی (ع) در همین باره می‌فرماید :

«أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا الدُّنْيَا دَارُ مَجَازٍ وَالْآخِرَةُ دَارُ قَرَارٍ فَخُذُوا مِنْ مَمَرِّكُمْ لِمَقَرِّكُمْ» (نهج البلاغه، خطبه

(۲۰۳)

«الدُّنْيَا نَعْرٌ وَ تَفْرُّ وَ تَمُرُّ» (نهج البلاغه، حکمت ۴۱۵)

— ترس از مرگ

حضرت علی (ع) می‌فرماید :

«فَمَا يَتَجَوَّ مِنَ الْمَوْتِ مَنْ خَافَهُ وَ لَا يُعْطَى الْبَقَاءَ مَنْ أَحَبَّهُ»

ترس از مرگ، انسان را از چنگال آن رهایی نمی‌بخشد و شیفستگی و دل بستگی به زندگی، باعث

جاودانگی و بقای انسان در دنیا نمی‌شود. (نهج البلاغه، خطبه ۳۸)

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

۱- زندگی جاوید و حیات اخروی (جلد ۲ از مجموعه آثار)؛ استاد شهید مطهری، انتشارات

صدرا (معلم و دانش‌آموز)

۲- معاد (جلد ۴ از مجموعه آثار)؛ استاد شهید مطهری، انتشارات صدرا (معلم)

۳- پیام قرآن؛ آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، ج ۵ (معلم)

۴- انسان از آغاز تا انجام، علامه طباطبائی، انتشارات الزهرا (معلم)

- ۵- معادشناسی؛ علامه حسینی تهرانی، انتشارات حکمت (معلم)
- ۶- پیرامون مبدأ و معاد؛ آیت الله جوادی آملی، انتشارات الزهرا (معلم)
- ۷- حیات جاودانه؛ امیر دیوانی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها (معلم)
- ۸- آثار فردی معاد از دیدگاه قرآن؛ اسدالله جمشیدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (معلم)
- ۹- عروج روح؛ محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش آموز)
- ۱۰- قیام قیامت؛ محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش آموز)
- ۱۱- تفسیر موضوعی قرآن؛ جلد ۴ و ۵ (معاد در قرآن)، آیت الله جوادی آملی، انتشارات اسراء (معلم)
- ۱۲- دانش نامه امام علی (مبدأ و معاد)؛ زیر نظر علی اکبر رشاد، جلد دوم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (معلم)
- ۱۳- محاضرات فی الالهیات؛ آیت الله جعفر سبحانی (معلم)
- ۱۴- یاد معاد؛ آیت الله جوادی آملی، نشر فرهنگی رجاء (معلم)

آینده روشن

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: توانایی تبیین دلایل ضرورت معاد و امکان معاد جسمانی
- ۲- اهداف آموزشی:
  - آشنایی با ضرورت معاد و بیان دلایل آن
  - ضرورت توجه به پیام پیامبران درباره آینده انسان
  - توانایی پاسخ به برخی اشکالات درباره معاد جسمانی
  - توانایی تدبیر در آیات درس درباره موضوع مطرح شده.

ب) پیش‌دانسته‌ها

- در این درس، دانش‌آموز بیشتر از مفاهیم زیر استفاده می‌کند:
- ۱- حکمت الهی، این صفت، از اوصاف الهی است که در دو درس اول بدان توجه شده است و دانش‌آموز مفهوم آن را می‌داند؛ گرچه ممکن است از تعریف دقیق و علمی آن عاجز باشد. آن میزان از مفهوم حکمت که دانستن آن برای دانش‌آموز ضروری است، این است که بداند که خداوند کار عبث و بیهوده نمی‌کند و مطابق با علم خود، در هر کاری هدف درست و شایسته‌ای دارد.
  - ۲- عدل الهی؛ از اوصاف الهی است که معنای آن برای دانش‌آموز روشن است.
  - ۳- قاعده عقلی «دفع خطر احتمالی لازم است»
  - ۴- گرایش به جاودانگی و بقا
  - ۵- بی‌نهایت‌طلبی
  - ۶- روح غیرمادی انسان.

ج) اصطلاحات علمی درس

اصطلاحاتی که در این درس به کار رفته است، اغلب جزء پیش‌دانسته‌های دانش‌آموزان است که البته در بحث معاد کاربرد ویژه خود را دارند؛ بیشتر این اصطلاحات در بخش پیش‌دانسته‌ها مطرح شد. «ضرورت معاد»، «امکان معاد»، «استدلال در پرتو حکمت»، «استدلال در پرتو عدل» از دیگر اصطلاحات علمی این درس است.

د) ارتباط با درس قبل

با بررسی نگرش‌های دوگانه درباره مرگ در درس قبل، روشن شد که نگرش ادیان آسمانی که اعتقاد به ادامه حیات انسان پس از مرگ و زندگی جاودانه اوست، نگرشی سازنده و مثبت است و کسانی که به حقیقت، این بینش را داشته باشند، زندگی و مرگ برای آنان معنایی بسیار عمیق خواهد داشت. تاریخ حیات انسان‌ها نیز گواه همین امر است.

در این درس، دلایل صحت این تفکر ارائه می‌شود و اثبات می‌شود که عالم آخرت ضرورت دارد و انسان‌ها حتماً پس از زندگی دنیا، حیات اخروی جاویدی را آغاز خواهند کرد. در واقع، در درس قبل درباره مفید بودن نگرش الهی بحث شد. در این درس به اثبات صحت و درستی آن نگرش می‌پردازیم.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- قرآن کریم حیات اخروی انسان را حتمی می‌داند و انسان‌ها را به تفکر در آن دعوت می‌کند.
- ۲- قرآن کریم زندگی دنیایی را عبث و بیهوده نمی‌داند و خداوند را از بیهوده‌کاری منزّه می‌شمارد.
- ۳- عقل آدمی حکم می‌کند که توجه به خبر انبیا درباره آخرت، ضروری است و هشدار آنان را باید جدی گرفت.
- ۴- اقتضای حکمت الهی، وجود جهان آخرت و بازگشت انسان به سوی خداست.
- ۵- اقتضای عدل الهی وجود جهانی به نام آخرت است تا انسان‌ها به آنچه استحقاقش را دارند، برسند.
- ۶- زنده‌شدن انسان‌ها پس از مرگ با همه قوانین علمی سازگار است و امکان تحقق آن وجود دارد.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی – یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، مطابق با موارد تعیین شده، از دانش‌آموزان ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

بخش اندیشه و تحقیق و بخش پیشنهاد در درس قبل، زمینه مناسبی برای آماده‌شدن در این درس است. این فعالیت‌ها نشان می‌دهند که دیدگاه الهی دربارهٔ مرگ تأثیر سازنده‌ای بر زندگی انسان دارد و برای زندگی فردی و اجتماعی، هر دو، مفید است. پس از مرور این بحث در ابتدای جلسه، می‌توان درس را این گونه آغاز کرد : درست است که اعتقاد به معاد تأثیر مثبت و سازنده‌ای دارد اما باید بتوانیم به این پرسش‌ها پاسخ دهیم که :

به چه دلایلی این جهان (پس از مرگ) وجود دارد؟ آیا مفیدبودن این اعتقاد، دلیل بر وجود آن است یا دلایل خاصی برای وجود آن هست؟

ج) اجزای تدریس

تدریس این درس از اجزای زیر تشکیل شده است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمهٔ آیات
۲	تبیین ضرورت ورود به بحث معاد
۳	انجام فعالیت پیام آیات (۱)
۴	انجام فعالیت پیام آیات (۲)
۵	اثبات معاد براساس حکمت
۶	انجام فعالیت استدلال
۷	انجام فعالیت پیام آیات (۳)
۸	اثبات معاد براساس عدل الهی
۹	انجام فعالیت استدلال
۱۰	طرح اشکال
۱۱	انجام فعالیت تدبیر در آیات

۱- قرائت و ترجمه آیات

در آغاز تدریس، قرائت آیات درس تمرین می‌شود و ترجمه آیات تکمیل می‌گردد.

۲- تبیین ضرورت ورود به بحث معاد

ابتدا، دبیر قاعده عقلی «دفع خطر احتمالی لازم است» را می‌نویسد و درباره آن گفت‌وگو می‌کند و از دانش‌آموزان می‌خواهد که کاربرد این قاعده را در زندگی خود بیابند و مثال‌هایی برای آن بیاورند.

سپس بحث را به سمت خبر عظیم پیامبران منتقل کند و درباره عظمت و حساسیت آن توضیح دهد. می‌توان گفت که خبری عظیم‌تر و حساس‌تر از این خبر برای انسان وجود نداشته است. خداوند صد و بیست و چهار هزار پیامبر را مأمور این خبر کرده و به شیوه‌های گوناگون درباره آن انداز داده است. هرکس می‌تواند اندکی با خود تأمل کند و عظمت این خبر را از طریق مقایسه دریابد. ما نیز می‌توانیم از دانش‌آموزان بخواهیم که این خبر را با هر خبری که می‌خواهند مقایسه کنند: خبر مرگ همه اقوام و خویشان، خبر آمدن زلزله، خبر قبولی در کنکور، خبر رسیدن به بهترین همسر و بهترین ثروت و... هیچ کدام قابل مقایسه با خبر وجود جهان آخرت نیست.

سپس این سؤال را مطرح کنیم که «آیا ما به اندازه کافی نسبت به این خبر حساسیت نشان می‌دهیم؟، چرا پیامبران حاضر بودند به خاطر رساندن این خبر و ایستادگی و تأکید بر آن جان خود را به خطر اندازند و برخی هم شهید شوند؟»

با این چرخش، خبر پیامبران را روی تابلو می‌نویسیم و آن را با قاعده عقلی «دفع خطر احتمالی لازم است»، مقایسه می‌کنیم.

در بیان این قاعده، از گفت‌وگوی امام کاظم (علیه السلام) با کسی که منکر معاد بود، استفاده کنید. امام کاظم (ع) به وی فرمود: «یا قیامت حقیقت دارد یا ندارد. اگر حقیقت داشت، من که مطابق دستور پیامبران عمل کرده‌ام، نجات می‌یابم و برای همیشه رستگار می‌شوم، اما تو برای همیشه زیان می‌بینی. و اگر حقیقت نداشته باشد، نه من ضرری می‌بینم و نه تو به سودی می‌رسی؛ پس عاقلانه این است که به قول پیامبران عمل کنیم.»

۳- انجام فعالیت پیام آیات (۱)

در اینجا، دانش‌آموزان به تدبیر در آیات می‌پردازند تا خبر قیامت را در قرآن کریم بیابند و به اهمیت خبر توجه کنند.

در آیه ۸۷ سوره نساء، بعد از بیان یگانگی خداوند (توحید)، خبر از روز قیامت می‌دهد و حتمی

بودن آن را به چند صورت تأکید می‌کند؛ یکی با «لام» که در ابتدای «لیجمعنکم» آمده، دیگری با نون تأکید، سوم با آوردن عبارت «لاریب فیه» و چهارم با این بیان که این خبر از خداست و او راستگوترین است.

در پاسخ به سؤال دوم، دانش‌آموزان باید به این نکته اشاره کنند که چون این خبر از خداست و حتمی است، عقل ما حکم می‌کند که نه تنها آن را بپذیریم، بلکه باید بکوشیم درباره آن اطلاعات بیشتری به دست آوریم و بدانیم چگونه باید خود را برای آن روز آماده کنیم که زیان نبینیم.

خوب است در اینجا این داستان را نیز برای دانش‌آموزان بازگو کنیم: در سال سوم بعثت که خداوند به رسول خدا (ص) فرمان داد تا دعوت خود را علنی کند، آن حضرت مردم مکه را به کنار کوه صفا فراخواند و پس از این که آنان به راستگویی، صداقت و امین بودن ایشان اقرار کردند، به آنان فرمود که اگر به شما بگویم در پشت این کوه دشمن کمین کرده و آماده حمله به شهر است، باور می‌کنید؟ همه گفتند آری ما باور می‌کنیم. زیرا تاکنون جز راستی از تو نشنیده‌ایم.

رسول خدا آنان را به روز قیامت انداز داد و فرمود که شما پس از مرگ به جهان دیگر می‌روید و در آنجا نتیجه اعمال خود را دریافت می‌کنید.

پس از آن به دانش‌آموزان توضیح می‌دهید که البته قرآن کریم به خبر دادن از آخرت و حساب روز قیامت اکتفا نکرده و برای آن دلیل آورده است. یک دلیل از راه حکمت الهی است و دیگری از طریق عدل الهی.

دبیران محترم توجه دارند که معاد، پس از پذیرش توحید است. زیرا در هر دو برهان معاد، از توحید استفاده می‌شود و همان‌طور که ملاحظه می‌کنید، وجود خداوند در هر دو برهان فرض شده است. پس پایه و اساس معاد، اصل توحید می‌باشد.

۴- انجام فعالیت پیام آیات (۲)

در این فعالیت، دانش‌آموزان به سراغ آیاتی می‌روند که ضرورت معاد را براساس حکمت الهی بیان می‌کنند.

در آیه ۱۱۵ سوره مؤمنون، خداوند اعلام می‌کند که ما جهان را به عبث نیافریده‌ایم. و به همین جهت به سوی ما باز می‌گردید. فعل عبث به معنای فعل بدون هدف است. و کار بدون هدف از کسی که حکیم باشد، سر نمی‌زند. در مقابل، فعل حکیمانه، فعلی است که دارای هدف درست و معقول باشد. در حقیقت، مقصود از این آیه، آن است که چون خداوند حکیم است، فعل عبث انجام نمی‌دهد و آفرینش انسان‌ها هدف‌دار بوده و همه به پیشگاه خداوند می‌روند.

در آیه ۲۷ سوره ص نیز خداوند از کلمه «باطل» استفاده کرده و فرموده که ما آسمان ها و زمین را به باطل نیافریده ایم. مقصود از باطل نیز در اینجا عبث و بی هدف بودن است. خداوند هشدار می دهد که فقط کافران به معاد این گونه گمان می کنند و چون خود را برای آن آماده نمی نمایند، گرفتار عذاب و آتش قیامت می گردند.

۵- اثبات معاد بر اساس حکمت

در این مرحله، دبیر باید به شکل تحلیلی، استدلال قرآن کریم را توضیح دهد تا دانش آموزان بهتر به استدلال قرآن پی ببرند. بیان قرآن کریم یک بیان عمومی و برای همگان است به همین جهت به سادگی بیان می فرماید «افحسبتم انما خلقناکم عبثاً...؟» و در همین بیان ساده مهم ترین استدلال معاد نهفته است.

اساس استدلال بر حکمت الهی است. پس از پذیرش خداوند و قبول حکیمانه بودن فعل او، می پذیریم که هر فعلی از او سرزند، دارای غایت و هدف است. چون جهان و انسان فعل خدا هستند، هدف حکیمانه ای دارند.

در این استدلال، بیش تر باید به سراغ انسان برویم و ویژگی های او را موردنظر قرار دهیم تا معاد انسان بهتر روشن شود. انسان ویژگی هایی دارد مانند «گرایش به بقا» و «بی نهایت طلبی». خداوند حکیم این دو گرایش را بی سبب در ما قرار نداده است و اگر زندگی باقی و ابدی برای او در پیش نباشد، این دو ویژگی، عبث و بیهوده می شوند.

۶- انجام فعالیت استدلال

از دانش آموزان می خواهیم با توجه به توضیحاتی که داده ایم ضرورت معاد را از راه استدلال حکمت بیان کنند. شکل استدلال، هم می تواند منطقی، یعنی مرکب از دو مقدمه و یک نتیجه باشد. و هم می تواند مرکب از یک مقدمه توضیحی و یک نتیجه باشد.

دبیر از برخی دانش آموزان یا برخی گروه ها می خواهد که استدلالشان را بخوانند. دبیر، استدلال آنها را بررسی و اصلاح می کند تا متوجه صورت صحیح استدلال شوند. این استدلال می تواند به صورت زیر باشد:

اگر خداوند حکیم استعداد چیزی را در انسان قرار دهد، امکان رسیدن به آن را هم برای او فراهم می کند. خداوند استعداد بی نهایت طلبی و میل به کمالات مطلق و گرایش به بقا و جاودانگی را به انسان عنایت کرده است.

پس خداوند برای رسیدن انسان به این استعدادها و کمالات، علاوه بر این جهان، جهان آخرت

را آفریده تا دفتر زندگی انسان با مرگ بسته نشود و بتواند به آن کمال‌هایی که در دنیا برای آنها تلاش کرده، برسد.

۷- انجام فعالیت پیام آیات (۳)

بار دیگر دانش‌آموزان به تدبر در آیات می‌پردازند تا آیات مربوط به اثبات معاد براساس عدل الهی را بیابند.

در آیه ۲۸ سوره ص، خداوند به نحو استفهام انکاری از منکرین معاد می‌پرسد: آیا می‌شود که ما مؤمنینی را که عمل صالح انجام می‌دهند با فسادکنندگان روی زمین یکی بگیریم؟ یا متقین را با فجّار مساوی قرار دهیم؟ نه نمی‌شود، زیرا این با عدل خداوند منافات دارد. بنابراین باید سرای دیگری باشد تا مؤمنان و صالحان و متقین پاداش بگیرند و مفسدین و گناهکاران عذاب شوند.

۸- اثبات معاد براساس عدل الهی

دبیر، مقدمات برهان عدل، مفهوم عدل و عادلانه بودن اساس عالم را توضیح می‌دهد، بدون اینکه بخواهد درباره عدل و سؤال‌های مربوط به آن بحث کند. البته ممکن است که در اینجا دانش‌آموزان درباره وجود اختلاف‌ها، تبعیض‌ها و عیب و نقص‌های ظاهری موجود در جهان سؤالاتی طرح کنند. به‌طور خلاصه توضیح می‌دهیم که آنچه در جهان مشاهده می‌کنیم تفاوت است، نه تبعیض. و اگر هم خداوند در جایی نعمتی را از کسی دریغ کرده، حکمتی دارد که ما از آن اطلاع نداریم و اگر انسان، در عین اینکه آن نعمت را ندارد، وظیفه‌اش را درست انجام دهد، خداوند پاداش مضاعف به او می‌دهد تا جبران آن نقص باشد.

سپس می‌گوییم اصولاً ظلم درباره خدا معنا ندارد. زیرا کسی به سوی ظلم می‌رود که میل و خواستی دارد که می‌خواهد به آن برسد و چون می‌بیند از راه عادلانه نمی‌رسد، هوای نفس او را تحریک می‌کند تا به مردم ظلم کند. اولاً خداوند کمبودی ندارد که بخواهد به آن برسد. ثانیاً هوای نفس ندارد که او را تحریک کند و به ظلم بکشانند. لذا آنچه به ظاهر برای ما تبعیض جلوه می‌کند حکمت‌هایی دارد که برای ما روشن نیست.

پس از توضیحات لازم درباره عدل، به دانش‌آموزان نشان می‌دهیم که زندگی دنیایی انسان به‌گونه‌ای است که ظرفیت دادن همه پاداش‌ها و مجازات‌ها را ندارد. از خود دانش‌آموزان می‌خواهیم که نمونه‌های آن را بیان کنند.

۹- انجام فعالیت استدلال

بار دیگر دانش‌آموزان براساس صحبت دبیر، می‌کوشند که این توضیحات را در قالب یک استدلال، به صورت مقدمه و نتیجه ارائه کنند، حال یا با یک مقدمه و یک نتیجه و یا دو مقدمه و یک نتیجه. مقدمه آنان می‌تواند حاوی نکات زیر باشد:

— ظرفیت این جهان برای مجازات بسیاری از ستم‌ها و پاداش بسیاری از نیکوکاری‌ها محدود است. اما چون خداوند عادل است، نمی‌شود که انسان‌ها با مرگ نابود شوند و به خاطر ستمی که کرده‌اند یا کار نیکی که نموده‌اند، مجازات و پاداش داده نشوند. نتیجه اینکه: پس از این جهان، خداوند جهان آخرت را آفریده تا هرکس به مجازات و پاداش لایق و شایسته خود برسد.

۱۰- طرح اشکال

در اینجا، دبیر به طرح یک اشکال می‌پردازد که معمولاً منکرین معاد آن را طرح کرده‌اند و قرآن کریم در موارد متعددی به آن جواب داده است. بعضی از انسان‌ها، در گذشته گمان می‌کردند که چیزی جز همین بدن نیستند و وقتی هم می‌میرند، بدنشان به تدریج در خاک مضمحل و نابود می‌شود؛ از این رو بعید می‌دانستند که آنچه از بین رفته و نابود شده، دوباره خلق و زنده شود. قرآن کریم در پاسخ به این موضوع به دو نکته توجه می‌دهد:

اول اینکه انسان فقط جسم نیست. حقیقت اصلی انسان روح و نفس اوست، و این حقیقت در هنگام مرگ از بین نمی‌رود و توسط فرشتگان دریافت می‌شود. دوم اینکه، درست است بدن انسان فرسوده و متلاشی می‌گردد. اما خداوند می‌تواند بدن انسان را دوباره زنده کند و به روح بازگرداند.

۱۱- انجام فعالیت تدبیر در آیات

همان‌طور که توضیح داده شد، قرآن کریم این اشکال را به دو گونه پاسخ می‌دهد. یک پاسخ مربوط به توقی روح است که در کتاب درسی، شرح آن آمده است. پاسخ دوم مربوط به امکان معاد جسمانی است که نشانی آیات آن در فعالیت «اندیشه» آمده است. از دانش‌آموزان بخواهید پاسخ را با مطالعه آن آیات استخراج کنند.

دسته اول آیات، به قدرت بی‌پایان الهی اشاره دارد (آیات ۳ و ۴ سوره قیامت). خداوند در این آیات می‌فرماید که ما قدرت داریم حتی خطوط سر انگشتان شما را آن چنان که قبلاً خلق شده است، دوباره خلق کنیم.

توجه داشته باشیم که وقتی از قدرت بی‌پایان الهی سخن می‌گوییم، منظور از آن، قدرت بر انجام دادن کار محال نیست. فعل خداوند بر محال تعلق نمی‌گیرد؛ زیرا اصولاً محال امر عدمی است و عدم چیزی نیست که فعل بدان تعلق بگیرد. البته این بحث ضرورتی ندارد که در کلاس طرح شود.

دسته دوم (آیات ۷۸ و ۷۹ سوره یس)، آیاتی هستند که به خلقت اولیه انسان اشاره دارند. خداوند در این دسته از آیات می‌فرماید همان‌طور که ما قادر به خلق انسان‌ها از خاک بودیم، بار دیگر نیز از همین خاک آنها را خلق خواهیم کرد.

دسته سوم (آیات ۹ سوره فاطر و ۱۹ سوره مریم)، آیاتی هستند که از «زنده شدن زمین پس از موت»، به عنوان یک تمثیل استفاده می‌کنند. در این آیات، خداوند می‌فرماید: همان‌طور که گیاهان و درختان روی زمین در فصلی خشک می‌شوند و بخشی از زمین، حالت سرزمین مرده را به خود می‌گیرد و در فصلی دیگر دوباره گیاهان می‌رویند و زمین سرسبزی و نشاط دوباره می‌یابد، حشر و نشر انسان‌ها در قیامت نیز چنین است.

با توجه به آسان بودن این فعالیت، کافی است که چند جلد قرآن کریم دارای ترجمه به کلاس آورده شود و هر گروه یا برخی افراد، مسئول پیدا کردن آیات دسته اول، برخی مسئول پیدا کردن آیات دسته دوم و برخی هم مسئول پیدا کردن آیات دسته سوم شوند. با انجام دادن این فعالیت و یافتن دلایل امکان معاد جسمانی، بحث پایان می‌یابد.

د) اندیشه و تحقیق

سؤال‌های اول و دوم اندیشه و تحقیق، همان دلایل ضرورت معاد است که به دلیل اهمیت این بحث، از دانش‌آموزان می‌خواهیم استدلال این بحث را در دفتر کار خود یادداشت کنند تا بتوانند آنرا در جلسه بعد در کلاس به خوبی توضیح دهند.

سؤال سوم برای جلب توجه دانش‌آموزان به عواقب اعمال نیک و بد است. ذکر برخی از کارهای نیک و عواقب زیبای آنها و نیز ذکر برخی از کارهای زشت و پیامدهای تلخ آنها انگیزه دانش‌آموزان را برای رفتن به سوی نیکی‌ها و دور شدن از بدی‌ها افزایش می‌دهد.

ه) پیشنهاد

پیشنهاد اول، تحقیقی درباره عَزَّیر پیامبر (ع) و زنده شدن مردگان است. برای انجام دادن این

پیشنهاد، ابتدا دبیر اطلاعاتی دربارهٔ عزیر پیامبر (ع) به دانش‌آموزان می‌دهد، سپس از آنها می‌خواهد که دربارهٔ آیه شریفه تحقیق کنند.

پیشنهاد دوم یک تحقیق قرآنی است که دانش‌آموزان با تأمل در آیات، انگیزه‌های انکار معاد را بررسی می‌کنند. آیات ۴۵ تا ۴۸ سورة «واقع»، سرگرم کامرانی و نازپروردگی بودن، اصرار در انجام دادن گناه و پیروی از عقاید غلط گذشتگان، آیه ۵ سورة قیامت، اصرار در بدکاری و فساد و آیات ۱۱ و ۱۲ «مطففین» تجاوزکاری و گناه‌کاری را زمینهٔ انکار معاد معرفی می‌کند.

پیشنهاد سوم یک تحقیق قرآنی است دربارهٔ آیات ۲۱ و ۲۲ سورة جاثیه. در این دو آیه ضرورت معاد براساس عدل الهی تبیین شده است.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

- قرائت و ترجمهٔ آیات
- تبیین رابطهٔ عقل و خبر پیامبران
- استخراج پیام آیات (۱)
- استخراج پیام آیات (۲)
- تبیین ضرورت معاد براساس حکمت الهی
- انجام فعالیت استدلال
- استخراج پیام آیات (۳)
- تبیین ضرورت معاد براساس عدل الهی
- انجام فعالیت استدلال
- توضیح اشکال طرح شده
- استخراج پیام آیات در فعالیت «تدبر»
- پاسخ به سؤالات بخش اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- مشارکت و همکاری در تدریس
- دفتر منظم و مرتب

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

۱- معنی شعر ابتدای درس : شعر (ما ز بالایم و بالا می‌رویم/ ما ز دریایم و دریا می‌رویم)، از مبدأ و مقصد انسان و یکی بودن آن سخن می‌گوید. مقصد انسان، همان مبدأ او، یعنی خدا، است. شاعر در مصراع اول از مبدأ و مقصد با تعبیر «بالا» و در مصراع دوم با تعبیر «دریا» یاد می‌کند؛ کلمه «بالا» برای بیان برتری و صعود و کلمه «دریا» برای بیکرانگی و عظمت آمده است.

۲- تفسیر آیات درس : در تفسیر آیات این درس باید به نکات زیر توجه کرد؛ جمع همه انسان‌ها در قیامت، صادق بودن خداوند در گفتار و عدم امکان راه‌یابی دروغ در قول خداوند، رابطه تقابلی میان عبث‌بودن خلقت و بازگشت انسان به سوی خدا، رابطه حق‌بودن خداوند و عبث‌نبودن خلقت و مساوی‌شدن مفسدان و مؤمنان در صورت نبودن معاد.

۳- قاعده عقلی «دفع خطر احتمالی لازم است»؛ در بیان این قاعده، باید به نکات و شبهاتی که به ذهن دانش‌آموز می‌رسد، توجه کرد؛ البته بدون این که ما خود در طرح آن پیش‌قدم شویم و آن‌را در کلاس مطرح کنیم. دانش‌آموز ممکن است ایثار و شهادت را با این موضوع در تعارض بداند و بگوید که انسان ایثارگر خطر را می‌پذیرد و به استقبال آن می‌رود؛ درحالی که عقلاً نباید چنین کاری را انجام دهد.

در اینجا قاعده دیگر، یعنی قاعده «مهم و اهم» مطرح می‌شود؛ وقتی که انسان در مقابل دو خطر قرار می‌گیرد که یکی از دیگری مهم‌تر (یعنی اهم) است، خطر مهم را رها می‌کند و به دفع خطر مهم‌تر می‌پردازد. انسان ایثارگر چون حفظ جان انسان‌ها یا دفاع از دین، عدل و کشور را از جان خود مهم‌تر می‌داند، جان خود را برای آنها ایثار می‌کند.

۴- در برخی از کتاب‌های مربوط به معاد، ابتدا «امکان» معاد اثبات شده و سپس برای «ضرورت» آن، ادله اقامه می‌شود؛ زیرا تا امکان چیزی اثبات نشود، نمی‌توان درباره «ضرورت» آن سخن گفت. دبیران محترم باید توجه کنند که در اینجا باید میان «امکان» و «ضرورت» عقلی با «امکان» و «ضرورت» وقوعی تفاوت قائل شوند. درست است که هر چیزی برای اینکه ضرورت وجود پیدا کند، باید یک امر ممکن باشد و امر «محال» هیچ وقت ضرورت وجود پیدا نمی‌کند؛ به تعبیر دیگر، ممتنع‌الوجود، واجب‌الوجود بالغیر نمی‌شود. اگر امری ممکن‌الوجود باشد، اقتضای آن را دارد که واجب‌الوجود بالغیر شود؛ یعنی، اگر علت آن پیدا شد، ضرورت بالغیر پیدا کند و موجود شود. در این موارد است که اثبات امکان، مقدم بر اثبات ضرورت است؛ برای مثال، «انسان» موجودی است که در مفهوم

ممکن الوجود است و امکان او بر ضرورتش تقدم عقلی دارد. همین انسان به علت اینکه اراده الهی به موجود شدن آن تعلق گرفته، موجود شده است.

اما بحث معاد از این قبیل نیست؛ یعنی، کسی نگفته است که معاد به طور عقلی و منطقی امر ممنوع الوجودی است تا ما ابتدا به اثبات ممکن الوجود بودن اقدام کنیم بلکه اشکال درباره معاد، اشکال در وقوع معاد جسمانی است؛ بدین معنا که می گویند برای وقوع معاد جسمانی مانع وجود دارد. آنان می گویند جسم انسان ها بعد از پراکنده شدن و اضمحلال، قابل جمع آوری نیست.

ضرورتی که در این جا از آن سخن می گوئیم، همان ضرورت منطقی نیست بلکه ضرورت در این جا بدان معناست که اقتضای خداوندی خدا و حکمت و عدل او این است که معادی در پیش باشد. منکران می گویند، قبول است که اقتضای حکمت و عدل خداوند، وجود معاد است اما این کار به دلایل خارجی، نشدنی است؛ زیرا نمی توان اجسام پراکنده انسان ها را جمع آوری کرد.

در حقیقت، انکار منکران به معنای وارد کردن یک شبهه در موضوع معاد است که باید پس از اثبات اصل ضرورت معاد، به رفع آن شبهه اقدام شود؛ به همین جهت، در کتاب درسی ابتدا ضرورت اصل معاد اثبات شده و سپس به رفع آن شبهه پرداخته شده است.

۵- قرآن کریم درباره امکان معاد جسمانی، انسان ها را به طرق مختلف راهنمایی می کند. متکلمان و فلاسفه نیز در این باره برهان هایی آورده اند. برخی از این برهان ها، تفسیر و توضیح همان راهنمایی های قرآنی است.

استدلال اصلی قرآن کریم، بر «قدرت مطلق الهی» استوار است. قدرت مطلق الهی می تواند استبعادها را بشکند و موانع را بردارد. انسان با قدرت محدود و عقل محدود خود نمی تواند به مرده حیات بخشد یا ذرات پراکنده بدن را جمع آوری کند.

همان طور که قبلاً گفتیم، بحث در «قدرت مطلق الهی» این شبهه را نیز به دنبال خود دارد که آیا خداوند بر هر کاری از جمله کار محال هم تواناست یا خیر.

در اشکالاتی از این قبیل باید موقعیت را در نظر گرفت و پس از مخاطب سنجی، به آن پاسخ گفت؛ چنان که امام معصوم (ع) چنین کرده است. فردی معمولی از امام (ع) پرسید که آیا خداوند می تواند جهان را در تخم مرغی قرار دهد که نه تخم مرغ بزرگ شود و نه جهان کوچک شود؟ امام (ع) با ذکر یک تمثیل به او جواب داد و فرمود که بله، خدا می تواند؛ خداوند چشم انسان ها را طوری آفریده است که تصویر صحنه های بسیار بزرگ در آن قرار می گیرد، بدون این که چشم بزرگ شود یا انسان آن صحنه ها را کوچک ببیند.

امام (ع) در پاسخ به یک دانشمند که همین سؤال را پرسیده بود، فرمود که فعل خداوند به امر محال تعلق نمی‌گیرد؛ زیرا امر محال یک امر عدمی است و فعل خداوند شامل آن نمی‌شود.

به عبارت دیگر، برای موجود شدن یک چیز، دو شرط لازم است: فاعلیت فاعل و قابلیت قابل. گاهی فاعل توانایی دارد اما قابل، قابلیت وجود ندارد. این جواب، مناسب ذهن برخی دانش‌آموزان نیست؛ مگر این که دیر مهارت کافی برای پایین آوردن سطح مطلب داشته باشد.

۶- در بیان قاعده عقلانی «رفع خطر احتمالی ضروری است»، مناظره امام کاظم (ع) با شخصی که منکر معاد بود، بسیار ره‌گشا و هدایت‌کننده است.

۷- از آیات و اشعار زیر می‌توان در این درس استفاده کرد.
- تفاوت روز قیامت با دنیا:

«الْيَوْمَ عَمَلٌ وَلَا حِسَابٌ وَغَدًا حِسَابٌ وَلَا عَمَلٌ»

امام علی (ع)، نهج البلاغه: خطبه ۴۲

- معاد در پرتو عدل الهی:

قیامت بهر این آمد مقرر	که ظلم و عدل هر دیندار و کافر
شود در پیش هر کس آشکارا	که شاید این سزا را یا جزا را

(دیوان رفعت سمنانی، ص ۴۵۷)

- در اندیشه فردا بودن:

از دم سرد خزان برگی که می‌افتد به خاک   از جهان، بی‌برگ رفتن یاد می‌آرد مرا
(صائب تبریزی)

رهی دور است اما بعد مرگت	از این جا بُرد باید زاد و برگت
اگر در دست و گردمان از اینجاست	که زاد راه بی‌پایان از اینجاست

(خسرونامه عطار نیشابوری ص ۲۷۶)

عاقبتی هست بیا پیش از آن	کرده خود بین و بیندیش از آن
روز قیامت که بود داوری	شرم نداری که چه عذر آوری

(دیوان نظامی گنجوی، ص ۵۵)

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

منابع این درس همان منابع درس پیش است.

منزلگاه بعد

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با جهان برزخ و توانایی تبیین رابطه آن با دنیا و آخرت
- ۲- اهداف آموزشی:
  - شناخت جهان برزخ به عنوان عالم میان دنیا و آخرت
  - شناخت رابطه دنیا با برزخ و آخرت و توضیح و تبیین آن رابطه.

ب) پیش‌دانسته‌ها

این درس، دربارهٔ برزخ است. دانش‌آموز در دورهٔ راهنمایی با عالم پس از مرگ آشنا شده است و می‌داند که پس از مرگ وارد مرتبه‌ای به نام برزخ می‌شود. هم‌چنین می‌داند که در برزخ نوعی نعمت و راحتی یا عذاب و سختی هست اما از کیفیت آن اطلاع چندانی ندارد.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- برزخ؛ در لغت به معنای واسطه و حائل میان دو چیز است. در قرآن کریم، برزخ به معنای حائل و واسطه به کار رفته است. خداوند در سورهٔ «الرحمن» می‌فرماید:

«مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ.»

«اوست که دو دریا را با هم در آمیخت. میان آنها فاصله‌ای است که به حدود

یک‌دیگر تجاوز نمی‌کنند.» (الرحمن، ۱۹ و ۲۰)

آیهٔ زیر نیز اصطلاح برزخ به معنای عالم بین دنیا و آخرت به کار رفته است.

«... وَ مِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (مؤمنون، ۱۰۰)

۲- تَوْفَى؛ به معنای دریافت کامل و تمامی یک چیز است. قرآن کریم درباره کیفیت مرگ از اصطلاح تَوْفَى استفاده می‌کند. از این بیان معلوم می‌شود که در هنگام مرگ، چیزی به تمامه توسط فرشتگان دریافت می‌شود. آن چیز، حقیقت وجود انسان، یعنی نفس و روح اوست. در برخی آیات، تَوْفَى به خدا و در برخی دیگر به فرشتگان الهی نسبت داده شده است؛ زیرا عمل تَوْفَى به فرمان الهی و با کارگزاری فرشتگان صورت می‌گیرد.

۳- اعمال ماتقَدَّم؛ اعمالی است که انسان در دوره حیات خود انجام داده و تا قبل از مرگ برای خود آماده کرده است. این اعمال، که مقدم بر مرگ انسان‌اند، «اعمال ماتقَدَّم» نامیده می‌شوند.

۴- آثار ماتأخَّر؛ آثار کارهایی است که پس از مرگ انسان، ادامه دارد و به حساب او نوشته می‌شود. این آثار نتیجه اعمال قبلی انسان است؛ برای مثال می‌توان به انسانی که فرزندی صالح تربیت می‌کند اشاره کرد؛ وقتی این فرزند صالح کارهای خوبی انجام می‌دهد، حسناتی به حساب پدر یا مادرش هم نوشته می‌شود. هم‌چنین، کسی صدقه جاریه‌ای را پایه‌گذاری می‌کند؛ تا وقتی که مردم از آن صدقه بهره‌مند می‌شوند، حسناتی برای او ثبت می‌شود، اگرچه از دنیا رفته باشد. اگر کسی سنت‌های بدی هم پایه‌گذاری کند، همین وضع را خواهد داشت. لذا قرآن کریم می‌فرماید که انسان‌ها در قیامت متوجه این دو دسته اعمال می‌شوند؛ اعمالی که پیش‌فرستاده‌اند و آثار اعمالی که پس از مرگ کسب کرده‌اند.

«يُتَبَوَّأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ»؛ آن روز انسان به آنچه پیش می‌فرستاده

و آنچه پس از خود کسب کرده است، باخبر می‌شود. (قیامت، ۱۳)

د) ارتباط با درس قبل

پس از طرح بینش انسان‌ها درباره مرگ و معاد، در درس پنجم و استدلال بر ضرورت معاد در درس ششم، اکنون نوبت به تشریح و تبیین مراحل بعد از مرگ می‌رسد. آگاهی نسبت به این مراحل و پیوستگی میان حوادث قبل و بعد از مرگ سبب می‌شود که انسان برای کسب آمادگی حضور در جهان دیگر بکوشد. هدف اصلی از آموزش درس معاد نیز همین تأثیر عملی است و گر نه صرف اطلاع از پیچیدگی‌ها و اسرار آن جهان، گره‌گشای مشکلی نخواهد بود.

از این رو، در این درس به عالم پس از مرگ و کیفیت حضور در این عالم و در درس بعد، به عالم آخرت و کیفیت حضور در آن جهان می‌پردازیم.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- قرآن کریم می‌فرماید که پس از مرگ و قبل از قیامت، انسان وارد عالمی به نام «برزخ» می‌شود.
- ۲- در دورهٔ برزخ، بدن دنیایی انسان حیات خود را از دست می‌دهد اما روح فعالیت آگاهانهٔ خود را دارد.
- ۳- پیشوایان معصوم ما - صلوات‌الله علیهم - دربارهٔ سرنوشت مؤمنان و کافران در برزخ، ما را راهنمایی کرده‌اند.
- ۴- از آیات قرآن کریم و کلام معصومان (ع) به‌دست می‌آید که بهره‌ای از بهشت و جهنم آخرت در برزخ به‌ترتیب نصیب مؤمنان و کافران می‌شود.
- ۵- در دورهٔ برزخ پروندهٔ اعمال انسان‌ها باز است و آثار کارهایی که در دنیا انجام داده است، به او می‌رسد.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی - یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به‌عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

این درس آغاز بحث دربارهٔ ورود به عالم پس از مرگ است. سخن گفتن دربارهٔ این عالم برای دانش‌آموزان جذابیت‌های خاص خود را دارد. آنان می‌خواهند از کیفیت و چگونگی آن عالم و ربط آن با دنیا چیزهایی بدانند؛ به‌خصوص، به دنبال داستان‌هایی از سرگذشت آدم‌هایی هستند که به آن عالم رفته‌اند و در خواب دیگران آمده‌اند یا خودشان خواب‌هایی دربارهٔ آن عالم دیده‌اند. همچنین، سخنان پیشوایان برایشان شنیدنی و جذاب است.

البته به این نکتهٔ بسیار مهم باید توجه کنیم که داستان‌های حاوی اغراق‌گویی و صحنه‌های ترسناک، برای این سنین مناسب نیست. بهتر است در این گونه موارد، به نقل داستان‌های معتبر و قابل

استناد بسنده شود. هم‌چنین می‌توان از کلمه‌ها و جمله‌های هشداردهنده کمک گرفت. از موارد زیر نیز می‌توان استفاده کرد.

۱- کلام امام علی (ع)

إِنَّ الْعَاقِلَ مَنْ نَظَرَ فِي يَوْمِهِ لِغَدِهِ وَ سَعَى فِي فِكَاكِ نَفْسِهِ وَ عَمِلَ لِمَا لَا بُدَّ لَهُ مِنْهُ
وَلَا مَحِيصَ لَهُ عَنْهُ (غررالحکم و دررالکلم، ج ۲، ص ۵۵۷)

این کلام هشدار مناسبی برای بعد از مرگ و رفتن به سوی منزلگاهی است که گریزی از آن نیست.

۲- عالمی ثروتمند و درویشی کشکول به‌دست با یکدیگر هم‌سفر شدند. عالم از ثروتش دل برید تا به سفر برود ولی نگران آن نبود. درویش کشکول را فراموش نکرده بود و دائماً نگران آن بود. معلوم شد که او از کشکول خود که دنیای او را تشکیل می‌داد، نتوانسته بود دل ببرد.

این داستان از حیث دل‌کندن از دنیا می‌تواند انگیزه‌ای برای ورود به بحث باشد.

۳- داستان رهاشدن جوجه از تخم که در پایان درس قبل آمده بود نیز برای این‌جا قابل استفاده است. اگر فرصت نشده است که این داستان در جلسه قبل طرح شود، می‌توان از آن برای آمادگی و ورود به درس جدید استفاده کرد و نسبت عالم برزخ به عالم دنیا را نشان داد.

برای این منظور می‌توان از فیلم‌هایی که مراحل تکوین دوره درون تخم و ورود به دنیا را نشان می‌دهند، بهره برد. این داستان با دو درس بعد و موضوع برزخ ارتباط دارد و می‌توان جنبه‌هایی از آن را در درس‌های بعد مطرح کرد. در صورتی که این داستان در جلسه قبل طرح شده باشد، باید با یادآوری آن و استفاده تشبیهی از آن، درس را آغاز کرد.

۴- می‌توان بحث را با طرح سؤال‌هایی درباره آینده انسان پس از مرگ آغاز کرد. سؤال‌هایی از قبیل «آیا دوران پس از مرگ دوران بی‌خبری است؟»، «پس از مرگ به کجا می‌رویم؟»، «آیا کسانی از سرنوشت انسان‌ها پس از مرگ اطلاع دارند؟» و «آیا شما چیزی درباره بستگان خود که مرده‌اند، شنیده‌اید؟»، می‌تواند انگیزه مناسب را فراهم کند؛ به‌خصوص، اگر فرصت دهیم که دانش‌آموزان درباره آن حرف بزنند و خاطرات و شنیده‌های خود را بیان کنند.

ج) اجزای تدریس

این درس دارای قسمت‌های زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	تبیین ویژگی‌های برزخ
۳	انجام فعالیت نمونه‌یابی
۴	تفکر در احادیث مربوط به برزخ
۵	انجام فعالیت پیام احادیث

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، آیات درس قرائت می‌شود و ترجمه‌ها تکمیل می‌گردد. همان‌طور که در روش تدریس درس اول توضیح داده شد، تلفظ صحیح حروف باید در هنگام قرائت تمرین شود. توجه شود که هنگام سؤال از درس قبل، حتماً باید آیات آن درس نیز قرائت شود و به دانش‌آموزان نمره تعلق بگیرد.

۲- تبیین ویژگی‌های برزخ

تدوین این قسمت با فعالیت دیر و دانش‌آموزان همراه است. زیرا روبروی هر متن مربعی قرار گرفته که باید آیه مربوط به آن توسط دانش‌آموزان نوشته شود. ابتدا دبیر هر قسمت را توضیح می‌دهد و سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که مشخص کنند این توضیحات مربوط به کدام آیه است.

ابتدا درباره کلمه «برزخ» توضیح داده شده است. در آیه ۱۰۰ سوره مؤمنون کلمه برزخ به کار رفته و مشخص شده که مربوط به بعد از مرگ تا روز قیامت است.

اولین ویژگی دوران برزخ جدایی روح از بدن دنیایی و دریافت روح توسط ملائکه و ادامه حیات او در دوره برزخ است. اما بدن دنیایی وارد خاک می‌شود و فعالیت‌های حیاتی خود را از دست می‌دهد. آیه ۹۷ سوره نساء و آیه ۳۲ سوره نحل درباره دریافت روح می‌باشند.

ویژگی دوم مربوط به گفت و گوی فرشتگان با انسان پس از مرگ است. این گفت و گو نشان می‌دهد که انسان هوشیاری خود را پس از مرگ نه تنها از دست نداده، بلکه بر آن افزوده شده، به طوری که می‌تواند حضور فرشتگان را درک کند. آیات ۹۷ سوره نساء و ۳۲ سوره نحل به این موضوع اشاره می‌کند.

سومین ویژگی، مربوط به پاداش و جزای برزخی است، که گوشه‌ای از پاداش و جزای اخروی است. و این نشان می‌دهد جهان برزخ بسیار عظیم‌تر و وسیع‌تر از این جهان است که ظرفیت آن پاداش‌ها و جزاها را دارد. آیه ۴۶ سوره غافر درباره این موضوع است.

چهارمین ویژگی مربوط است به ارتباط عالم برزخ با دنیا و تأثیر اعمال دنیایی بر وضع انسان در برزخ. آیه ۱۲ سوره یس مربوط به این موضوع است.

ذکر این ویژگی‌ها به این منظور است که دانش‌آموزان هم متوجه تفاوت دنیا با برزخ و برزخ با آخرت شوند و هم به سرنوشت عظیمی که پس از مرگ وجود دارد پی ببرند. بنابراین، دبیر باید در لابلاي صحبت‌های خود به این موضوعات پردازد و توجه دانش‌آموزان را به آنها جلب کند.

۳- انجام فعالیت نمونه‌یابی

این فعالیت، برای تکمیل ویژگی چهارم برزخ است. هدف اصلی از این فعالیت، توجه دادن دانش‌آموزان به آثار و عواقب اعمال خودشان است. آنان با ذکر این مثال‌ها بیشتر خواهند فهمید که کمتر عملی در دنیا هست که آثار طولانی مدت نداشته باشد و عموم اعمال و آثارشان حتی پس از مرگ هم باقی است.

۴- تفکر در احادیث مربوط به برزخ

از دانش‌آموزان می‌خواهیم که چند دقیقه‌ای احادیث را مطالعه کرده و درباره آنها فکر کنند و نکاتی را که به نظرشان می‌رسد، یادداشت نمایند. نکاتی که یادداشت می‌کنند، بیش‌تر مربوط به ویژگی‌های برزخ خواهد بود.

پس از مطالعه آنان، نکات و نظر دانش‌آموزان بازگو می‌شود و دبیر در لابلاي صحبت آنان، مطالب ضروری درباره احادیث را بیان می‌کند و آنان را آماده فعالیت بعد می‌نماید.

۵- انجام فعالیت پیام احادیث

در این فعالیت سه سؤال طرح شده است. دانش‌آموزان باید به صورت گروهی یا فردی پاسخ هر سؤال را آماده کنند.

در سؤال اول، توجه دانش‌آموزان به این نکته جلب می‌شود که دوره برزخ دوره بی‌خبری نیست. این گونه نیست که انسان فقط جسدی باشد که در قبر افتاده و به تدریج فرسوده و از بین می‌رود بلکه دوره‌ای جدید از آگاهی‌ها و خبرهاست. برای توضیح این مورد، دانش‌آموزان باید شواهدی از آیات و روایات نشان دهند. البته همه روایات ذکر شده بیانگر این حقیقت است.

در سؤال دوم، بر تفاوت‌ها تأکید شده است. برزخ دوره عمل نیست و از دست انسان کاری

بر نمی آید اما آثار بعضی از اعمال انسان در این دنیا باعث می شود که پرونده کارهای خیر یا بد انسان قطورتر و سنگین تر شود. در دوره برزخ، بهره ای از بهشت به مؤمنان و نصیبی از جهنم به کافران می رسد. علاوه بر این، در دوره برزخ، سطح آگاهی انسان نسبت به خود و اعمال خود، فزونی می یابد و از بسیاری از اموری که غافل بوده است، آگاه می شود.

در سؤال سوم، رابطه میان انسان و عمل وی بررسی می شود. انسان در برزخ درمی یابد که آنچه از او جداشدنی است، عمل است. علت جداشدن عمل، این است که عمل بخشی از وجود او و در واقع، اصل وجود اوست. اگر در این زمینه خوب بیندیشیم، انسان چیزی جز مجموعه ای از اعمالش نیست. عمل معنای گسترده ای دارد و شامل اعمال ظاهری و باطنی می شود. تفکرات، تخیلات، احساسات، عواطف و اخلاق و رفتاری که انسان در طول زندگی داشته است، هویت او را می سازد. عمل انسان، خود انسان است که در مقابل او مجسم می شود؛ یعنی، انسان در برزخ، خود را به واقع درمی یابد و به درک عمیقی از خود نائل می شود. پس علت جداشدن عمل از انسان، این است که انسان و عمل انسان دو چیز نیستند بلکه یک واقعیت اند و این نکته در برزخ به خوبی درک می شود.

د) اندیشه و تحقیق

در این بخش سه سؤال طرح شده است :

سؤال اول درباره کلمه «توقی» است. توقی به معنی دریافت کامل است. خداوند در قرآن کریم می فرماید که ما در هنگام مرگ نفس شما را به تمام و کمال دریافت می کنیم. روشن است که این توقی مربوط به بُعد غیرمادی وجود انسان، یعنی روح اوست.

در سؤال دوم توجه دانش آموزان به باز بودن پرونده اعمال پس از مرگ جلب شده تا انگیزه رفتن به سوی اعمالی که آثار متأخر مثبت دارند، پیدا نمایند.

سؤال سوم، درباره سخنان رسول خدا (ص) و امام صادق (ع) است. این دو سخن به آن دسته از اعمال مربوط هستند که دارای آثار متأخر می باشند.

هـ) پیشنهاد

این پیشنهاد، یک کار تحقیقی و پژوهشی است برای آشنایی دانش آموزان با انسان های نیکوکار شهر خود. این آشنایی زمینه ای فراهم می کند که دانش آموزان این شخصیت ها را الگو و اسوه قرار دهند و در مسیر آنان قدم بردارند.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

در این درس، از موارد زیر ارزشیابی به عمل می‌آید :

- قرائت و ترجمه آیات
- معنای برزخ و حقیقت عالم برزخ
- ویژگی‌های عالم برزخ براساس آیات درس
- تبیین اعمال و رابطه آنها با برزخ
- انجام فعالیت نمونه‌یابی
- ذکر ویژگی‌های عالم برزخ در کلام معصومین
- انجام فعالیت پیام احادیث
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام فعالیت پیشنهاد
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار خوب و منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

۱- آیه‌ای از قرآن کریم که مفسران در ذیل آنها به بحث درباره برزخ پرداخته‌اند؛ از جمله :

مؤمنون / ۹۹ و ۱۰۰	سجده / ۱۱
هود/ ۱۰۵ تا ۱۰۸	انعام / ۶۱
مؤمن/ ۴۶ و ۴۷	نوح/ ۲۵
مریم/ ۶۲	نساء / ۹۷
آل عمران/ ۱۶۹ و ۱۷۰	مؤمن/ ۱۱
زمر/ ۴۲	یس / ۲۶ و ۲۷
بقره/ ۱۵۴	روم/ ۵۵

برای تحقیق بیشتر به تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر موضوعی آیت‌الله جوادی آملی و سایر

تفاسیر مراجعه شود.

۲- برخی احادیث درباره آگاهی در برزخ :

— امام صادق (ع) فرمود : «به‌درستی که مؤمن خانواده خویش را زیارت می‌کند؛ پس آن‌چه را دوست دارد، می‌بیند و آن‌چه را ناخوشایند دارد، از او پوشیده می‌شود. کافر نیز خانواده خویش را زیارت می‌کند؛ پس، می‌بیند آن‌چه ناخوشایند است و از او پوشیده می‌شود، آن‌چه را دوست می‌دارد». امام فرمود : «پاره‌ای از ایشان هر جمعه زیارت می‌کنند و پاره‌ای برحسب عمل خود زیارت می‌کنند» (کافی ج ۳ کتاب الجنائز، باب المیت يزور اهله، روایت ۱).

— خضر می‌گوید به امام صادق (ع) عرض کردم : «از چه کسانی در قبر سؤال می‌شود؟ فرمود : از ایمان محض و از کفر محض [یعنی فقط از ایمان و کفر سؤال می‌شود تا مؤمن و کافر مشخص شود].» گفتم : «وضعیت دیگر مردم چگونه است؟» فرمود : «به خدا قسم، آنان به حال خود رها شده و در آن هنگام توجهی به آنها نمی‌شود [این گروه مستضعفانند که ایمان و کفرشان مشخص نیست].» گفتم : «در قبر از چه چیزی می‌پرسند؟» فرمود : «از حجت خدا که در میان آنهاست»؛ پس، به مؤمن گفته می‌شود : «درباره آن شخص (حجت خدا) چه می‌گویی؟» مؤمن می‌گوید : «او امام من است.» پس به او گفته می‌شود : «بخواب، خدا خواب را بر تو گوارا گرداند» و دری از بهشت به روی او باز می‌شود و پیوسته تا قیامت نسیمی از آن بر او می‌وزد. به کافر گفته می‌شود : «درباره آن شخص (حجت خدا) چه می‌گویی؟» وی می‌گوید : «درباره او شنیده‌ام اما نمی‌دانم کیست»؛ پس به او گفته می‌شود : «دانستی [ولی انکار کردی]» و دری از جهنم به روی وی گشاده می‌شود و پیوسته تا قیامت آتشی از آن او را دربر می‌گیرد».

(کافی، ج ۳، باب المسألة فی القبر، روایت ۸)

— از امام صادق (ع) درباره ارواح مؤمنان سؤال شد، فرمود :

«فِي حُجْرَاتٍ فِي الْجَنَّةِ، يَأْكُلُونَ مِنْ طَعَامِهَا وَ يَسْرَبُونَ مِنْ شَرَابِهَا وَ يَقُولُونَ أَقَمْنَا

السَّاعَةَ وَ أَنْجَرْنَا مَا وَعَدْتَنَا».

و چون از ارواح مشرکان سؤال شد، فرمود :

«فِي النَّارِ يُعَذَّبُونَ، يَقُولُونَ لَا تَقُمْ لَنَا السَّاعَةَ وَ لَا تَنْجِرْنَا مَا وَعَدْتَنَا».

(بحار، ج ۶، ص ۱۶۹ و ۲۷۰)

— امام سجاد — علیه السلام — :

«إِنَّ الْقَبْرَ إِمَّا رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ».

(الميزان، ج ۱۵، ص ۷۴)

— امام صادق — علیه السلام — :

«إِنَّ الْأَرْوَاحَ فِي صِفَةِ الْأَجْسَادِ فِي شَجَرٍ مِنَ الْجَنَّةِ تَعَاُفُ وَتَسْأَلُ، فَإِذَا قَدِمَتِ
الرُّوحُ عَلَى الْأَرْوَاحِ تَقُولُ: دَعَوْهَا فَإِنَّهَا قَدْ أَقْبَلَتْ مِنْ هَوْلٍ عَظِيمٍ ثُمَّ يَسْأَلُونَهَا مَا فَعَلَ فُلَانٌ
وَمَا فَعَلَ فُلَانٌ، فَإِنْ قَالَتْ لَهُمْ: تَرَكْتُهُ حَيًّا ارْتَجَوْهُ، وَإِنْ قَالَتْ لَهُمْ: قَدْ هَلَكَ، قَالُوا: قَدْ
هَوَى هَوًى».

(الفصول المهمة في اصول الائمه، الحر العاملي، ج ١، ص ٣٣٠)

ب) منابع برای معلم و دانش آموز

با توجه به ثابت بودن موضوع، منابع قابل استفاده در این درس، همان منابع درس پنجم است.

واقعه بزرگ

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با مراحل وقوع قیامت و چگونگی محاکمه الهی
- ۲- اهداف آموزشی:
  - آشنایی با مراحل تکوین واقعه قیامت و توانایی تبیین آن
  - به دست آوردن درک صحیح از محاکمه الهی در روز جزا و سرنوشت انسان‌ها پس از آن
  - کسب مراتبی از خوف و رجا نسبت به آینده خود در جهان آخرت.

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش آموزان، در دوره راهنمایی با برخی حوادث روز قیامت آشنا شده‌اند اما با چگونگی تکوین آن و مراحل مختلفی که میان دو نفخه صور پیش می‌آید، آشنایی تفصیلی ندارند.

ج) اصطلاحات علمی درس

این درس مشتمل بر اصطلاحاتی است که برای حادثه قیامت در قرآن کریم به کار رفته است. از جمله:

- ۱- نفخ صور؛ معنای لغوی آن دمیدن در شیپور است. در جای دیگر قرآن، از کلمه «صیحه» استفاده شده است که به معنای صدای سهمگین و مهیب است.
- ۲- تجسم عمل؛ منظور این است که در قیامت، عین عمل حاضر می‌شود و انسان حقیقت عمل خود را می‌بیند و می‌یابد. این عمل، که حقیقت انسان را تشکیل می‌دهد و همان ملکات نفسانی

فرد است که در طول عمر شکل گرفته و شاکله او را ساخته است، به صورتی زیبا یا زشت مجسم می‌شود.

۳- میزان؛ سنجش گر عمل انسان است. این میزان در قیامت، عدل الهی است.

۴- نامه عمل؛ نامه‌ای که عین عمل در آن ثبت است و در قیامت وقتی آن نامه گشوده می‌شود، انسان خود عمل را می‌بیند.

د) ارتباط با درس قبل

در درس گذشته درباره دوره برزخ که دوران واسط بین دنیا و آخرت است، توضیح داده شد. این درس نیز درباره مراحل تکوین قیامت و چگونگی برپایی آن است و به کیفیت عبور از دوران برزخ و ورود به جهان آخرت، می‌پردازد.

ه) محورهای اصلی درس

۱- قرآن کریم مراحل تکوینی قیامت را در سوره‌هایی از قرآن کریم از جمله در سوره «زمر» بیان فرموده است.

۲- برپایی قیامت دارای دو مرحله است که هر مرحله آن با یک نفخ صور آغاز می‌شود.

۳- در مرحله اول بساط حیات روی زمین برچیده می‌شود و تحولی عظیم در آسمان‌ها و زمین رخ می‌دهد؛ به طوری که به آسمان‌ها و زمینی دیگر تبدیل می‌شود.

۴- در مرحله دوم همه انسان‌ها زنده می‌شوند و از دل زمین بیرون می‌آیند؛ پرده‌ها کنار می‌رود و حقایق دنیا آشکار می‌شود.

۵ - دادگاه الهی برپا شده و به حساب انسان‌ها بر موازین عدل رسیدگی می‌شود. در دادگاه الهی، پیامبران و امامان به عنوان شاهد حضور دارند.

۶ - نامه اعمال که عین عمل انسان را تشکیل می‌دهد، در اختیار هرکس قرار می‌گیرد و هرکس صورت واقعی خود را - زشت یا زیبا - می‌بیند و مشاهده می‌کند.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی – یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به‌عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای آغاز درس و زمینه‌سازی تدریس، می‌توان از شیوه‌های زیر استفاده کرد.

۱- استفاده از فیلم‌های مستندی که تحولات بزرگ روی زمین را بازسازی کرده‌اند؛ مانند : فیلم‌هایی از وقوع زلزله، پیدایش آتشفشان و جاری شدن مواد مذاب در سطح زمین و تحولات دوران‌های زمین‌شناسی.

۲- سؤالی طرح شود که دانش‌آموزان اطلاعات خود دربارهٔ حوادث قیامت را بیان کنند و یکی از دانش‌آموزان روی تخته یادداشت کند تا در ضمن تدریس، معلوم شود که کدام در قرآن کریم آمده است.

۳- پیشنهاد طرح شده در درس قبل، برای آغاز این درس نیز قابل استفاده است. موضوع آن پیشنهاد، اعمال متأخری است که دانش‌آموزان در جامعه خود مشاهده کرده و برای طرح در کلاس آماده ساخته‌اند.

ج) اجزای تدریس

در تدریس این درس باید به اجزای زیر توجه شود :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	تبیین مرحلهٔ اول قیامت
۳	انجام فعالیت استخراج نمونه‌ها
۴	تبیین مرحلهٔ دوم قیامت
۵	انجام فعالیت اندیشه در آیات

۱- قرائت و ترجمه آیات

در آغاز تدریس، قرائت آیات تمرین و ترجمه آیات تکمیل می‌گردد و به دانش‌آموزان نمره داده

می‌شود.

۲- تبیین مرحله اول قیامت

دبیر، به بیان این حوادث با حالت تندیر و موعظه می‌پردازد. در شرح این حوادث، نباید برداشت‌های شخصی را دخالت داد، بلکه صرفاً به نقل و توضیح آن حوادث اکتفا شود. البته لازم است دبیران خود را آماده پاسخ‌گویی به سؤال‌هایی که دانش‌آموزان مطرح می‌کنند، بنمایند. این آمادگی با مطالعه کتاب‌های تفسیر، مانند تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر نور، تفسیر موضوعی آیت‌الله جوادی آملی درباره معاد، به دست می‌آید. ذکر این حوادث، در قرآن کریم و آوردن آنها در کتاب درسی، هم حتمی بودن معاد را برای دانش‌آموزان ملموس‌تر می‌کند و هم عظمت آن را بهتر نمایان می‌کند.

پس از توضیح هر حادثه، دانش‌آموزان به آیات ابتدای درس مراجعه می‌کنند و آیه‌ای را که به آن حادثه می‌پردازند، مشخص می‌نمایند. همچنین لازم است بگویند کدام قسمت از آیه مربوط به این حادثه است.

اولین حادثه، نفخ صور اول است که در آیه ۶۸ سوره زمر آمده است. دومین حادثه، مدهوشی اهل آسمان‌ها و زمین است که در همان آیه آمده است. سومین حادثه، تغییر و تحول در آسمان‌ها و زمین است که در بسیاری از آیات قرآن، از جمله در سوره انشقاق، تکویر، قارعه، زلزال، حافه، فجر و انفطار ذکر شده است.

۳- انجام فعالیت استخراج نمونه‌ها

برای انجام این فعالیت، تعدادی از قرآنهای دارای ترجمه را میان دانش‌آموزان یا گروه‌ها توزیع می‌کنیم و از آنها می‌خواهیم تا با خواندن سوره‌های انشقاق و تکویر برخی از حوادث قیامت را بیان کنند. پس از اندکی مطالعه، بدون اینکه از دانش‌آموزان بخواهیم دست بلند کنند، به انتخاب خود از برخی از آنها می‌خواهیم که یک واقعه را بگویند. تا هم نوبت به تعداد بیشتری برسد و هم همه دانش‌آموزانی که قرآن دارند، بدانند که ممکن است از آنها سؤال شود.

در ضمن ذکر حوادث توسط دانش‌آموزان، دبیر نظرات آنها را اصلاح می‌کند و نکات لازم را توضیح می‌دهد. در پایان این مرحله، باید به جدولی مشابه جدول صفحه بعد برسیم.

نام سوره	حوادث قیامت
سورة اشقاق	شکافته شدن آسمان ها، کشیده و گسترده شدن زمین، بیرون ریخته شدن هرچه در زمین است.
سورة تکویر	در هم پیچیده شدن و بی نور شدن خورشید، تیره شدن ستارگان، از جا رانده شدن کوه ها، رها و بی صاحب شدن شتران ماده، گرد آورده شدن جانوران وحشی، به جوش آمدن دریاها

توجه : آوردن قرآن کریم در کلاس و مراجعه دانش آموزان به آن، یکی از رویکردهای این برنامه است. بنابراین لازم است در هنگام تدریس، چند جلد قرآن کریم در کلاس داشته باشیم تا در صورت نیاز در هر جلسه، به آنها مراجعه کنیم.

در مورد وضو داشتن دانش آموزان نیز، ضروری است که ما در ابتدای هر جلسه اهمیت قرآن کریم و احترام به کتاب آسمانی خود و داشتن وضو را یادآوری کنیم. اما این اهمیت نباید باعث شود که قرآن را در اختیار دانش آموزان قرار ندهیم یا درباره وضو داشتن به جستجو بپردازیم و تأکید بیش از حد بکنیم.

۴- تبیین مرحله دوم قیامت

دبیر، با همان بیان تنذیری و موعظه ای، هریک از حوادث مرحله دوم قیامت را توضیح می دهد و از دانش آموزان می خواهد که آیه ای را که این حادثه در آن آمده را مشخص کنند.

حادثه اول نفع صور دوم است که از آیه ۶۸ سورة زمر استخراج شده است.

حادثه دوم زنده شدن انسان هاست که از همان آیه به دست آمده است.

حادثه سوم نورانی شدن زمین است که از آیه ۶۹ سورة زمر به دست آمده است.

حادثه چهارم برپاشدن دادگاه الهی است که از آیات ۶۹ سورة زمر و ۴۷ سورة انبیاء استخراج شده است.

حادثه پنجم حضور شاهدان و گواهان است که از آیه ۶۹ سورة زمر به دست آمده است.

حادثه ششم قضاوت بر معیار حق است که از آیات ۶۹ سورة زمر، ۴۷ سورة انبیاء و ۸ سورة اعراف به دست آمده است.

حادثه هفتم دادن نامه اعمال است که از آیات ۱۹ و ۲۵ سورة حاقه به دست آمده است.

۵- انجام فعالیت اندیشه در آیات

پس از توضیح حادثه پنجم، بار دیگر تعدادی قرآن کریم میان دانش آموزان توزیع می شود تا آیات ۲۰ تا ۲۲ سوره فصلت را بیاورند و نکاتی را که مربوط به شهادت دادن اعضای بدن انسان است، استخراج نمایند. این فعالیت هم سبب تقویت مهارت تدبر دانش آموزان می شود و هم یقین آنان را درباره شهادت اعضای بدن افزایش می دهد. در این آیات شریفه آمده که وقتی گناهکاران و ستمگران به دوزخ می رسند، گوش، چشم، و حتی پوست های آنان شهادت می دهند. گناهکاران به پوست خود می گویند چرا شهادت می دهی؟ پوست می گوید: خداوند ما را به سخن آورده است؛ آن خدایی که هر چیزی را به سخن می آورد.

د) اندیشه و تحقیق

در تمرین اول، آیات ۵۱ و ۵۲ سوره یس مطالعه می شود. این دو آیه درباره نفخ صور دوم است که مردگان از قبر برانگیخته می شوند و می گویند که چه کسی ما را از خوابگاه ما برانگیخت. در آیه ۵۳ از نفخ صور، با عنوان «صیحه» یاد شده است که به معنای بانگ بلند و شدید است. این آیه، توضیح «نفخ صور» تلقی می شود.

از این که قرآن کریم در یک جا کلمه «نفخ صور» و در جای دیگر «صیحه»، را به کار می برد، درمی یابیم که تفاوت کلمه ها به دلیل تفاوت کاربرد آنهاست. «نفخ صور» برای اعلان خبر و بیدارباش است و صدای هنگام قیامت بدان جهت «نفخ صور» نامیده شده است که آغاز قیامت را اعلام می کند و برای همه مردگان حکم بیدارباش را دارد. این صدا بدان جهت «صیحه» نامیده می شود که بانگی عظیم و بزرگ است و همه را نگران و مضطرب می کند.

در تمرین دوم، تفاوت محکمه الهی و دادگاه دنیا مورد نظر است. در دادگاه دنیا همواره این احتمال وجود دارد که حق پایمال شود و ظلمی صورت گیرد. این ظلم می تواند از دو جهت باشد؛ یکی، از آن جهت که گناهکار و ظالم با حيله های مختلف ظلم و ستم خود را بپوشاند؛ به طوری که قاضی نتواند حق را تشخیص دهد. دیگر، از جهت قضاوت قاضی است که ممکن است قاضی دقت و کفایت لازم را نداشته باشد یا تحت تأثیر هوای نفس قرار بگیرد و به زیان مظلوم حکم کند.

در قیامت، هر دو جهت فوق برای ظلم منتفی است؛ نه گناهکار می تواند چیزی را از خداوند مخفی کند و نه خداوند به کسی ظلم خواهد کرد؛ زیرا ظلم از صفات سلبیه و نقص است و خداوند از هر نقصی مبرا است. ظلم در جایی اتفاق می افتد که شخص نیاز داشته باشد و نتواند آن را از راه

درست برطرف کند. خداوند نیازی ندارد تا بخواهد برای به دست آوردن آن، از راه درست یا غلط، اقدام کند.

تمرین سوم نیز پیامی شبیه تمرین دوم دارد. با این که دادگاه عدل الهی مانند دادگاه دنیا نیست و همه چیز برای خداوند روشن است اما باز هم در آن دادگاه شاهد وجود خواهد داشت. این شهادت‌ها برای اثبات چیزی نزد قاضی دادگاه نیست بلکه برای خود شخص گناهکار است تا حقیقت وضع خود را دریابد.

هـ) پیشنهاد

در پیشنهاد اول تحقیقی قرآنی ارائه شده است تا دانش آموزان چگونگی خروج انسان‌ها از زمین را بهتر دریابند.

در آیه ۵۷ سورة «اعراف»، بیرون آمدن مردگان از زمین را به میوه دادن و به بار نشستن درختان پس از باریدن باران تشبیه کرده است.

در آیه ۱۹ سورة «روم»، به پیدایش مرده از زنده و زنده از مرده و زنده شدن زمین بعد از مرگ اشاره شده و خداوند فرموده است که شما نیز این چنین از قبرها خارج می‌شوید. مفسران درباره پیدایش زنده از مرده و مرده از زنده احوال گوناگونی گفته‌اند. شاید بهترین قول این باشد که موجودات بی جان و مرده همواره جزء اندام موجودات جاندار می‌شود؛ مثل این که نان، سبزی، گوشت و سیب زمینی همراه با تغذیه جزء بدن انسان و حیوان می‌شود و بدن انسان‌ها و حیوان‌ها از همین مواد بی جان طبیعت پدید می‌آید. همین اجزاء بدن نیز بار دیگر به موجود مرده و اجزاء بی جان مبدل می‌شود.

در آیه ۹ سورة «فاطر»، به زنده شدن زمین، پس از مرگ اشاره دارد که به همان معنای سرسبزی و خرمی پس از خشکی است و در آخر آیه، اشاره می‌کند که رستاخیز نیز همین گونه است.

آیه ۱۱ سورة «زخرف» نیز به همان سرسبزی و خرمی زمین و زنده شدن زمین پس از مرگ آن اشاره می‌کند و می‌فرماید که رستاخیز نیز همین گونه است.

آیه ۱۱ سورة «ق» نیز همین موضوع را بیان می‌فرماید.

قرآن کریم در این دسته از آیات، زنده شدن پس از مرگ را مانند زنده شدن زمین پس از مرگ دانسته است و همانطور که خود قرآن تصریح فرموده، منظور از زنده شدن زمین، رویش گیاهان، به بار نشستن درختان و سرسبزی و خرمی زمین است که با بارش باران و آبیاری زمین انجام می‌گیرد.

پیشنهاد دوم، برای محاسبه نفس است که بعد از درس‌های مربوط به معاد، لازم و ضروری

است. همان طور که قبلاً گفتیم، درس معاد، علاوه بر این که باید دیدگاه درستی درباره آینده انسان به دانش آموزان بدهد، باید آنها را به تأمل و تفکر درباره زندگی ترغیب کند تا دانش آموزان با ارزیابی خود، قدم‌های جدیدی به سوی آینده بهتر و برتر بردارند.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

ارزشیابی این درس شامل موارد زیر می‌باشد :

- قرائت و ترجمه آیات
- توضیح حوادث مرحله اول و ارتباط دادن آنها با آیات
- انجام فعالیت استخراج نمونه‌ها
- توضیح حوادث مرحله دوم و ارتباط دادن آنها با آیات
- انجام فعالیت اندیشه در آیات
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز برای معلم

دبیر محترم برای تبیین این درس به کسب اطلاعات کافی در موضوعات زیر نیازمند است.

- ۱- ارتباط برزخ و آخرت
- ۲- مراحل و حوادث قیامت و تحولاتی که در آسمان‌ها و زمین رخ می‌دهد.
- ۳- حقیقت نفخ صور
- ۴- چگونگی مردن مردگان در نفخ صور اول و زنده شدن آنها در مرحله دوم
- ۵ – منظور از روشن شدن زمین

- ۶- چگونگی شهادت شاهدان
۷- حقیقت دادگاه الهی و تفاوت آن با دادگاه دنیا

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

- علاوه بر منابع ذکر شده در درس‌های مربوط به معاد، از منابع زیر نیز می‌توان استفاده کرد.
۱- تجسم عمل و شفاعت؛ محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)
۲- مواقف حشر؛ محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)

ج) برنامه‌ریزی برای دانش‌آموزان ویژه

پیشنهادهای طرح شده در پایان درس برای دانش‌آموزان ویژه مناسب است.

فرجام کار

قسمت اوّل : کلیّات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی : آشنایی با سرنوشت و سرانجام انسان در منزل آخرت و احساس نیاز به کسب آمادگی در آن روز
- ۲- اهداف آموزشی :
  - بیان مراحل واقعه قیامت از ابتدای نفخ صور تا بعد از حضور در دادگاه الهی
  - شرح جایگاه نیکوکاران و گناهکاران براساس قرآن کریم و سنت
  - تبیین تناسب عمل با پاداش و کیفر در قیامت.

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش آموزان، در دوره راهنمایی، با برخی از ویژگی‌های بهشت و جهنم و نعمت‌های بهشتی و عذاب‌های جهنمی آشنا شده‌اند؛ از این رو، تأکید بر ذکر نعمت‌ها یا عذاب‌هایی که برای آنان آشناست، ضرورتی ندارد.

ج) اصطلاحات علمی درس

- کیفر و پاداش قراردادی
- کیفر و پاداش طبیعی
- عینیت عمل و کیفر و پاداش.

د) ارتباط با درس قبل

در درس قبل، ضرورت وجود جهان آخرت به اثبات رسید و معلوم شد که خداوند به این ضرورت پاسخ گفته و در قرآن کریم از آمدن روز قیامت و جهان آخرت خبر داده است. همچنین فرموده است که زندگی آخرت، متناسب با زندگی دنیا و شیوه عمل انسان‌ها در دنیاست. در این درس، چگونگی حضور انسان در صحنه قیامت و ورود او به بهشت یا جهنم و نمونه‌هایی از پاداش‌ها یا مجازات‌های اخروی تبیین می‌شود و رابطه عمل با پاداش و جزا توضیح داده می‌شود.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- پس از محکمه الهی، جهنمیان با خواری به سوی جهنم رانده می‌شوند.
- ۲- پس از محکمه الهی، بهشتیان با جلال و کرامت به سوی بهشت برده می‌شوند.
- ۳- جهنمیان به عذاب‌های گوناگونی در جهنم دچار می‌شوند؛ قرآن کریم از این عذاب‌ها خبر داده است.
- ۴- ما با توجه به انذار قرآن، باید بکوشیم خود را از عذاب الهی حفظ کنیم.
- ۵- بهشتیان در بهشت از نعمت‌های بی شماری بهره می‌برند که قرآن کریم از آنها خبر داده است.
- ۶- ما باید با استفاده از بشارت‌های قرآن، استعدادهای درونی خود را برای رسیدن به نعمت‌های بهشتی شکوفا کنیم.
- ۷- آن چه انسان به عنوان پاداش یا کیفر دریافت می‌کند، محصول کار اوست.
- ۸- پاداش و کیفر الهی ظهور و بروز خود عمل انسان است.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از دانش‌آموزان ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

این درس، ماهیت تبشیری و اندازی دارد؛ زیرا موضوع آن دربارهٔ عاقبت کار انسان و سرنوشتِ نهایی اوست.

ج) اجزای تدریس

این درس از قسمت‌های زیر تشکیل شده است.

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت آیات و تکمیل ترجمهٔ آنها
۲	انجام فعالیت اندیشه در آیات
۳	تبیین جایگاه گناهکاران
۴	انجام فعالیت خودکاوی
۵	تبیین جایگاه نیکوکاران
۶	انجام فعالیت خودکاوی
۷	تبیین اقسام رابطهٔ عمل و نتیجه
۸	انجام فعالیت مقایسه
۹	تبیین رابطهٔ میان عمل با نتیجه در آخرت
۱۰	انجام فعالیت تطبیق
۱۱	توضیح دربارهٔ «بیشتر بدانیم»
۱۲	اجرای گام سوم

۱- قرائت و ترجمه

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می‌شود و ترجمهٔ آنها تکمیل می‌گردد.

۲- انجام فعالیت اندیشه در آیات

این فعالیت به صورت فردی یا گروهی انجام می‌شود. دانش‌آموزان، آیات ابتدای درس را مطالعه کرده و مراحل بعد از محاکمهٔ قیامت را مشخص می‌کنند و جدول مربوط به حالت نیکوکاران و گناهکاران

را پُر می‌نمایند. آن‌گاه چند گروه نظر خود را ارائه می‌کنند و دبیران نظرات را بررسی و اصلاح می‌نمایند. جدول مربوط به این فعالیت به صورت زیر تکمیل شود.

شماره	نیکوکاران	شماره	گناهکاران
۱	گروه گروه به سوی بهشت سوق داده شوند.	۱	گروه گروه به سوی جهنم رانده شوند.
۲	درهای بهشت به روی آنها گشوده شوند.	۲	درهای جهنم به روی آنها گشوده شوند.
۳	نگهبانان بهشت به آنان سلام کنند و خوش آمد گویند.	۳	نگهبانان با آنها سخن گویند.
۴	آنان خدا را به خاطر راست بودن وعده‌اش سپاس می‌گویند.	۴	در پایان به آنها گفته می‌شود که از درهای دوزخ وارد شوند.

۳- تبیین جایگاه گناهکاران

دبیر با استفاده از نمونه‌های ذکر شده و مثال‌های دیگری که خود از قرآن کریم یا احادیث استخراج کرده است، نمونه‌هایی از عذاب‌های جهنم را بیان می‌کند تا دانش‌آموزان با جایگاه جهنمیان و عاقبت کار آنان بیشتر آشنا شوند. لازم است دانش‌آموزان بدانند که این عذاب‌ها یا در قرآن کریم ذکر شده یا از احادیث معصومان (ع) نقل شده است و چیزی ساختگی نیست. هم چنین، توجه کنیم که لازم نیست حتماً نعمت‌های بهشتی قبل از عذاب‌ها برای جوانان ذکر شود. در قرآن کریم نیز در بسیاری از موارد، ابتدا از عذاب‌ها و سپس از نعمت‌های بهشتی نام برده شده است؛ زیرا عامل اولیه حرکت و تصمیم‌های انسان دفع خطرها و زیان‌هایی است که او را تهدید می‌کند و همین موضوع در نوجوان و جوان نیز وجود دارد. البته مهم این است که از ذکر نمونه‌ها و عذاب‌های غیرمستند و افسانه‌ای دوری کنیم و زبان تنذیری مناسبی را برگزینیم. دبیر می‌تواند قبل از شروع کلاس عذاب‌های جهنمی و همچنین نعمت‌های بهشتی را با مازیک در صفحه بزرگی یادداشت کند و در مورد آنها توضیح دهد. برای اینکه دانش‌آموزان متوجه شوند که این گونه عذاب‌ها ارتباط مستقیمی با گناهان انسان دارد و این عذاب‌های بزرگ، نتیجه گناهان بزرگ و محصول آنهاست نه چیزی اضافی، دبیر بایستی توجه دانش‌آموزان را در این مرحله به گناهان بزرگ اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی که در سطح دنیا اتفاق می‌افتد، جلب کند. دانش‌آموز به این وسیله متوجه می‌شود که این عذاب‌های بزرگ برای ارتکاب چند گناه بزرگ و کوچک توسط افراد معمولی نیست بلکه بین عذاب‌ها و اعمال تناسب و هماهنگی

برقرار است. مطالب بخش «بیشتر بدانیم» کتاب درسی به همین مناسبت در این درس آمده است. البته توضیحات شما نباید به گونه‌ای باشد که گناهان فردی و کوچک کم اهمیت جلوه کند؛ زیرا همین گناهان کوچک و کم اهمیت‌اند که به تدریج صفحه قلب انسان را مکدر می‌کنند و او را برای ارتکاب گناهان بزرگ آماده می‌سازند.

۴- انجام فعالیت خودکاو به صورت انفرادی

در این مرحله، دانش‌آموزان با خود اندکی فکر می‌کنند و زمینه‌ها و عوامل رفتن به سوی گناه را در خود بررسی می‌کنند تا ببینند در برابر چه موضوعی، ضعف دارند. اگر دانش‌آموزان مایل باشند می‌توانند ضعف‌های معمولی و قابل طرح را در کلاس مطرح کنند و به کمک معلم و دیگر دانش‌آموزان، راه‌های از بین بردن آنها را بیابند. از این گونه فعالیت‌ها در امتحان کتبی سؤال طرح نمی‌شود.

۵- تبیین جایگاه نیکوکاران

دبیر می‌تواند با استفاده از صفحه‌ای بزرگ، نعمت‌های بهشتی را که در قرآن کریم ذکر شده یا در روایات آمده است، به دانش‌آموزان یادآوری کند؛ این یادآوری باید حالت تبشیری داشته باشد تا شوق و امید به کسب آن نعمت‌ها را در دانش‌آموزان ایجاد کند. نعمت‌های بهشت متنوع‌اند و متناسب با وجود انسان، هم جنبه جسمانی دارند و هم معنوی؛ پس، لازم است دانش‌آموزان را به انواع مختلف این نعمت‌ها و لذت‌ها متوجه سازیم.

۶- انجام فعالیت خودکاو به صورت انفرادی

بار دیگر، دانش‌آموزانی که تمایل دارند، می‌توانند به صورت انفرادی درباره خود بیندیشند و عوامل و زمینه‌های رفتن به سوی خوبی‌ها را در وجود خود بررسی کنند. همچنین می‌توانند درباره آن عوامل صحبت کنند و به کمک معلم و دانش‌آموزان دیگر، راه‌های تقویت آنها را در خود بیابند و برای آنها برنامه‌ریزی کنند. از این فعالیت در امتحان کتبی سؤال طرح نمی‌شود.

۷- تبیین رابطه عمل با پاداش و کیفر

دبیر، انواع رابطه‌های میان عمل و نتیجه آن را روی تخته سیاه به صورت جدول نمایش داده و درباره آنها توضیح می‌دهد. ابتدا دو نوع رابطه قراردادی و طبیعی را تبیین می‌کند و ویژگی‌های هریک از این دو را توضیح می‌دهد.

۸- انجام فعالیت مقایسه

پس از توضیحات دبیر، دانش‌آموزان درباره این دو رابطه به صورت گروهی یا انفرادی فکر می‌کنند و ضمن مقایسه این دو رابطه با هم، اختلاف‌های آنها را یادداشت می‌کنند؛ سپس دبیر از برخی

گروه‌ها می‌خواهد که نتیجه بررسی خود را بیان کنند تا دانش‌آموزان دیگر و خود دبیر درباره آنها نظر دهند. بدین وسیله این دو نوع رابطه، بهتر و عمیق‌تر برای دانش‌آموزان تبیین می‌شود. توجه شود که در امتحان کتبی فقط رابطه‌های ذکر شده در کتاب از دانش‌آموزان سؤال می‌شود.

تفاوت‌های دیگری نیز وجود دارد؛ از قبیل اینکه :

چون میان پاداش و کیفر قراردادی و عمل، رابطه واقعی نیست، می‌توان این پاداش و کیفر را ظالمانه تنظیم کرد. همچنین می‌توان به آن عمل نکرد. مثلاً کسی برای دیگری کار انجام دهد ولی پاداش را نگیرد. همچنین ممکن است که فرد به خود عمل هیچ علاقه‌ای نداشته باشد و فقط به خاطر پاداش آن کار را انجام دهد.

اما در پاداش و کیفری که محصول عمل است، نمی‌توان پاداش یا کیفر را ظالمانه کرد. پاداش یا کیفر مشخص است و کسی نمی‌تواند آن را تغییر دهد.

۹- تبیین رابطه عمل با نتیجه اخروی آن

همان‌طور که می‌دانیم، رابطه عمل با نتیجه آن در آخرت رابطه‌ای عینی است؛ یعنی، عین عمل به صورت پاداش یا جزا درمی‌آید. این نوع رابطه در دنیا کمتر مصداق دارد؛ بنابراین، تصور آن برای ما مشکل است اما چون آخرت باطن دنیاست و رابطه دنیا و آخرت رابطه ظاهر و باطن است، ظهور و جلوه اعمال انسانی که در دنیا انجام شده است، در آخرت به صورت نعمت‌های بهشتی یا عذاب‌های جهنمی ظاهر می‌شود؛ برای مثال، غیبت در جهنم به صورت عذاب خاصی درمی‌آید یا خود راستی در بهشت به صورت یک نعمت ظاهر می‌شود؛ به همین جهت در حدیث آمده : «این همان اعمال شماست که به سوی شما بازگردانده شده است.»^۱

موضوع مهمی که به تبیین دقیق نیاز دارد، حقیقت‌نامه عمل و چگونگی ثبت و ظهور آن است. این موضوع، بحث عمده این درس است و باید به خوبی برای دانش‌آموزان روشن شود و آنان دریابند که نامه عمل، چیزی جز آن چه هر شخص در دنیا کسب کرده است، نیست. برای اطلاع بیشتر از کیفیت نامه عمل، خلاصه نظرات آیت الله جوادی آملی را تقدیم می‌کنیم.

آیت الله جوادی آملی در کتاب معاد در قرآن (جلد پنجم از تفسیر موضوعی قرآن کریم، ص ۹۶ - ۴۷) بحث مبسوطی درباره تجسم اعمال دارند که خلاصه بخشی از آن را در این جا می‌آوریم. «آیات تجسم اعمال بر چند دسته است :

اول - آیاتی که بر زنده و مشهود بودن عمل پس از مرگ دلالت دارد؛ مانند : سورة كهف، آیه

۱- مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۱، ص ۲۳۵.

۷۸ و ۴۹؛ سورة زلزال، آیات ۶ تا ۸؛ سورة آل عمران، آیه ۳۰ و سورة تکویر، آیه ۱۴.

دوم — آیاتی که دلالت دارد آن چه را انسان به عنوان خیر و کار نیک پیش می فرستد یا به عنوان شر و عمل قبیح انجام می دهد، همه را خواهد دید؛ مانند: آیه ۱۱۰ سورة بقره، آیه ۲۰ سورة مزمل و آیه ۴۰ سورة نبا.

سوم — آیاتی که دلالت دارد همه کردار و حتی پنهانی های اسرار و رموز انسان در قیامت آشکار می شوند؛ مانند: آیه ۲۸۴ سورة بقره، آیه ۱۶ سورة مؤمن، آیه ۵۴ سورة احزاب و آیه ۲۹ سورة آل عمران.

چهارم — آیاتی که دلالت دارد انسان در برابر کردار خویش به پاداش کامل خواهد رسید و آن چه کسب کرده است به او کاملاً بازپرداخت خواهد شد؛ مانند: آیه ۲۸۱ سورة بقره، آیه ۱۶۱ و ۲۵ و ۱۸۵ سورة آل عمران و آیه ۷۰ سورة زمر.

پنجم — آیاتی که دلالت دارد اعمال انسان آزموده می شود؛ چنان که محصول کشاورزی به وسیله چشیدن آزموده می شود تا کال یا رسیده بودن آن و نیز مزه اش معلوم شود؛ عمل انسان نیز در قیامت به آزمایش گذاشته می شود و انسان آن را می چشد تا بفهمد شیرین است یا تلخ؛ مانند: آیه ۳۰ سورة یونس.

ششم — آیاتی که دلالت دارد پاداش عین عمل و کردار انسان عین پاداش است؛ مانند: آیه ۹۰ سورة نمل، آیه ۳۹ سورة صافات، آیه ۱۶ سورة طور، آیه ۷ سورة تحریم، آیه ۸۴ سورة قصص، آیه ۴۰ سورة غافر و آیه ۱۴۷ سورة اعراف.

هفتم — آیاتی که بر چگونگی ارائه عمل به انسان در قیامت دلالت دارد؛ مثلاً در برخی آیات عمل انسان به صورت غل و زنجیر بر گردن آدمی بیان شده است؛ مثل: آیه ۳۳ سورة سبا. در دنیا نیز گاهی انسان حقایق باطنی و اخروی اشیا را در خواب که درجه ای به ملکوت است، به صورتی مناسب می یابد؛ چنان که علم و دانش به صورت آب زلال و حکمت به صورت شیر تجلی می کند. خواب بیننده، با لوح محفوظ، لوح محو و اثبات و کتاب مبین ارتباط حضوری برقرار می سازد و از امور غیبی گذشته با آینده مطلع می شود؛ چنان که حضرت یوسف فرمود: (إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ)^۱؛ من در خواب یازده ستاره را با خورشید و ماه دیدم. دیدم آنها برای من سجده می کنند. آن حضرت این حقیقت را در عالم مثال منفصل دید و آن گاه که به ظهور و تأویل رسید، گفت: (يَا أَبْتَ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ)^۲؛ ای پدر، این است تعبیر خواب پیشین من. آن سان که علم از عالم

۱- سورة يوسف، آیه ۴.

۲- سورة يوسف، آیه ۱۰۰.

اندیشه و ذهن در خارج به صورت نوشتار شکل می‌گیرد، یعنی نخست از ماده و صورت منزّه است و سپس، در قالب ماده و صورت نزول می‌یابد و این دو نحوه وجود در طول هم قرار دارند. در قوس صعود نیز کردار انسان، مانند غیبت به شکل نان خورش سگ‌های جهنّم نموده می‌شود؛ هم‌چنین، بردن حیثیت و آبروی مردم در دنیا و گزیدن و نیش زدن آنان با زبان در قیامت به صورت تیغ در می‌آید: (لیس لهم طعام إلا من ضریع * لایسمن ولا یغنی من جوع)^۱؛ غذایی جز تیغ دوزخ بر آنان نیست. با این غذا نه فربه شوند و نه سیر گردند.

لازم به ذکر است که چنان که قبلاً اشاره شد، در آستانه مرگ، عقاید و اخلاق و رفتار انسان تجسم می‌یابد و شکل می‌گیرد و آدمی آنها را ملاحظه می‌کند؛ از این رو علامه بزرگوار مجلسی رَحْمَةُ اللهِ می‌گوید:

شیخ بهایی (قدس الله روحه) می‌فرماید: همین کردار کنونی در لباس دیگری در قیامت ظهور می‌کند؛ زیرا (فالیوم لا تظلم نفس شیئاً ولا تجزون إلا ما کنتم تعملون)^۲؛ چنان که در حدیث پیامبر (ع) آمده است: «آنان که در ظروف طلا و نقره می‌آشامند، همانا در درویشان آتش جهنم می‌غرد» و فرمود: «ستم، ظلمات روز قیامت است» و فرمود: «بهشت صحراست و نهال آن «سبحان الله و بحمده» است...».

هشتم — آیاتی که دلالت دارد بر این که اعمال انسان دارای ظاهر و باطنی است؛ مثلاً، خوردن مال مردم، آتش خوردن است و مصداق کامل آن خوردن مال یتیمان است؛ مانند: آیه ۱۰، سوره نساء.

نهم — آیاتی که دلالت دارد بر این که وقتی ظلم که در حقیقت آتش است، در جان انسان ملکه شود، خود انسان هیزم و مواد سوختی جهنم می‌شود؛ مانند: آیه ۱۵ سوره جن، آیه ۲۴ سوره بقره، آیه ۱۰ سوره آل عمران، آیه ۹۸ سوره انبیا.

دهم — آیاتی که دلالت دارد در قیامت قدرت عمل و کردار انسان به حدی قوی است که عامل را به صورت خود در می‌آورد، نظیر آیه ۱۸ سوره نبا و احادیثی که در شرح آن آمده است.^۳

۱۰- انجام فعالیت تطبیق

در این فعالیت، دانش‌آموزان با تدبیر در آیات پی می‌برند که قرآن کریم بر نوع دوم از رابطه عمل

۱- سوره غاشیه، آیات ۶-۷.

۲- سوره یس، آیه ۵۴.

۳- تفسیر موضوعی قرآن کریم، آیت الله جوادی آملی، ج ۵، صص: ۴۷-۹۶.

با پاداش و جزا، یعنی عینیت و یکی بودن آنها تأکید دارد.

در آیات ۷ و ۸ سورة زلزال به این موضوع اشاره شده است.

۱۱- توضیح درباره «بیش تر بدانیم»

این قسمت، دارای یک «هشدار» و یک «بشارت» است. در قسمت هشدار، به نکات زیر توجه شده است :

- ۱- عذاب‌های جهنم متناسب با گناهان افراد است. و اگر ما به زندگی برخی افراد درست نگاه کنیم، می‌بینیم که مسئول فقر و بدبختی میلیون‌ها نفر و کشته‌شدن هزاران انسان می‌باشند.
- ۲- افتادن در دام شیطان تدریجی است، باید مواظب و مراقب خودمان باشیم.
- ۳- دنیای امروز سرشار از ستم‌ها و ناملازمات است و ما باید مسئولین اصلی این ستم‌ها را بشناسیم و برای نجات مستضعفان تلاش کنیم.

در قسمت بشارت سخنانی از رسول خدا و ائمه اطهار (صلوات الله علیهم) است. در این سخنان به نکات زیر توجه شده است :

- ۱- پاداش اخروی آن‌چنان عظیم و گسترده است که تلاش محدود انسان در دنیا با آن قابل مقایسه نیست. باید همت کرد و این پاداش بزرگ را به دست آورد.
  - ۲- برخی انسان‌ها در بهشت موقعیت ممتازی دارند، مانند مجاهدان و شهدا.
  - ۳- برخی از زنان جهان درجه خاصی در بهشت دارند.
  - ۴- تنها پیامبر اکرم و ائمه اطهار هستند که می‌توانند ما را به درستی از جزئیات بهشت و جهنم و چگونگی زندگی در آن‌جا آگاه کنند.
- ### ۱۲- اجرای گام سوم

در کتاب سال اول درباره اقسام عهد توضیحات کامل داده شد. در آن‌جا آمد که سه‌گونه عهد داریم : اول : عهد کلی میان انسان و خدا برای عمل کردن به فرمان‌های خدا و قرارگرفتن در صراط مستقیم اسلام. دوم : تجدید همین عهد. سوم : تکمیل عهد، بدین صورت که در مسیر انجام برنامه‌ریزی، هر برنامه جدیدی را که می‌خواهیم اجرا کنیم درباره آن با خدای خود عهد می‌بندیم.

در این‌جا به دانش‌آموزان می‌گوییم که می‌خواهیم آن عهد کلی خود را بار دیگر تجدید کنیم. زیرا درک بهتری از معاد که یکی از اصول دین است پیدا کرده‌ایم. با تفکر درباره معاد، دانسته‌ایم که چه آینده عظیم و مهمی پیش روی انسان است و اگر ما خود را برای آن آینده آماده نکنیم، زندگی را

باخته‌ایم. تنها راه جلوگیری از خسران و سربلندی در آخرت، عمل به دستورات الهی و پذیرش راهی است که جلو ما قرار داده است. در سال قبل عهد کردیم که به این راه عمل کنیم تا به هدف زندگی برسیم. امسال نیز مجدداً آن عهد را تجدید می‌کنیم و به خداوند قول می‌دهیم که به راه حق یعنی دین اسلام عمل کنیم تا در آخرت در زمره بهشتیان باشیم.

د) اندیشه و تحقیق

در بخش اندیشه و تحقیق سه تمرین وجود دارد که دانش آموزان باید آنها را انجام دهند. در تمرین اول، آنان باید این موضوع را بررسی کنند که آیا اصولاً در مجازات نوع سوم که همان عینیت یافتن عمل است، ظلم امکان پذیر است یا نه. می‌دانیم که در مجازات‌های قراردادی، امکان عدم مساوات و ظلم وجود دارد؛ یعنی، ممکن است مجازاتی بیش از گناه یک شخص، به او بدهند. وقتی خود عمل به صورت مجازات ظاهر می‌شود، ظلم معنا ندارد. در تمرین دوم دانش آموزان جدولی را به صورت زیر ترسیم می‌کنند و تفاوت‌های آخرت با دنیا و برزخ را در آن می‌نویسند.

ردیف	دنیا	برزخ	آخرت
۱	محل عمل است.	محل عمل نیست.	محل عمل نیست.
۲	پرونده عمل باز است.	پرونده عمل باز است.	پرونده عمل بسته است.
۳	فقط آثار دنیایی عمل ظهور دارد.	بهره‌ای از آثار اخروی عمل ظهور پیدا می‌کند.	آثار اخروی عمل به‌طور کامل ظاهر می‌شود.
۴	آگاهی‌های انسان محدود است.	آگاهی انسان به اعمال خود، بالا می‌رود.	سطح آگاهی انسان به اعمال خود بالا می‌رود و آنها را به‌طور حضوری می‌بیند.
۵	امکان تقلب و فریبکاری در محاکمه هست.	—	امکان فریبکاری در محاکمه نیست.
۶	برخی پاداش‌ها قراردادی است.	—	پاداش‌ها ظهور و تجسم خود عمل‌اند.

تمرین سوم دربارهٔ حدیثی از رسول خداست. رسول خدا دنیا را به مزرعه تشبیه فرموده است. در این تمرین، شباهت‌های دنیا و آخرت که مربوط به این حدیث است، درخواست شده است. اگر دل را زمین مناسب برای کشت بدانیم، چه شرط‌هایی برای رسیدن به برداشت محصول خوب ضروری است؟

- ۱- بذر سالم، همان استعدادها و گرایش‌های پاک است.
- ۲- آبیاری و تغذیهٔ مناسب، همان اعمال نیک است.
- ۳- پاک کردن از خس و خاشاک و علف‌های هرز، همان پاک شدن از گناهان است.
- ۴- حفظ کردن از آسیب آفات و حیوانات، جلوگیری از وسوسهٔ شیطان، نفس اماره و دوستان ناباب و عوامل تبلیغی دیگر است.

هـ) ارزشیابی از میزان یادگیری

ارزشیابی این درس دارای موارد زیر است :

- قرائت و ترجمهٔ آیات
- انجام فعالیت اندیشه در آیات
- توضیح جایگاه گناهکاران
- انجام فعالیت خودکاوی
- توضیح جایگاه نیکوکاران
- انجام فعالیت خودکاوی
- توضیح رابطهٔ عمل و پاداش و کیفر در آخرت
- انجام فعالیت مقایسه
- انجام فعالیت تطبیق
- توضیح قسمت «بیشتر بدانیم»
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

- ۱- برخی از ویژگی‌های بهشت که در قرآن کریم و روایات آمده، به قرار زیر است :
- بهشت محل حزن و رنج نیست (سوره فاطر : آیات ۳۵-۳۳).
- مؤمنین با سلامت و امنیت وارد بهشت می‌شوند (سوره حجر : آیات ۴۸-۴۵ و سوره نحل : آیات ۳۲-۳۰).
- بهشت «دارالسلام» است و سلام یکی از نام‌های خداست (سوره انعام : آیه ۱۲۷ و سوره حشر : آیه ۲۳).
در دعا نیز آمده است «اللهم انت السلام و منك السلام و لك السلام و اليك يعودُ السلام». سلام بیان یک تعارف و گفتن درود نیست بلکه سلام اسمی از اسماء خداست؛ بنابراین، خودش حقیقتی است، مانند : رحمت، علم و سایر حقایق که انسان می‌تواند به آن مرتبه، نایل شود. (معادشناسی : ج ۱- ص ۱۰۷)
- بهشت هشت در دارد (امیرالمؤمنین علی (ع)، خصال شیخ صدوق - ص ۴۰۷ و ۴۰۸).
- در بهشت بیهودگی و لغو نیست (سوره نبا : آیه ۳۵ ، سوره واقعه : آیه ۲۴ و سوره غاشیه، آیات ۱ و ۱۱).
- بهشت، ویژه مؤمنی است که عمل صالح دارد (سوره بقره : آیه ۸۲ ، سوره زخرف : آیات ۷۳-۶۸ ، سوره مؤمن : آیه ۴۰ و سوره محمد : آیه ۴۷).
برای آشنایی بیشتر با ویژگی‌های بهشت، به کتاب معادشناسی تألیف علامه محمدحسین حسینی طهرانی، جلد دهم مراجعه کنید.
۲- درباره جهنم و ویژگی‌های آن، آیات و روایات متعددی آمده است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم :
- جهنم، ریشه در تکبر انسان دارد و تکبر نیز از خصلت‌های اصلی شیطان است (سوره بقره : آیه ۳۴ و آیه ۸۷، سوره اعراف : آیه ۳۶ و سوره غافر : آیه ۲۷)، درحالی که بزرگی و کبریا ویژه پروردگار متعال است (سوره حشر : آیه ۲۳ و سوره اسراء : آیه ۱۷).
- مشرکان راهی جز جهنم ندارند (سوره حج : آیه ۳۱ و سوره یسینه : آیه ۶).
- خلقت بهشت قبل از جهنم است؛ امام باقر (ع) در این باره می‌فرماید : خداوند بهشت را

پیش از آتش آفرید؛ طاعت را پیش از معصیت، رحمت را پیش از غضب، خیر را پیش از شر، زمین را پیش از آسمان، زندگی را پیش از مرگ، خورشید را پیش از ماه و نور را پیش از تاریکی (روضه کافی: ص ۱۴۵).

— دوزخ دارای درکات^۱ است و گفته‌اند که هشت طبقه دارد و پایین‌ترین آن جهنم است؛ طبقات بالای آن به ترتیب، لَطَى، حُطْمَة، سَقَر، جَحِيم، سَعِير و هاوِیة هستند (مجمع البیان، چاپ صیدا، ج ۳، ص ۳۳۸).

— جهنم الان موجود است (سوره توبه: آیه ۴۴ و سوره عنکبوت: آیه ۵۴).
— چگونه زندگی کردن مهم‌ترین سؤالی است که پاسخ درست آن سبب می‌شود انسان به بهشت نائل شود و از عذاب رهایی یابد.

ب) منابع

- ۱— علاوه بر منابع ذکر شده در درس‌های پیش، جلد دهم از مجموعه معادشناسی تألیف علامه محمدحسین حسینی طهرانی توصیه می‌شود. (معلم و دانش آموز)
- ۲— نهج البلاغه؛ خطبه ۱۸۱ (معلم و دانش آموز)
- ۳— مواقف حشر؛ استاد محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش آموز)
- ۴— بازگشت به هستی؛ استاد محمد شجاعی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش آموز)
- ۵— تجسم عمل و شفاعت؛ استاد محمد شجاعی، دانش و اندیشه معاصر (معلم و دانش آموز)
- ۶— آموزش عقاید؛ استاد محمدتقی مصباح یزدی، سازمان تبلیغات اسلامی (معلم)
- ۷— واژه نامه قرآن؛ مصطفی اسرار، انتشارات چوگان (معلم و دانش آموز). این کتاب که برای کمک به ترجمه است، در تمام درس‌ها کاربرد دارد.

۱— درکات، در مقابل درجات قرار دارد. درجات، مرتبه‌های روبه بالا و درکات مرتبه‌های روبه پایین است.

مرحله دوم: تجدید عهد

کتاب دین و زندگی (۲)، مانند کتاب سال پیش، دارای سه مرحله است. مرحله اول آن شامل نه درس است که با پایان یافتن آن وارد مرحله دوم می‌شویم. مرحله دوم برای تجدید عهد سال گذشته است؛ به همین علت، صفحه‌ای به عنوان یادآوری قرار داده شده است تا دانش‌آموزان چگونگی عهدبستن را مرور کنند و جایگاه تجدید عهد را بیابند. تجدید عهد موضوعی است که هر از چندگاهی به مناسبتی در زندگی اتفاق می‌افتد و معمولاً این تجدید عهد، پس از مطالعه و تفکر پیش می‌آید. اکنون نیز که تفکر درباره معاد صورت گرفته است و دانش‌آموزان با عاقبت انسان در آخرت بیشتر آشنا شده‌اند، فرصت مناسبی برای یادآوری عهد اصلی و قدم گذاشتن در راه زندگی است تا با تجدید و تقویت آن، انجام دادن برنامه‌های زندگی نیز پرشتاب تر شود.

پیش از این نیز یادآوری شد که ورود به مرحله دوم کتاب، بدین معنا نیست که دانش‌آموزان به مرحله تصمیم‌گیری و تجدید عهد رسیده باشند یا ما به نحو صوری، این کار را انجام دهیم بلکه درواقع، می‌خواهیم به آنان آموزش دهیم که از چنین فرصت‌هایی برای تفکر و تصمیم‌گیری استفاده کنند.

تصمیم‌گیری و عهد و پیمان، شرایطی دارد که با برخی از آنها در سال پیش آشنا شده‌ایم. در این جا نیز توکل و اعتماد بر خدا را مطرح می‌کنیم و تأثیر آن را در تقویت تصمیم‌گیری نشان می‌دهیم.

اعتماد به او

قسمت اوّل : کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی : توجه به نقش توکل و اعتماد به خدا در تقویت عهدها و پیمانها و تسريع در حرکت به سوی خدا
- ۲- اهداف آموزشی :
  - آشنایی با معنا و جایگاه توکل در قرآن
  - توانایی تشخیص میان توکل و خطر کردن (ریسک)
  - توضیح این که چرا فقط باید به خدا توکل کنیم.

ب) پیش‌دانسته‌ها

پیش‌دانسته‌های اصلی این درس، همان مطالبی است که در بخش یادآوری آمده است. چگونگی تصمیم‌گیری، مراحل و مراتب عهد و پیمان، عوامل و شرایطی که به تقویت یک عزم یا تصمیم کمک می‌کنند، مانند مراقبه و محاسبه، از جمله این پیش‌دانسته‌هاست که دانش‌آموزان در سال اوّل آموخته‌اند.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- توکل؛ یکی از اصطلاحات مهم قرآنی و دینی و از موضوعات مهم اخلاق اسلامی است. این درس، درباره این اصطلاح است.
- ۲- خطر کردن؛ این اصطلاح، معمولاً در جایی به کار می‌رود که شخص عملی را انجام می‌دهد یا راهی را می‌رود که با خطرات احتمالی آن آشنایی چندانی ندارد و بی‌احتیاطی پیش می‌گیرد. اگر

بخواهیم براساس علم اخلاق توضیح دهیم، شجاعت که یک فضیلت اخلاقی است، حدّ وسط میان ترس (جُبْن) و بی‌باکی (تهوّر) است. برخی افراد نمی‌توانند تصمیم‌های بزرگ بگیرند و این ناشی از ترس آنهاست؛ برخی افراد هم بدون محاسبه، تصمیم‌های بزرگ می‌گیرند و این ناشی از تهوّر آنهاست، کار چنین افرادی را ریسک و خطر کردن می‌گویند. آنان که با محاسبه و مشورت و تعقل تصمیم‌های بزرگ می‌گیرند، اهل شجاعت‌اند.

د) ارتباط با درس قبل

این درس، با مجموعهٔ مرحلهٔ قبل ارتباط دارد اما این ارتباط از قبیل ارتباط مفهومی نیست. این درس، به‌عنوان مرحلهٔ دوم با درس‌های گذشته به‌عنوان مرحلهٔ اول ارتباط دارد. این ارتباط، در ابتدای مرحلهٔ دوم توضیح داده شده است و به تکرار آن نیازی نیست.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- پس از تفکر دربارهٔ معاد و عاقبت انسان، لازم است پیمان خود را با خدا تجدید کنیم و مصمّم‌تر در راه سعادت گام برداریم.
- ۲- یکی از عوامل تقویت عزم و استواری در عهد و پیمان، توکل و اعتماد به خداست.
- ۳- همان‌طور که قرآن کریم سفارش می‌کند، توکل به‌جای تعقل و مشورت نیست بلکه کمک‌کنندهٔ به آنهاست.
- ۴- هر قدر تصمیم‌ها و پیمان‌های انسان، بزرگ‌تر باشد، به اعتماد بیشتر به خدا و توکل بیشتر به او مورد نیاز است.
- ۵- توکل، با خطر کردن تفاوت دارد. توکل، نشانهٔ شجاعت و ریسک کردن نشانهٔ تهوّر است که صفت خوبی نیست.
- ۶- پیامبران بزرگ الهی که رسالت بزرگی برعهده داشته‌اند، با توکل بر خدا و ایمان به او، مبارزه را به پیش می‌برده‌اند.
- ۷- ملاک توکل به خدا و اعتماد به او، توانایی خداوند در برآوردن حاجات، دانایی او به عوامل سعادت ما و قدرت مطلق خدا برای اجرای هر کاری است.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی – یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، بنابر موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای ورود به درس می‌توان از موارد زیر استفاده کرد.

- ۱- طرح این سؤال که «میان این مرحله و مرحله قبل چه ارتباطی وجود دارد؟»
- ۲- ذکر داستانی درباره افرادی که با یادآوری معاد و توجه به آن متحول شده‌اند.
- ۳- استفاده از طرحی که ارتباط مرحله اول با دوم در آن ترسیم شده باشد؛ مانند طرح زیر :

ج) اجزای تدریس

این درس شامل اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	انجام فعالیت پیات آیات
۳	تبیین حقیقت توکل و رابطه آن با عزم
۴	انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
۵	طرح دو نکته مهم
۶	طرح گام چهارم

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می‌شود و ترجمه آنها تکمیل می‌گردد.

۲- انجام فعالیت پیام آیات

پس از تمرین قرائت و تکمیل ترجمه، دانش‌آموزان به تدبر در آیات می‌پردازند و به سه سؤال طرح شده، پاسخ می‌دهند و بدین ترتیب، یکی دیگر از روش‌های تدبر در قرآن را تمرین می‌کنند، روش طرح سؤال و گرفتن پاسخ از قرآن کریم.

در سؤال اول علت توکل بر خداوند مطرح شده است. در پاسخ این سؤال باید دانش‌آموزان به اوصافی از خداوند توجه کنند که منشأ توکل و اعتماد بر اوست. آیه ۵۸ سوره فرقان می‌فرماید خداوند زنده‌ای است که هرگز مرگ را نمی‌پذیرد و بر کار بندگان خود خبر و آگاه است. از آیه ۳۸ سوره زمر هم در می‌یابیم که تمام قدرت‌ها در اختیار اوست. تنها اوست که می‌تواند بدی را از ما دور کند و تنها اوست که نعمت‌ها را به ما می‌رساند و هیچ مانعی در مقابل او نیست.

در سؤال دوم علت اختصاص توکل بر خداوند آمده است. علت چنین اختصاصی در همان آیه ۳۸ سوره زمر ذکر شده است. کسی قدرت ایستادگی در مقابل اراده خدا را ندارد. کسی نیست که بتواند در کار خدا دخالت کند و بازدارنده رحمت یا دورکننده گزند باشد.

در سؤال سوم، یکی از راه‌های رسیدن به تصمیم بهتر خواسته شده است، که بنابر آیه ۱۵۹ سوره آل عمران، مشورت کردن می‌باشد.

۳- تبیین حقیقت توکل و رابطه‌اش با عزم

معلم، ابتدا توکل را معنا می‌کند و نقش توکل را در تصمیم‌گیری‌ها توضیح می‌دهد. آن‌گاه این نکته را بیان می‌کند که توکل، جایگزین فکر کردن، مشورت کردن و سنجیده تصمیم گرفتن نمی‌شود. توکل، پشتوانه تصمیم‌ها و اعتماد به وعده‌های خدای متعال است که «الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَهُمْ سُبُلَنَا». تلاش و مجاهده در راه خدا به جهاد در مقابل دشمنان خلاصه نمی‌شود بلکه شامل همه اقداماتی است که در چارچوب برنامه زندگی دینی و برای خدا صورت می‌گیرد.

همچنین، لازم است که دبیر بر دوره‌های نوجوانی و جوانی به عنوان دوران تصمیم‌های مهم و سرنوشت‌ساز تأکید کند و با ذکر نمونه‌های عینی و شواهد مختلف، نشان دهد که چگونه انسان‌های بزرگ توانسته‌اند با تصمیم‌گیری‌های درست در دوره نوجوانی و جوانی، به مقام‌های بزرگی برسند. آنان که راه به جایی برده‌اند، معمولاً کسانی بوده‌اند که در نوجوانی و جوانی بهترین تصمیم‌ها را گرفته و از انرژی متراکم این دوران به نحو مطلوب استفاده کرده‌اند. در مواردی نیز، برخی در سنین بالاتر کارهای بزرگی کرده‌اند اما این‌ها استثنا بوده‌اند.

پس از تشویق کردن دانش‌آموزان به گرفتن تصمیم‌های مهم در زندگی، لازم است دبیر نیاز

بیشتر نوجوان و جوان به توکل را نیز تبیین کند.

۴- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها

برای این که دانش‌آموزان به اهمیت رابطه توکل و تصمیم‌گیری بیشتر پی ببرند و با نمونه‌های عینی آشنا شوند، این فعالیت درخواست شده است. اول، نمونه‌هایی از تاریخ پیامبران و اسلام:

می‌دانیم که زندگی حضرت ابراهیم سرشار از تصمیم‌های بزرگ است. او خود از پیامبران اولوالعزم است و به داشتن صفت عزم مشهور است. از همان دوره نوجوانی تصمیم‌های بزرگ او آغاز می‌شود. در ابتدا با منطق قوی از سرپرست خود آزر می‌خواهد که بت‌پرستی را کنار بگذارد. پس از چندی به مبارزه با عقاید نمرود و تابعان او رفت؛ وارد بت‌خانه شهر شد و بت‌ها را شکست نمرودیان وی را در آتش افکندند ولی خداوند آتش را بر او گلستان کرد. پس از آن به سرزمین فلسطین مهاجرت کرد و به تبلیغ یکتاپرستی پرداخت. سال‌ها بعد به حجاز مهاجرت کرد و خانواده خود را به آنجا برد. بعدها بار دیگر مهاجرت کرد و به تجدید بنای کعبه، کانون یکتاپرستی پرداخت. در اواخر عمر به فرمان خدا تصمیم گرفت فرزندش اسماعیل را قربانی کند، که از امتحان الهی سربلند بیرون آمد و خداوند گوسفندی را برای قربانی به او هدیه کرد. همه این تصمیم‌های بزرگ نیازمند عزم بزرگ است.

زندگی امیرمؤمنان نیز همواره با تصمیم‌هایی همراه بود که دین اسلام را حفظ می‌کرد و دعوت رسول خدا را پیش می‌برد مانند:

اعلام ایمان خود در دعوت عشیره اقرین در حدود ده سالگی.

همراهی پیامبر در تمام دوره سختی در مکه.

خوابیدن به جای پیامبر در هنگام هجرت و پذیرش خطر شهادت.

حضور در جنگ بدر، خندق، خیبر، اُحُد، و سایر جنگ‌های پیامبر.

کشتن عمرو بن عبدود در جنگ خندق.

حمله به قلعه خیبر و به دست آوردن پیروزی در آن جنگ.

دفاع جانانه از پیامبر در جنگ اُحُد پس از فرار بسیاری از همراهان پیامبر.

تصمیم به تحمل سکوت، پس از رحلت رسول خدا برای حفظ اسلام.

قبول خلافت در دوره‌ای که امت اسلام گرفتار انواع فتنه‌ها بود.

عدم سازش با سران قاسطین و مارقین و ناکثین.

و ....

در قسمت دوم، نمونه‌هایی از تصمیم‌های بزرگی را که دانش‌آموزان در زندگی پیرامون خود

سراغ دارند یا در همین سال‌ها کسانی در کشور خودمان داشته‌اند، بیان می‌شود :

تصمیم‌های مهم و بزرگ امام خمینی رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری
تصمیم‌گیری‌های مهم مجاهدان دوران دفاع مقدس، مانند شهید چمران، شهید همت، شهید
باکری و ..... .

تصمیم‌گیری‌های بزرگ مردم که سبب حفظ انقلاب شده است.
تصمیم‌گیری‌هایی که در میان خانواده یا خویشان و یا دوستان اتفاق افتاده است.

۵- طرح دو نکته مهم

معلم ابتدا ارتباط اخلاص و توکل را توضیح می‌دهد. توکل امری قلبی است و انسان باید به جایی برسد که فقط به خدا دل ببندد و به او اعتماد کند. بسیاری از افراد می‌خواهند توکل کنند اما دلشان عملاً متوجه قدرت دیگر و جای دیگر است. آنها نمی‌توانند بگویند که ما توکل کردیم و به جایی رسیدیم؛ خود همین بیان نشانه عدم توکل آنان است.

رابطه دیگر، رابطه میان توکل و احساس مسئولیت است. توکل، جانشین تنبلی و ندانم کاری نیست و برای کسی است که با فکر و تدبیر، مسئولیت خود را شناخته و قدم در راه انجام دادن آن گذاشته است. نمونه برجسته انسان‌های متوکل، پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهارند (ع) که همواره در انجام دادن مسئولیت‌های خود کوشا بوده‌اند.

جامعه اسلامی و نظام اسلامی ما نیازمند همت‌های بلند، تصمیم‌های بزرگ و به تبع آن، آدم‌های متوکلی است که با عزم راسخ وارد زندگی اجتماعی شوند و کشتی امت اسلامی را در میان توفان‌های سهمگین مستکبرین به پیش ببرند و عقب‌ماندگی‌های چند صدساله را جبران کنند و زمینه‌ساز تمدنی شوند که انشاءالله به دست امام عصر (ع) برپا خواهد شد و عدالت جهانی را پدید خواهد آورد. ما معلمین به اندازه توان خود باید بتوانیم این بلند نظری‌ها را به دانش‌آموزان بدهیم و آنان را انسان‌هایی مصمم و متوکل تربیت کنیم و آنها را از تنبلی و دون‌همتی دور سازیم. از این‌رو ضروری است که این قبیل نکات را در لابلای تدریس خود بگنجانیم و توجه دانش‌آموزان را به آنها جلب کنیم.

۶- طرح گام چهارم

هرگام، برنامه‌ای است که دانش‌آموزان، پس از آموزش نظری آن، باید به طور عملی بردارند و تلاش کنند آن را در زندگی خود رعایت نمایند.

در این درس، آنان برنامه توکل کردن را آموختند. اکنون که به پایان درس رسیده‌اند، با خدای خود عهد می‌کنند که بکوشند اهل توکل باشند و شرایط آن را رعایت کنند. مهم‌ترین شرط توکل،

تصمیم‌گیری درست، حرکت به سوی عمل به آن تصمیم و قبل از این دو، مشورت کردن است. از میان برنامه‌های پنج‌گانه (ارتباط با خود، خدا، خانواده، جامعه و خلقت) برنامه توکل، در ارتباط با خداست. زیرا عمل توکل دو طرف دارد: یک طرف توکل کننده است و طرف دیگر کسی است که بر او توکل و اعتماد می‌کنیم و آن کس خداست. ما به طور نمادین گام چهارم را در کلاس اجرا می‌کنیم تا خود اینکار زمینه‌ساز انگیزه در هریک از دانش‌آموزان باشد تا در برنامه‌ریزی شخصی خودشان این برنامه را هم وارد کنند.

د) اندیشه و تحقیق

در این بخش چهار تمرین قرار گرفته است:

تمرین اول، دانش‌آموزان به آیات و متن درس مراجعه می‌کنند تا فواید توکل را مشخص نمایند؛ فوایدی مثل تقویت عزم، تجدید محکم‌تر پیمان، ورود محکم‌تر و استوارتر در کارهای بزرگ، افزایش شجاعت، قدرت تحمل و صبر بیشتر، از دست ندادن آرمان‌ها، خسته نشدن در بین راه، دوری از تنبلی و ...

تمرین دوم، در مورد رابطه میان عزم و توکل است و دانش‌آموزان باید نیاز به توکل هنگام تصمیم‌گیری را توضیح دهند. این موضوع در کتاب درسی توضیح داده شده و گفته شده است که هرچه عزم بزرگ‌تر باشد، به توکل بیشتری نیاز دارد.

تمرین سوم، برای رفع یک بدفهمی است و آن، این که برخی توکل را بهانه‌ای برای توجیه تنبلی خود قرار می‌دهند. دانش‌آموزان باید با استفاده از آیه ۱۵۹ سوره آل عمران، این موضوع را توضیح دهند. این آیه درباره پیامبر اکرم (ص) است. ایشان انسانی خستگی‌ناپذیر و شجاع بود و به خاطر نجات انسان‌ها، با روی باز با مردم روبه‌رو می‌شد. هم‌چنین، در همین آیه، خداوند از او می‌خواهد که توکل بیشتر کند. روشن است که توکل سبب تنبلی نمی‌شود.

تمرین چهارم، برای آن است که دانش‌آموزان، شرایط توکل درست را بیان کنند؛ شرایطی مانند اندیشه و تفکر، مشورت با دیگران و انتخاب عاقلانه‌ترین هدف‌ها.

ه) پیشنهاد

فعالیت اول، یک کار تحقیقی ساده است که در مورد یکی از داستان‌های مثنوی انجام می‌گیرد. این تحقیق سبب آشنایی بیشتر دانش‌آموزان با ادبیات ایران و آثار مولوی می‌شود. دانش‌آموزان می‌توانند

با مطالعه این داستان، آن را در کلاس برای دیگران بازگو کنند یا در قالب یک نمایش نامه به اجرا درآورند. داستان یادشده در دفتر اول مثنوی با عنوان قصه نخجیران و بیان توکل و ترک جهد کردن آمده است. عده ای شکارچی در شکارگاهی که در آنجا شیری سکونت داشت، شکار می کردند. این شیر به شکار آن ها حمله می کرد و آن را می خورد. آنها به شیر گفتند: اگر به شکار ما حمله نکنی، ما غذای تو را تأمین می کنیم. شیر گفت: من بی وفایی های بسیار دیده ام و نمی توانم به عهد شما اطمینان داشته باشم. آنها گفتند: به قضا و قدر الهی دل خوش باش و به خدا توکل کن. شیر گفت: همان کسی که توکل را به مردم آموزش داده است، همان پیامبر از ما خواسته که جدّ و جهد و تلاش کنیم. بدین ترتیب داستان ادامه می یابد. در اینجا، چند بیت از این شعر را که به توکل مربوط می شود، از زبان شیر می آوریم.

گفت آری گر توکل رهبر است	این سبب هم سنت پیغمبر است
گفت پیغمبر به آواز بلند	با توکل زانوی اشتر ببند
رمز الکاسب حبیب الله شنو	از توکل در سبب کاهل مشو
رو توکل کن تو با کسب، ای عمو	جهد می کن کسب می کن موبه مو
جهد کن جدی نما تا وارهی	ورتو از جهدش بمانی، ابلهی

فعالیت دوم، مراجعه به آیه ۹۹، سوره نحل است که نشان می دهد شیطان بر چه کسانی مسلط نمی شود.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

موارد زیر برای ارزشیابی از دانش آموزان پیشنهاد می شود:

- قرائت و ترجمه آیات
- انجام فعالیت پیام آیات
- تبیین حقیقت توکل
- تبیین رابطه عزم و توکل
- انجام فعالیت ذکر نمونه ها
- تبیین رابطه اخلاص و توکل
- تبیین رابطه مسئولیت و توکل
- پاسخ به سؤال های اندیشه و تحقیق

- انجام فعالیت‌های پیشنهادی
- همکاری و مشارکت در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

۱— ملاک و مبنای توکل : همان‌طور که مرحوم مولی مهدی نراقی در کتاب «جامع السعادات» توضیح داده است، توکل بر این پایه استوار است که جز خدا مؤثری در وجود نیست (لا مؤثر فی الوجود الا الله) و این یکی از مراتب توحید است. در حقیقت، انسان مؤحد می‌تواند انسان متوکل باشد. کار شیطان این است که انسان را از توحید خارج کند و به شرک بکشانند. انسان باید بکوشد که از این حقیقت که مؤثری جز خدا در عالم نیست، آگاه شود و قلبش نیز به این حقیقت ایمان آورد. اگر این‌گونه شد، حالت توکل در انسان پدید می‌آید و شک نمی‌کند که همه مخلوقات از آفتاب، ماه، ستارگان، ابر، باران، حیوان و انسان در قبضه قدرت الهی‌اند. چنان که خدای تعالی خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید : «وَمَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى؛ هنگامی که تیر انداختی تو نینداختی بلکه خدا انداخت» (سوره انفال : آیه ۱۷۰).

۲— داستان بستن زانوی شتر : این داستان در کتاب «داستان راستان»، ص ۶۹، به نقل از کتاب «کحل البصر» تألیف محدث قمی، صفحه ۶۹، این‌گونه آمده است که پیامبر اکرم (ص) همراه با اصحاب به سرزمینی می‌رفتند. بعد از مدتی راه‌پیمایی، در منزلی برای نماز پیاده شدند. رسول اکرم (ص) بعد از پیاده شدن از شتر به طرف آب رفتند ولی بعد از مدت کوتاهی به سوی مرکب خویش بازگشتند. اصحاب تعجب کردند و با خود گفتند : آیا پیامبر این‌جا را برای فرود آمدن نپسندیده‌اند و می‌خواهند فرمان حرکت دهند؟ اما دیدند وقتی که ایشان به شتر خویش رسیدند، زانوبند را برداشتند و زانوهای شتر را بستند و دو مرتبه به سوی آب روان شدند. اصحاب گفتند : ای رسول خدا، چرا از ما نخواستی که این کار را انجام دهیم؟

فرمودند : هرگز از دیگران در کارهای خود کمک نخواهید و به دیگران اتکا نکنید؛ گرچه برای یک قطعه چوب مسواک باشد. از این داستان دو نکته به‌دست می‌آید : اول این که رسول خدا (ص) در

عین توکل و اعتماد به خدا، شتر را آزاد در بیابان رها نکرد بلکه برگشت و زانوی آن را بست تا کار خود را به نحو درست انجام داده باشد. دوم این که به دیگران آموزش داد که هر کس باید کار شخصی‌اش را خود انجام دهد و آن را برعهده دیگران قرار ندهد.

۳- چند حدیث درباره توکل : مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يَغْلِبْ وَ مَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يُهْزَمُ - کسی که بر خدا توکل کند مغلوب نمی‌شود و کسی که به خدا پناه آورد شکست نمی‌خورد. (بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۱۵۱)

امام علی علیه‌السلام : اقْوَى النَّاسِ اِيْمَانًا اَكْثَرُهُمْ تَوَكُّلاً عَلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ - قوی‌ترین مردم در ایمان کسانی هستند که بیشتر بر خداوند توکل می‌کنند. (غررالحکم و دررالکلم، حدیث ۳۸۵۰)
: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ اقْوَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ - کسی که دوست دارد قوی‌ترین مردم باشد باید بر خداوند توکل کند. (تحف العقول، ص ۲)

: وقتی که نمرودیان حضرت ابراهیم (ع) را در آتش افکندند، جبرئیل نزد وی آمد و گفت :
خواسته‌ای داری که برآورده کنم؟

ابراهیم فرمود : از تونه، خدا مرا بس است و او بهترین وکیل است.
میکائیل آمد و گفت : خزانه‌های آب و باران به دست من است. اگر می‌خواهی آتش را خاموش می‌کنم.

ابراهیم فرمود : نه،

جبرئیل : پس از خدا بخواه.

ابراهیم فرمود : همین قدر که می‌داند من در چه حالی هستم، کافی است.

(بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۱۵۵)

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

۱- علم اخلاق اسلامی (ترجمه جامع‌السعادات)؛ مولی مهدی نراقی، ترجمه دکتر مجتبی، انتشارات حکمت (برای معلم)

۲- تصمیم‌های بزرگ اخلاقی؛ محمدباقر پورامینی؛ کانون اندیشه جوان (برای دانش‌آموز)

۳- جوان؛ محمدجواد رودگر، کانون اندیشه جوان (برای دانش‌آموز)

۴- راهیان کوی دوست؛ استاد محمدتقی مصباح‌یزدی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) (برای معلم)

مرحله سوم: در مسیر

براساس طرحی که در کتاب دین و زندگی (۱) پایه‌گذاری شده است، مرحله سوم درباره برنامه‌هایی است که هر فرد مسلمان باید در زندگی خود اجرا کند تا به خوشبختی برسد. ارتباط این مرحله با دو مرحله قبل، ارتباطی برنامه‌ای است؛ به این صورت که در مرحله اول، با تفکر در جهان خلقت و آیات قرآن فهمیدیم که انسان عاقبتی به نام معاد دارد و باید خود را برای آن آماده کند. در مرحله دوم، تصمیم گرفتیم که با تجدید عهد و پیمان، توشه خود را برای سفر آخرت تهیه کنیم.

اکنون، در مرحله سوم تلاش می‌کنیم با برخی از برنامه‌های زندگی که همان توشه‌های سفر آخرت‌اند، آشنا شویم و برای آن‌ها برنامه‌ریزی کنیم. در ابتدای تدریس این مرحله، ضمن مرور برنامه‌های سال پیش، اجرای آن‌ها را به دانش‌آموزان یادآوری می‌کنیم.

همچنین به دانش‌آموزان تذکر می‌دهیم که برنامه‌های زندگی را باید در پنج بخش

تنظیم کنیم:

- ۱- در ارتباط با خدا
- ۲- در ارتباط با خود
- ۳- در ارتباط با خانواده
- ۴- در ارتباط با جامعه
- ۵- در ارتباط با خلقت

دوستی با حق

قسمت اوّل : کلیّات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی : شناخت آثار محبت داشتن به خدا و تلاش برای تقویت رابطه محبت آمیز با او، دوستی با دوستان خدا و دشمنی با دشمنان خدا
- ۲- اهداف آموزشی :
  - درک توجه محبت آمیز خداوند به مخلوقات خود و از جمله انسان ها
  - تقویت رابطه دوستی انسان با خدا
  - تأثیر محبت انسان در تصمیم گیری ها و کارهای وی
  - تبیین دوستی با دوستان خداوند
  - تبیین تأثیر محبت داشتن به خداوند، در پیروی از او
  - شناخت رابطه تقابلی دوستی با خدا و دوری از دشمنان خدا
  - شناخت تأثیر دوستی با خدا در مبارزه با باطل.

ب) پیش دانسته ها

- ۱- رحمت و محبت عمومی خداوند
- ۲- زندگی حضرت ابراهیم (ع)
- ۳- اهل بیت پیامبر (ص).

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- تولّی؛ یعنی، دوستی با خداوند و پیروی از او و کسانی که او فرمان دهد.

۲- تبرّی؛ یعنی، بیزاری از دشمنان حق و باطل اندیشان.

۳- کائنات؛ یعنی، مخلوقات و جهان آفرینش.

د) ارتباط با درس قبل

این درس با مرحله قبل که درس دهم در آن گنجانده شده است، ارتباط دارد. در آن درس، با مفهوم توکل آشنا شدیم و آموختیم که انسان متوکل، تصمیم‌ها و برنامه‌های خود را بهتر عملی می‌کند. در این درس، با یکی از برنامه‌های زندگی یعنی تولّی و تبرّی آشنا می‌شویم. تولّی و تبرّی از فروع دین است و هر انسان مسلمانی در کنار نماز، روزه، خمس و جهاد باید این حالت قلبی را در خود ایجاد کند و گر نه ایمانش ضعیف خواهد شد و نخواهد توانست اوامر خداوند را اطاعت کند و از دام شیطان رها شود.

ه) محورهای اصلی درس

- ۱- خداوند، موجودات جهان را براساس رحمت و محبت آفریده است و بر همین اساس، آن‌ها را به غایت و مقصودشان می‌رساند.
- ۲- قرآن کریم و ائمه اطهار (ع) اساس و پایه دین‌داری را محبت و عشق به خدا می‌دانند.
- ۳- محبت و دوستی، انسان را از خمودی درمی‌آورد و به پویایی و تحرّک می‌رساند.
- ۴- محبت به خداوند، باعث ایجاد محبت به دوستان خدا نیز می‌شود.
- ۵- محبت به خداوند سبب پیروی و اطاعت از او می‌شود.
- ۶- محبت به خداوند سبب بیزاری و تنفّر از دشمنان خدا می‌شود.
- ۷- محبت به خداوند سبب شکل‌گیری روحیه مبارزه با باطل در انسان می‌شود.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد مشخص شده، درباره درس قبل، از دانش‌آموزان ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

علاوه بر ابتکارات شما دبیران محترم برای شروع برنامه و تدریس و ایجاد انگیزه برای تدریس، موارد زیر پیشنهاد می‌شود.

۱- جمله «آفرینش با رحمت و محبت آغاز شد» را روی تخته سیاه بنویسید و درباره آن گفت‌وگو کنید.

۲- از دانش‌آموزان بخواهید که خاطره‌هایی از دوستی‌های خود با دیگران بیان کنند.

۳- از دانش‌آموزان بخواهید برخی الطاف و محبت‌های خاص خداوند به آن‌ها یا اطرافیان‌شان را بازگو کنند.

ج) اجزای تدریس

در این درس باید به قسمت‌های زیر توجه کرد:

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	انجام فعالیت پیام آیات
۳	تبیین نقش محبت و محبت به حق
۴	ذکر نمونه‌ها
۵	تبیین تأثیر محبت به خدا در اطاعت از او
۶	انجام فعالیت خود کاوی
۷	تبیین تأثیر محبت به خدا در دوستی با دوستان او
۸	تبیین دو اثر دیگر محبت به خدا
۹	انجام فعالیت تطبیق
۱۰	توضیح درباره «بیشتر بدانیم»
۱۱	طرح گام پنجم

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، همچون درس‌های گذشته، قرائت آیات تمرین می‌شود.

تذکر: در تمرین قرائت همچنین باید تلفظ صحیح حروف ح، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع و غ مراعات گردد و در درس‌های بعد نیز ادامه یابد.

پس از تمرین قرائت، ترجمه آیات تکمیل می‌شود و به دانش‌آموزان نمره تعلق می‌گیرد.

۲- انجام فعالیت پیام آیات

دانش‌آموزان در آیات درس تدبر می‌کنند و به صورت فردی یا گروهی پیام آیات را به دست می‌آورند و جملات مربوط به آن را تکمیل می‌کنند.

پیام اول از آیه ۱۶۵ سوره بقره به دست می‌آید. در این آیه مشخص شده که انسان‌ها در دوستی خود دو دسته‌اند: دسته‌ای که محب و دوست خداوند هستند و دسته دیگری که به غیر او دل بسته و به آنها دوستی می‌ورزند. حال، این غیر می‌تواند انسان یا شیطان باشد و یا مال و جاه و شهوت که باز هم شیطان، مردم غافل را به سوی آنها وسوسه می‌کند.

پیام دوم از آیه ۳۱ سوره آل عمران به دست می‌آید. با تدبر در این آیه در می‌یابیم که لازمه دوستی به خداوند پیروی از دستورات اوست.

پیام سوم از آیه ۴ سوره ممتحنه استخراج می‌شود. حضرت ابراهیم (ع) و یاران ایشان به دشمنان خدا و بت پرستان گفتند که ما از خودتان و از آنچه می‌پرستید اعلام براءت و بیزاری می‌کنیم. پیام چهارم از همان آیه به دست می‌آید. میان دوستان خداوند و دشمنان خداوند همواره دشمنی برقرار است. همان‌طور که میان دوستداران عدل و دشمنان عدل (ظالمان) همواره دشمنی و مبارزه است.

۳- تبیین نقش محبت و محبت به حق

دبیر، در ابتدا این سؤال را مطرح می‌کند که چرا قرآن کریم از تقابل و درگیری سرسختانه و دشمنانه میان دوستان خدا (جبهه حق) و دشمنان خدا (جبهه باطل) سخن می‌گوید؟ برای ریشه‌یابی این مسأله لازم است ابتدا نقش محبت و کارکرد آن در وجود انسان را بررسی کنیم تا به پاسخ این سؤال برسیم.

در سال اول در درس‌های مربوط به ایمان آمد که انسان دارای دو کانون «عقل» و «قلب» است و گفته شد که هر جا قلب رود، اعمال و رفتار انسان هم به همان سمت می‌رود. در واقع، قلب جهت دهنده به فعالیت‌ها و کارهای انسان است.

البته، نکته مهم آن است که اگر قلب به چیزی محبت بورزد که عقل آن را خوب می‌داند، این یک محبت درست است. اما اگر چیزی را محبوب خود قرار دهد که عقل آن را تأیید نمی‌کند، آن یک

عشق غلط و ضرردهنده است.

محبوب باید آن چیزی باشد که واقعاً شایستهٔ انسان باشد. در همان سال اوّل دانستیم که حضرت ابراهیم، سخن دل همهٔ انسان‌ها را چنین بیان کرد که: «انی لا احب الاقلین» بنابراین چیزهای افول‌کننده و خوبی‌های کوچک و زودگذر در آن حدی نیستند که انسان به آنها دل بندد. خدا که منبع همهٔ زیبایی‌ها و خوبی‌هاست و هیچ‌گاه هم پایان نمی‌پذیرد، تنها محبوب حقیقی انسان است.

استفاده از مناجات‌ها و دعاهایی که نشانه‌های عشق و محبت معصومین (صلوات الله علیهم) به خداوند است و نیز خواندن اشعار مناسب، برای ملموس کردن عشق به خداوند و تأثیرگذاری بر قلب دانش‌آموزان مؤثر است.

۴- ذکر نمونه‌ها

این فعالیت هم می‌تواند هنگام تدریس انجام شود و هم می‌تواند به بعد از تدریس واگذار شود و از دانش‌آموزان بخواهیم که آن را در قالب یک تحقیق به کلاس بیاورند.

توجه: تحقیق دانش‌آموزی اگر فقط یک صفحه یا نیم‌صفحه هم باشد، کافی است. افزایش تعداد صفحات، میل به انجام تحقیق را در بیشتر دانش‌آموزان خاموش می‌کند و فقط یکی دو نفر دانش‌آموز ممتاز توانایی انجام آن را دارند. برخی نمونه‌ها که دبیر می‌تواند در کلاس به آن اشاره کند:

تصمیم حضرت ابراهیم بر قربانی کردن فرزندش، بنا به فرمان خداوند.

مناجات‌های حضرت علی(ع)، از جمله دعای کمیل و بخصوص برخی از عبارت‌های آن.

مناجات خمس عشر امام‌زین‌العابدین(ع)

تمام رفتارهای امام حسین(ع) در روز عاشورا

جملهٔ حضرت زینب به ابن‌زیاد: «ما رأیت الا جمیلاً».

۵- تبیین تأثیر محبت به خدا در پیروی از او

اثر اول، پیروی از خداوند است. این هم یک موضوع طبیعی است که باید با مثال‌های معمولی آن را نشان دهیم. همان پدر و مادر را در نظر بگیریم. فرزندى که غیر از رابطهٔ معمولی فرزند با پدر و مادر، آنها را دوست دارد، انجام دادن دستورات آنها را نیز دوست دارد. یعنی فرمان پدر و مادر را نه تنها به خاطر این اطاعت می‌کند که آنها رنجیده نشوند، بلکه خودش دوست دارد که کار آنان را انجام دهد و چهرهٔ رضایتمند و شاد آنان را ببیند. همین حالت، در مراتب بسیار بالاتری برای کسانی که حقیقتاً به خدا عشق می‌ورزند، وجود دارد.

این تذکر مهم را همین جا باید بدهیم که همین اطاعت، میزان و معیار تشخیص دوست حقیقی از دوست تقلبی است. خیلی‌ها به همین بسنده می‌کنند که بگویند ما خدا را دوست داریم. اما وقتی وارد زندگی آنها می‌شویم، از نماز و مناجات با خدا خبری نیست و به دستورات خدا کاملاً بی‌توجه‌اند. به برخی از جوانان چنین القاء شده که علاقه قلبی به خدا کافی است، دل باید پاک باشد و با خدا پیوند داشته باشد، اطاعت و پیروی از فرمان‌های او و عمل صالح چندان اهمیت ندارد. ما باید بکوشیم این نگرش غلط را اصلاح کنیم. این عقیده تحریف شده مسیحیت است که متأسفانه محبت بدون عمل را وارد فرهنگ دینی کرد تا آن جا که برخی عشق بدون اطاعت ائمه اطهار و به خصوص امام حسین (ع) را مایه نجات دانستند. اما همان‌طور که گفته شد، محال است که محبت واقعی بیاید و اطاعت از محبوب را به دنبال نداشته باشد.

۶- انجام فعالیت خودکاو

این فعالیت برای آن است که هرکس با خود محاسبه نفس داشته باشد و به بررسی وضعیت خود بپردازد که آیا آنجا که ادعای دوستی می‌کند، آثار دوستی را هم به دنبال دارد یا نه. این خودکاو حتماً باید انفرادی صورت گیرد و هرکس که تمایل داشت نتیجه آن را بیان کند.

در این فعالیت، اصل مهم آن است که بکوشیم دانش‌آموزان برداشت صادقانه خود را بیان کنند تا میزان تأثیرگذاری افزایش یابد و بتوانند خود را اصلاح کنند.

۷- تبیین تأثیر محبت به خدا در دوستی با دوستان او

اثر دوم، دوستی با دوستان خداست. در اینجا باید از مثال‌های روزمره محیط پیرامون دانش‌آموزان استفاده کنیم. ابتدا باید تذکر دهیم که دوستی و معاشرت معمولی در اینجا مورد نظر نیست. بلکه محبت و عشق است که سبب می‌شود هرکس که محبوب شما را دوست داشته باشد، شما هم او را دوست بدارید. مثلاً ما به پدر و مادر خود علاقه داریم و گاهی این علاقه در حد عشق و محبت است. به طور طبیعی کسانی که به پدر و مادر ما بیشتر ابراز لطف و محبت می‌کنند، مورد علاقه ما هم هستند. کسانی در دنیا که خدا را محبوب و معشوق خود قرار داده‌اند، نوعی قرابت و دوستی با یکدیگر احساس می‌کنند که مشابه آن در جای دیگر دیده نمی‌شود.

۸- تبیین دو اثر دیگر محبت

اثر سوم بیزاری از دشمنان خداست. دیر ابتدا باید توضیح دهد که محبت به هر چیز، بیزاری از ضد آن را به دنبال دارد. علاقه به عدل، دشمنی با ظلم را در خود دارد. علاقه به بوی خوش، تنفر از بوی بد را می‌آورد. کسی که یکی از همکلاسی‌های خود را انسان صادق و درستکاری می‌بیند و از صمیم

قلب به او علاقه دارد، از کسی که از روی حسادت و عناد به آن دوست بدی می‌کند، متنفر است. از همین جا تذکر می‌دهیم که: اگر ما به کسی علاقه داشتیم و با دشمن او هم دوست بودیم و به او هم واقعاً محبت می‌ورزیدیم، معلوم می‌شود که یا فرد اول را قلباً دوست نداریم یا فرد دوم را درست نمی‌شناسیم و چهره واقعی او برای ما روشن نشده است.

این نکته در موضع‌گیری‌های فرهنگی، سیاسی و سایر ابعاد اجتماعی بسیار اهمیت دارد و تعیین‌کننده است. کسی که به نظام اسلامی خود علاقه‌مند است، محال است که با نظام‌هایی در دنیا که کمر همت به نابودی این نظام بسته‌اند، دوستی بکند، برای آنها کار بکند و به آنها فایده و سود برساند. رفتار بسیاری از ایران پرست‌های ساکن اروپا و آمریکا این گونه است که در حرف ادعای عشق به میهن را دارند ولی نه تنها هیچ فداکاری به خاطر این عشق خود نمی‌کنند و سرگرم زندگی خوش و راحت خود هستند، بلکه در خدمت کسانی هستند که نقشه‌های پیچیده برای تجزیه کشور، وابسته کردن آن به آمریکا و تضعیف ایران انجام می‌دهند.

ما باید دانش‌آموزان خود را به گونه‌ای تربیت کنیم که همچون مجاهدان دفاع مقدس، خط خود را همواره از دشمنان جدا کنند. دشمن‌شناسی آنها بسیار قوی باشد و رفتارهای فرهنگی و اجتماعی خود را حتی در مواردی که انتقادی است، به گونه‌ای انجام دهند که دشمنان اسلام را ناامید گرداند و امکان هیچ‌گونه سوء استفاده‌ای به آنها ندهد.

نکته مهم دیگر اینکه: یکی از تبلیغات استکبار و زمامداران ظالم جهانی در کشورهای ضعیف نگه‌داشته شده این است که «دشمن تراشی و دشمن ستیزی مربوط به دوره توحش انسان است. دوره تمدن جدید، دوره آشتی کردن همه با هم است، این طور نیست که یک طرف حق باشد و یک طرف باطل، آری، آدم‌ها اختلاف نظر دارند، اما این گونه نیست که یکی بر حق باشد و دیگر بر باطل؛ لذا دشمنی معنا ندارد». این تبلیغ که در قالب‌های بسیار نامرئی و گاه با نظریه‌پردازی فلسفی، جامعه‌شناختی و تبیین فرهنگی همراه است، نتیجه‌اش تسلیم فرهنگی و سیاسی جوامع تحت ستم در مقابل ستمگر است که نمونه‌های فراوان آن را هم اکنون در دنیا می‌بینیم.

آخرین اثر، مبارزه با دشمنان خدا و تسلیم آنها نشدن است. ابعاد مختلف این دو اثر در پیام برائت امام خمینی در سال ۱۳۶۶ به روشنی و با تحلیل عمیق باز شده است. همچنین شهید مطهری در کتاب حق و باطل، با تحلیل نبرد دائمی و تاریخی میان آن دو، مبارزه مستمر با باطل را جزء ذاتی دینداری دانسته است، که البته هم امام خمینی و هم شهید مطهری این دیدگاه خود را از قرآن کریم و سیره پیامبر اکرم و اهل بیت بزرگوار ایشان بهره گرفته‌اند.

۹- انجام فعالیت تطبیق

این فعالیت برای افزایش بصیرت و توانایی دانش‌آموزان در «دشمن‌شناسی» است. به همان اندازه که شناخت دوست اهمیت دارد، شناخت دشمن نیز مهم است. در حقیقت، این دو شناخت، دو روی یک سکه است. شناخت خدا باید با شناخت شیطان همراه باشد. آنان به تطبیق آموخته‌های خود بر جریان‌های پیرامون خود می‌پردازند. دبیر می‌تواند با ایجاد شرایط مناسب برای بحث و گفت‌وگو، به درک درست دانش‌آموزان کمک کند و آنان را به تحلیل درست از موقعیت جهان و دشمنان واقعی خداوند برساند. انجام این قبیل فعالیت‌ها، سبب می‌شود که دبیر دینی فرصتی پیدا کند که دربارهٔ دوستان واقعی اسلام و دشمنان واقعی آن در سطح جهان روشن‌گری کند و به دانش‌آموزان آگاهی دهد.

نکته مهم: وقتی به بررسی جریان‌های اجتماعی در سطح جهان می‌پردازیم، می‌بینیم که حق، دشمنان کوچک و بزرگی دارد که برخی تابع و مطیع برخی دیگرند. یعنی جبههٔ باطل، در عین پراکندگی، نوعی اتحاد علیه حق دارند که با محوریت یک باطل بزرگ، ضربه‌های خود را در عالم به حق و حق‌طلبی می‌زنند. امام خمینی با تحلیل عمیق و درست، محور باطل در جهان امروز را هیأت حاکمهٔ امریکا دانست و او را شیطان بزرگ نامید. تشخیص محور و رأس جبههٔ باطل بسیار اهمیت دارد. زیرا گاهی آنان جبههٔ حق را درگیر باطل‌های کوچک می‌کنند تا از باطل بزرگ غافل شوند.

امیرمؤمنان (ع) در دورهٔ خلافت ظاهری خود، رأس جبههٔ باطل را معاویه و باند بنی‌امیه می‌دانست و معتقد بود که آنان نه تنها به اسلام عقیده ندارند، بلکه در پی آنند که بنیان‌های اسلام را تخریب نمایند. به همین جهت از همان ابتدا به خلع معاویه اقدام کرد و برنامهٔ جدی برای مقابلهٔ سیاسی و فرهنگی با آنها داشت. اما باز شدن جبهه‌های کوچک فرعی در مقابل او مانند اصحاب جمل و خوارج، مانع می‌شد که ایشان بتوانند همهٔ قوا و امکانات و فرصت و زمان را در مقابله با دشمن اصلی بسیج کند و همین امر سبب تضعیف تدریجی جبههٔ حق گردید.

انجام این فعالیت باید به شناخت بهتر چهرهٔ واقعی بزرگ‌ترین دشمن اسلام در این زمان، کمک نماید.

۱۰- توضیح دربارهٔ «بیشتر بدانیم»

این متن به بررسی برخی از آسیب‌های اجتماعی می‌پردازد که ناشی از محبت بدون معرفت است. ضروری است که یک بار توسط دبیر در کلاس توضیح داده شود.

۱۱- طرح گام پنجم

این گام که برنامه دیگری از برنامه‌های یک انسان دیندار است، ثمره و نتیجه آموزش درس است که یک بار به نحو نمادین در کلاس اجرا می‌شود. این برنامه شامل چند جزء است :

جزء اصلی : تلاش برای عمیق‌تر شدن رابطه محبت‌آمیز با خداوند

اجزاء فرعی :

- ۱- تلاش برای عمل به دستورات خداوند
- ۲- تلاش برای دوست داشتن و محبت ورزیدن به دوستان خداوند
- ۳- تلاش برای شناخت دشمنان خداوند و دشمنی بیشتر با آنها
- ۴- مبارزه عملی با دشمنان خداوند

د) اندیشه و تحقیق

در این قسمت سه تمرین طرح شده است.

در تمرین اول، دانش‌آموزان باید راه‌های تقویت محبت به خداوند را ذکر کنند؛ مانند تفکر در آیات الهی، استفاده از مناجات‌ها و اشعاری که در حمد و ثنای خداست، استفاده از سخنرانی‌ها، استفاده از فیلم‌های مناسب و آموزنده و ...

در تمرین دوم، راه‌های بیزاری و دوری از باطل و باطل صفتان خواسته شده، مانند شناخت مصداق‌ها و نمونه‌های باطل و تحقیق پیرامون رفتار آنان، بررسی عواقب و سرنوشت باطل پیشگان، استفاده از سخنرانی‌ها و فیلم‌های مناسب و ...

تمرین سوم، درباره صداقت در دوستی است. دانش‌آموزان براساس آنچه در این درس آموخته‌اند، باید بتوانند توضیح دهند که چه کسی در دوستی با خدا صادق است و چه کسی صادق نیست.

پاسخ این است که دوستی با خداوند، آثار و تجلیاتی دارد که اگر این آثار و تجلیات موجود باشد، شخص می‌تواند دریابد که در دوستی با خدا صادق است. آثار دوستی با خدا در درس توضیح داده شده است؛ پس، کسی می‌تواند بگوید با خدا دوست است که ببیند واقعاً دوستان خدا را هم دوست دارد نه کسانی را که اهل فساد و گناه‌اند؛ همچنین، از دستورات خداوند پیروی می‌کند نه اینکه دست به گناه می‌زند و هر بار هم آن را توجیه می‌کند؛ راه رسیدن به خدا را دوست دارد و بالاخره، با کسانی که دشمن خدا هستند، دشمنی قلبی و عملی دارد.

هـ) پیشنهاد

پیشنهاد اول، دربارهٔ مبارزات پیامبران و امامان با زشتی‌ها و ستم‌کاری است. دانش‌آموزان می‌توانند با مراجعه به قرآن کریم و کتاب‌های تاریخی و سیره‌ها، نمونه‌هایی از این مبارزات را یادداشت کرده و در کلاس بازگو کنند. این فعالیت به دانش‌آموزان نشان می‌دهد که چگونه عشق و محبت پیامبران و امامان به خداوند، آنان را به مبارزه‌ای سرسختانه و همیشگی با بدی‌ها و زشتی کشانده است.

پیشنهاد دوم، دربارهٔ مبارزات امام خمینی (ره) است که در زمان ما و عصر حاضر اتفاق افتاده است تا دانش‌آموزان توجه کنند که یکی از پیروان بزرگ پیامبر اکرم (ص) در عصر حاضر چگونه راه ایشان (آن حضرت) را پیموده است.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

موارد زیر باید در ارزشیابی این درس مورد پرسش قرار گیرد :

- قرائت و ترجمه آیات
- استخراج پیام آیات
- تبیین جایگاه محبت در زندگی
- تبیین محبت به خدا
- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
- تبیین آثار چهارگانهٔ محبت به خداوند
- انجام فعالیت خودکاوی
- انجام فعالیت تطبیق
- توضیح قسمت «بیشتر بدانیم»
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- مشارکت و همکاری در تدریس
- داشتن دفتر کار منظم

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

معلم می‌تواند از اطلاعات زیر در هنگام تدریس استفاده کند.

۱- کلمهٔ حَبّ و مشتقات آن ۹۵ بار در قرآن کریم آمده است و در چهل آیهٔ قرآن، با استفاده از کلمه‌های «یحبّ» و «لا یحبّ» به صراحت گفته شده است که خداوند چه کسانی را دوست دارد و چه کسانی را دوست ندارد.

۲- نکاتی از مرحوم علامه طباطبائی دربارهٔ حَبّ و عشق الهی :

«حَبّ عبارت است از علاقهٔ بین محب و محبوب یا به عبارتی انجذاب بین علت و معلول یا شبیه به آن؛ پس، ما افعالمان را دوست داریم تا به وسیلهٔ آن استکمال یابیم و چیزهایی را هم که متعلق به افعال ماست، دوست داریم. محبت به «طبیعی»، «خیالی»، «موهوم» و «عقلی» تقسیم می‌شود.

— خداوند از هر جهت که حساب شود، اهلیت دوست داشتن را دارد؛ چون کمال مطلق است، هستی او بالذات است و ما متناهی هستیم و حَبّ متناهی به نامتناهی ذاتی است و از بین نمی‌رود. همچنین خدا بر ما انعام می‌کند؛ آن هم به نعمت‌های غیرمتناهی از نظر عدد و زمان؛ پس ما به همین دلیل او را دوست داریم؛ همان‌طور که هر منعم دیگر را به خاطر انعامش دوست داریم.

— چون حَبّ یک رابطهٔ وجودی است، پس هر چیزی خود را دوست می‌دارد و چون هر محبتی همهٔ تعلقات محبوب خود را دوست دارد، پس، خداوند به این جهت که خود را دوست دارد، خلق خود را نیز دوست دارد»^۱.

۳- تولّی و تبرّی در همهٔ موجودات

آیت‌الله جوادی آملی از مرحوم خواجه نصیر نقل می‌کند که «آنچه در نوع جمادات به نام دفع و جذب هست، در گیاهان نیز وجود دارد»، آنگاه خودشان توضیح می‌دهند که «چون اگر سنگی یا خاکی بخواهد لعل شود، در بدخشان یا عقیق اندر یمن، ناچار است خاک‌های مستعد و مناسب را جذب و مواد ناسازگار را دفع کند». در واقع تولّی و تبرّی در گیاهان و جمادات به صورت جذب و دفع است. «در حیوانات به صورت غضب و شهوت درمی‌آید؛ از این دقیق‌تر می‌شود و به صورت محبت و عداوت جلوه می‌کند و از این مقدار بالاتر می‌آید، دقیق‌تر می‌شود و به صورت ارادت و کراهت ظهور می‌کند از همهٔ اینها گذشته اگر خیلی دقیق و لطیف شد، به صورت تولّی و تبرّی جلوه می‌کند که این از

۱- تفسیر المیزان : ج ۱، ص ۶۱۸ به بعد (با کمی تصرّف).

ویژگی‌های خواص اولیای حق و مؤمنان الهی است».^۱

۴- هرکس در قیامت با محبوب خود محشور می‌شود؛

روزی یکی از اعراب نزد رسول خدا (ص) آمد و از قیامت و صحنه محشر سؤال کرد؛ حضرت فرمودند: «برای قیامت چه حاضر کرده‌ای؟»

گفت: «چیزی ندارم اما خدا و رسولش را دوست دارم.»

پیامبر (ص) فرمود: «انسان با چیزی که دوست دارد، محشور می‌شود».^۲

باید ببینیم درونمان چه چیزی می‌خواهد و محبوبش چیست؛ زیرا با همان محشور می‌شویم.

۵- رابطه محبت‌آمیز حضرت ابوطالب و حضرت علی (ع) نسبت به پیامبر (ص)

زمانی که رسول خدا (ص) و یارانش در شعب ابی‌طالب در محاصره کفار بودند و خطر ترور پیامبر بسیار جدی بود، ابوطالب برای حفظ جان ایشان کارهای مختلفی انجام می‌داد؛ از جمله اینکه شب‌ها به دور از چشم دیگران، محل خواب پیامبر را تغییر می‌داد و به فرزندش علی (ع) می‌گفت که در بستر پیغمبر بخوابد و به او یادآوری می‌کرد که این کار را برای حفظ جان پیامبر می‌کند. علی (ع) نیز در جواب می‌فرمود: «من از این کار راضی هستم و تو را اطاعت می‌کنم.»

۶- صلوات بر پیامبر و اهل بیتش، نشانه محبت به ایشان است؛ به همین جهت پیشوایان ما بر آن تأکید کرده‌اند و فضیلت‌های بسیاری برای آن ذکر فرموده‌اند.

امام باقر و امام صادق - علیهما السلام - فرموده‌اند: اَثَقُلُ مَا يُوضَعُ فِي الْمِيزَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الصَّلَاةُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ^۳؛ سنگین‌ترین چیزی که در میزان در روز قیامت قرار داده می‌شود، صلوات بر محمد و اهل بیت اوست.

رسول خدا (ص) می‌فرماید:

إِنَّ لِلَّهِ سَيَّارَةً مِّنَ الْمَلَائِكَةِ إِذَا مَرَّوْا بِخَلْقِ الذِّكْرِ قَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: اُقْعِدُوا فَإِذَا دَعَا الْقَوْمَ آمَنُوا عَلَى دُعَائِهِمْ، فَإِذَا صَلُّوا عَلَى النَّبِيِّ صَلُّوا مَعَهُمْ حَتَّى يَغْرُقُوا ثُمَّ يَقُولُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ طُوبَىٰ لَهُؤُلَاءِ يَرْجِعُونَ مَغْفُورًا لَهُمْ^۴؛

خدا کاروانی از فرشتگان دارد که همواره در حرکت‌اند. وقتی به حلقه‌های ذکر می‌رسند، برخی

۱- حکمت عبادات: ص ۲۳۹ به بعد.

۲- حکمت عبادات: ص ۲۴۸.

۳- سفینه البحار: ج ۲، ص ۴۹.

۴- جلاء الافهام: ص ۲۳۸.

از آن‌ها می‌گویند، بنشینید. چون اهل جلسه دعا کنند، فرشتگان آمین گویند و چون صلوات بر پیامبر فرستند، با آن‌ها صلوات می‌فرستند تا این که تمام شود؛ سپس، برخی از ملائکه به برخی دیگر می‌گویند: «خوشا به حال این افراد که جلسه را ترک می‌کنند، درحالی که آمرزیده شده‌اند.»

رسول خدا (ص) می‌فرماید:

الصَّلَاةُ عَلَيَّ وَ عَلَى أَهْلِ بَيْتِي تَذْهَبُ النَّفَاقُ^۱.

امام صادق (ع) می‌فرماید:

مَنْ كَانَتْ لَهُ إِلَى اللَّهِ حَاجَةٌ فَلْيَبْدَأْ بِالصَّلَاةِ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ ثُمَّ يَسْأَلْ حَاجَتَهُ ثُمَّ يَخْتِمُ بِالصَّلَاةِ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ أَكْرَمُ مَنْ أَنْ يَقْبَلَ الطَّرْفَيْنِ وَ يَدْعَ الْوَسْطَ إِذَا كَانَتْ الصَّلَاةُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ لَا تُحْجَبُ عَنْهُ^۲.

«کسی که درخواستی و حاجتی از خدا دارد، باید ابتدا بر محمد و آل محمد صلوات فرستد؛ سپس، درخواست خود را بیان کند و بار دیگر بر محمد و آل محمد صلوات فرستد. خداوند عزوجل کریم‌تر از آن است که دو طرف دعا را قبول کند و دعای وسط را فروگذارد. البته این در صورتی است که شخص از صلوات در حجاب نباشد.»

زیدبن حارثه از رسول خدا (ص) چیزی درخواست کرد؛ رسول خدا (ص) فرمود:

صَلُّوا عَلَيَّ وَاجْتَهِدُوا فِي الدُّعَاءِ وَ قُولُوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ^۳.

رسول خدا (ص) فرمود:

مَنْ صَلَّى عَلَيَّ وَ لَمْ يُصَلِّ عَلَى آلِي لَمْ يَجِدْ رِيحَ الْجَنَّةِ^۴.

مَنْ شَمَّ الْوَرْدَ الْأَخْضَرَ وَ لَمْ يُصَلِّ عَلَيَّ وَ عَلَى آلِي فَقَدْ جَفَانِي^۵.

كُلُّ كَلَامٍ لَا يُذَكِّرُ اللَّهَ فِيهِ فَيُبْدَأُ بِهِ وَ بِالصَّلَاةِ عَلَيَّ فَهُوَ أَقْطَعُ مَمْحُوقٍ مِنْ كُلِّ بَرَكَهٍ^۶.

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

۱- جاذبه و دافعه علی (ع)؛ استاد شهید مطهری، انتشارات صدرا (برای معلم و دانش‌آموز)

۱- سفینه البحار: ج ۲، ص ۲۴۹.

۲- مرآة العقول: ص ۸۶ و ۹۶.

۳- سنن نسائی: ج ۳، ص ۴۹.

۴- مرآة العقول: ج ۱۷، ص ۹۶.

۵- لئالی الاخبار: ج ۲، ص ۱۵۲.

۶- جلاء الافهام: ص ۲۴۵.

- ۲- دیوان حافظ (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۳- تفسیر المیزان؛ (ترجمه فارسی) علامه طباطبائی، جلد اول (برای معلم)
- ۴- سیره نبوی؛ مصطفی دلشاد تهرانی، انتشارات وزارت ارشاد (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۵- فروغ ابدیت؛ استاد جعفر سبحانی، دفتر تبلیغات حوزه علمیه (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۶- نهضت امام خمینی؛ سیدحمید روحانی (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۷- سلام بر خورشید؛ سیدعلی اکبر حسینی (برای دانش‌آموز)

فضیلت آراستگی

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با ارزشمندی آراستگی ظاهری همراه با عفاف در اسلام و گرایش به این آراستگی و عفاف
- ۲- اهداف آموزشی:
  - آشنایی با نظر پیشوایان دین درباره آراستگی ظاهر و توصیه‌های آنان در این مورد
  - آشنایی با تأثیر آراستگی و پاکیزگی بر زندگی فردی و اجتماعی
  - درک رابطه آراستگی باطن و ظاهر
  - شناخت رابطه آراستگی حقیقی و عفاف
  - شناخت رابطه عزت، آراستگی و عفاف
  - درک صحیح رابطه پوشش، عفاف و عزت
  - تبیین درست رابطه نیاز به مقبولیت، و پوشش و آراستگی

ب) پیش‌دانسته‌ها

- ۱- حجاب به عنوان یک وظیفه شرعی در اسلام
- ۲- مفهوم محرم و نامحرم؛ دانش‌آموزان می‌دانند که محرم کسی است که به پوشاندن موی سر در مقابل او نیازی نیست و نامحرم کسی است که باید در مقابل او حجاب داشت اما در اصطلاح علمی، محرم کسی است که ازدواج با او حرام است و رعایت حجاب در مقابل او ضروری نیست و نامحرم کسی است که ازدواج با او جایز است و تا قبل از ازدواج، رعایت حجاب در مقابل او ضروری است.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- آراستگی؛ مجموعه‌ای از پاکي، نظم، تناسب و زیبایی است که هم برای روح و باطن انسان و هم برای جنبه‌ی ظاهری و جسمانی او ضروری است.
- ۲- عفاف؛ استقامت در مقابل شهوت و کنترل کردن آن است؛ به گونه‌ای که در رفتار انسان جلوه‌گر می‌شود و دیگران رفتار عقیفانه‌ی او را مشاهده می‌کنند و حرمت او را نگه می‌دارند.
- ۳- عزت نفس؛ انسان به طور طبیعی و فطری خود را گرامی می‌دارد و تحقیر و کوچکی را نمی‌پذیرد. هم‌چنین، تمایل دارد که دیگران نیز او را گرامی بدارند. اگر کسی نفس خود را به خاطر امیال یا هوس‌ها، در معرض تحقیر قرار دهد، به یک رذالت اخلاقی دچار شده است.
- ۴- ظاهر و باطن؛ وجود انسان دارای دو جنبه‌ی ظاهر و باطن است. خصوصیات اخلاقی و ملکات نفسانی و روحی، جنبه‌ی باطنی انسان است و رفتارهایی که از او سر می‌زند، جنبه‌ی ظاهری اوست.
- ۵- نیاز به مقبولیت؛ هر انسانی تمایل دارد دیگران او را بپذیرند و روی او حساب کنند.

د) ارتباط با درس قبل

این درس، حاوی برنامه‌ی دیگری است که اجرای آن به دانش‌آموزان پیشنهاد می‌شود. پیش از این گفتیم که برنامه‌های دینی در سه محور ارتباط با خدا، ارتباط با خود و ارتباط با دیگران تنظیم می‌شود. در درس یازدهم که برنامه‌ی دوستی با خدا مطرح شد، مشخص گردید که این برنامه، دو محور ارتباط با خدا و ارتباط با دیگران را پوشش می‌دهد. این برنامه نیز شامل دو محور است: یکی در ارتباط با خود که همان رسیدن به عفاف و عزت نفس است و دیگری در ارتباط با دیگران که همان حفظ عفت اجتماعی و اخلاقی جامعه است.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- اسلام بر پاکیزگی و آراستگی تأکید می‌کند و پیشوایان دین، انسان‌هایی پاکیزه و آراسته بوده‌اند.
- ۲- علاوه بر آراستگی در جامعه، آراستگی در خانه و در هنگام عبادت نیز مورد تأکید اسلام است.
- ۳- میان نوع آراستگی در ظاهر و آراستگی در باطن، ارتباط وجود دارد.

۴- انسان صاحب عزّت و صاحب عفت، اندام ظاهری خود را وسیله خودنمایی قرار نمی‌دهد.

۵- عفاف، یکی از عوامل مهم حفظ بنیان خانواده است.

۶- از آنجا که زیبایی در زن عموماً بیش از مرد است، توجه به عفاف برای او ارزشمندتر و مقدس‌تر است.

۷- انسان عزیز و عفیف به دیگران اجازه نمی‌دهد از شخصیت ظاهری او سوء استفاده کنند.

۸- نیاز به مقبولیت از نیازهای فطری هر انسان به‌خصوص در دوره نوجوانی و جوانی است.

انسان صاحب عزّت می‌کوشد که با شکوفا کردن استعدادهای خود، تحسین دیگران را برانگیزد.

۹- انسان صاحب عزت نمی‌پسندد که با تغییرات ظاهری، توجه دیگران را به خود جلب کند.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، بر مبنای موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

دبیران محترم توجه داشته باشند که درس دوازدهم و سیزدهم در مورد آراستگی و حجاب است. درس دوازدهم به آراستگی و عفاف می‌پردازد و بحث حجاب در درس سیزدهم مطرح می‌شود؛ بنابراین، نباید در درس دوازدهم بر روی مسئله حجاب متمرکز شد. برای ورود به این درس، شرایط محیطی و منطقه‌ای، بسیار مؤثر است؛ به همین جهت، ابتکارات شخصی دبیران، با توجه به موقعیت کلاس آن‌ها، نقش اصلی را در تدریس برعهده دارد؛ در عین حال، پیشنهادهای زیر نیز ارائه می‌شود.

۱- نوشتن حدیث ابتدای درس و گفت و گو درباره آن

۲- بحث درباره توجه به آراستگی و نظافت در جامعه و در میان مسلمانان؛ این بحث که امکان اظهارنظر درباره شرایط فعلی مسلمانان را به دانش‌آموزان می‌دهد، فرصتی ایجاد می‌کند تا آنان به نقد و بررسی جامعه خود بپردازند و توجه کنند که اگر ضعفی وجود دارد، مربوط به اسلام نیست بلکه از مسلمانان است.

اجزای تدریس

این درس شامل اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	پیام آیات
۳	تبیین سیره پیشوایان در آراستگی
۴	انجام فعالیت همفکری
۵	تبیین تناسب میان ظاهر و باطن
۶	انجام فعالیت ذکر نمونه ها
۷	تبیین رابطه عفاف و عزتمندی با آراستگی
۸	انجام فعالیت تفکر در آیات
۹	انجام فعالیت بررسی
۱۰	بررسی رابطه مقبولیت و آراستگی

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می شود و ترجمه آیات تکمیل می گردد.

۲- انجام فعالیت پیام آیات

بعد از قرائت و ترجمه آیات، نوبت به تدبیر در آنها می رسد تا عبارت های داده شده را تکمیل نمایند و آیات مربوط به آنها را مشخص کنند.

بنابر آیه ۳۲ سوره اعراف، خداوند نعمت ها و زینت های جهان را بر بندگان خود حرام نکرده است.

بنابر آیه ۳۲ سوره اعراف، مؤمنان باید از نعمت های خدادادی استفاده کنند. البته باید این نعمت ها را از راه حلال به دست آورده باشند.

بنابر آیه ۳۲ سوره اعراف زینت ها و نعمت های آخرت، اختصاص به مؤمنان دارد.

بنابر آیه ۳۳ سوره اعراف، زشتکاری (چه آشکار و چه پنهان)، گناه، سرکشی و تجاوز،

شرک به خدا و نسبت دروغ به خدا دادن بر مؤمنان حرام است. بنا بر آیه ۳۶ سوره اعراف، هدف از پوشش و حجاب، اول، حفظ ناپسندی‌های انسان و تقوا و دوم، آراستگی می‌باشد. بنا بر آیه ۲۶ سوره اعراف، اگر انسان به لباس تقوا آراسته باشد، خواهد توانست پوشش و لباس ظاهری را که دین تعیین کرده، حفظ نماید.

۳- تبیین سیره پیشوایان در آراستگی

پس از استخراج نظر قرآن کریم درباره آراستگی، نوبت به سیره پیشوایان ما می‌رسد. بیان دیدگاه قرآن و سیره معصومین سبب می‌شود که دانش‌آموزان دریافت درست و شفافی از دیدگاه اسلام به دست آورند و متوجه شوند که اسلام میان دو موضوع جمع کرده است: آراستگی و عفاف. انسان مسلمان، در عین آراسته بودن، حجاب و عفاف خود را حفظ می‌کند.

توجه دادن دانش‌آموزان به این نکته، سبب دوری آنان از افراط و تفریط و اهمیت دادن به یکی و کنار گذاشتن دیگری می‌گردد. اقتضای سنی دانش‌آموزان است که به زیبایی و آراستگی بیشتر توجه کنند و موضوع عفاف برای آنها در درجه دوم اهمیت باشد. به همین جهت اگر احساس کنند که اسلام به آراستگی توجه کرده و به این گرایش طبیعی پاسخ مثبت داده، علاقه‌مندی آنها به اسلام افزایش می‌یابد و پذیرش حکم حجاب برای آنها آسان‌تر می‌شود.

دبیر، باید علاوه بر موارد ذکر شده در کتاب، موارد دیگری از سیره معصومین را برای دانش‌آموزان بیان کند تا اطلاعات آنها افزایش یابد.^۱

نکته دیگر، آراستگی در عبادت است که می‌تواند در دیدگاه دانش‌آموزان نسبت به عبادت هم مؤثر باشد. عمل عبادت که به ظاهر کاری با آراستگی ندارد و یک عمل معنوی است، در اسلام با آراستگی کاملاً گره خورده است. زیرا میان ظاهر و باطن انسان رابطه است. کسی که با ظاهری ژولیده به نماز می‌ایستد، از بی‌توجهی خود نسبت به خدا و یا روح در هم ریخته خود خبر می‌دهد. دانش‌آموز درمی‌یابد که دینی که به آراستگی در هنگام عبادت اهمیت می‌دهد یک دین واقع‌گرا و متعادل است. او اندک اندک باید متوجه شود که میان آراستگی و بی‌بند و باری تفاوت است. بی‌بند و باری در هر جا و هر مورد از نظر خداوند پسندیده نیست، اگرچه در عبادت باشد. مثلاً کسی که فکر کند چون عبادت خوب است، هر جا که رسید، روی هر زمینی هر چند نجس یا غصبی، نماز بخواند مورد قبول نیست. این، بی‌بند و باری در عبادت است. بی‌بند و باری در آراستگی نیز مورد قبول نیست. آراستگی در منزل با آراستگی در خیابان

۱- برای اطلاعات بیشتر در این مورد به قسمت تمهیدات مراجعه کنید.

متفاوت است و انسان بی‌بند و بار کسی است که میان این دو تفاوت قائل نمی‌شود.

۴- انجام فعالیت همفکری

پس از توضیحات دبیر، دانش‌آموزان با مشورت با یکدیگر، آثار فردی و اجتماعی پاکیزگی را برمی‌شمردند و در جدولی یادداشت می‌کنند. دبیر نتیجه هم‌اندیشی بعضی گروه‌ها را می‌بیند، درباره آنها اظهار نظر می‌کند و در ضمن کار، نمره این فعالیت را برای آنها ثبت می‌کند.

توضیح دبیر درباره ارتباط ظاهر و باطن هر انسان؛ یکی از لغزشگاه‌های مهم افراد معمولی، عدم درک درست ظاهر و باطن است که معلم باید با شکافتن این موضوع مسئله را برای دانش‌آموزان روشن کند. برخی می‌پندارند که ظاهر اهمیتی ندارد و انسان به هر صورتی که بود مهم نیست؛ می‌تواند هر لباسی را بپوشد یا ظاهر خود را به هر شکلی درآورد؛ در حالی که رفتار آدمی همواره تجلی حالات درونی اوست و کمتر پیش می‌آید که این مورد صدق نکند؛ مثلاً، اگر کسی در باطن، انسان عفیفی باشد، همواره به گونه‌ای در جامعه ظاهر می‌شود که عفت و پاک‌دامنی از ظاهر او هویداست و هر قدر این عفت درونی سست شود، عفت بیرونی و ظاهری نیز سست‌تر می‌شود. باید به دانش‌آموزان توضیح داد که پاکی درونی، امری تو خالی نیست؛ پاکی درونی یعنی داشتن عزت و عفت و احساس تسلیم و بندگی در مقابل خدا و دوست داشتن چیزی که خدا می‌پسندد و دوست نداشتن چیزی که خدا دوست نمی‌دارد و از آن ناخشنود است.

۵- تبیین تناسب میان ظاهر و باطن

طرح این بحث برای حل یکی از آسیب‌هایی است که برخی از افراد گرفتار آن هستند. به خصوص جوانان که بیشتر تحت تأثیر احساسات خود هستند و گرایش دارند که ظاهر خود را به رخ دیگران بکشند، برای توجیه عمل خود می‌گویند دل انسان باید عفیف باشد و دنبال گناه نرود و ظاهر اهمیت چندانی ندارد.

اینان توجه ندارند که حکم حجاب برای آن است که دختران از تعرض انسان‌های فاسد محفوظ بمانند و کسی که به طرف بی‌حجابی می‌رود، خود را در معرض تیر آنها قرار می‌دهد.

هر دختری می‌تواند به پیرامون خود بنگرد و ببیند که پسران بی‌بند و بار بیشتر چه دخترانی را تهدید می‌کنند. کلمه بیشتر برای آن است که کسی نگوید من فلان دختر با حجاب را دیدم که توسط پسران بی‌بند و بار تهدید می‌شد.

۶- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها

پس از توضیحات معلم، دانش‌آموزان به صورت گروهی یا فردی فعالیت «بیان نمونه‌ها» را انجام

می‌دهند. در این فعالیت آنان به ذکر نمونه‌هایی از هماهنگی میان ظاهر و باطن می‌پردازند؛ بدین صورت که با ذکر نمونه‌های ظاهری از فعالیت‌ها، طرز رفتار، نوع زندگی، نوع معاشرت، انواع تصمیم‌ها و حالات افراد توضیح می‌دهند که این حالات ظاهری، بیان‌کننده کدام ویژگی باطنی است.

۷- تبیین رابطه عفاف و عزتمندی با آراستگی

عزتمندی و عفاف دو خصلت درونی و باطنی است که به میزانی که این دو صفت در انسان قوی باشد، در ظاهر انسان تأثیر می‌گذارد.

لازم است دبیر بکوشد که این دو صفت ارزشمند را که از نظر اسلام کلید بسیاری از رفتارهای پسندیده هستند، در جوانان تقویت کند.

کسی که حاضر است کلمه ناسزایی به دوست خود بگوید و به راحتی همان کلمه را نسبت به خود بشنود، عزت خود را لکه‌دار کرده است. این شخص نمی‌تواند بگوید من در درون خودم عزیز هستم و اگر در ظاهر فحش می‌دهم یا فحش می‌شنوم، ارتباطی به باطنم ندارد.

همین حالت برای همه رفتارهای انسان هست. مثلاً کسی که حس کنجکاوی او قوی است، آرام و قرار ندارد و از تفریح و گردش و وقت‌گذرانی می‌گذرد و فقط به مطالعه و تحقیق و آزمایش می‌پردازد. اگر کسی بگوید من خیلی به علم علاقه دارم اما در ظاهر به دنبال آن نمی‌روم، دیگران سخن او را نمی‌پذیرند و اشتباه می‌دانند.

ما باید از طریق تقویت عزتمندی و تحریک دانش‌آموز از این زاویه، او را به سمت تکالیف اجتماعی و حرمت گذاشتن به دیگران و خود سوق دهیم.

۸- انجام فعالیت تفکر در آیات

برای انجام این فعالیت، لازم است تعدادی قرآن در اختیار دانش‌آموزان قرار گیرد و آنان به صورت گروهی و فردی، آیه‌های ۲۳ تا ۲۶ سوره قصص را مطالعه کنند و رفتار همراه با عفاف حضرت موسی (ع) و دختران شعیب (ع) را برشمرند و یادداشت کنند. پس از یادداشت کردن نظریات دانش‌آموزان، برخی از آنها در کلاس مورد ارزیابی و بررسی قرار می‌گیرند؛ گروه‌ها نظریاتشان را می‌خوانند و معلم توضیحات ضروری را به آنان می‌دهد.

۹- انجام فعالیت بررسی

این فعالیت نیز که توسط دانش‌آموزان انجام می‌گیرد، برای ارزیابی میزان انطباق پوشش افراد با احکام اسلامی است. در این فعالیت، دانش‌آموزان به نقد و بررسی این موضوع می‌پردازند و در این نقد و بررسی، هر کس خود را نیز به طور غیرمستقیم ارزیابی می‌کند و نقاط ضعف و قوت خود را بهتر می‌شناسد.

۱۰- بررسی رابطه مقبولیت و آراستگی

موضوع آراستگی از دیدگاه دیگری نیز قابل بررسی است و آن، نیاز به توجه و تحسین دیگران است. هرکس برای رسیدن به این هدف، راهی را در پیش می‌گیرد. کسانی که روحیه‌ای قوی و باطنی متعادل دارند، با شکوفا ساختن استعدادهای درونی خود، تحسین دیگران را برمی‌انگیزند اما انسان‌های حقیر با به‌کارگیری روش‌های ناپسند، دست به این کار می‌زنند و در نهایت، برخی وضع ظاهری خود را وسیله جلب توجه دیگران قرار می‌دهند. البته در بسیاری از موارد هم این کار به‌طور ناخودآگاه انجام می‌گیرد و اگر در این باره از این افراد سؤال شود، برای کار خود دلایل دیگری می‌آورند. معلم درباره این موضوع صحبت می‌کند و نکات لازم را توضیح می‌دهد.

د) اندیشه و تحقیق

در تمرین اول، تفاوت‌های آراستگی و خودنمایی را که یکی از مهم‌ترین آن‌ها کوچکی نفس در خودنمایی و سلامت نفس در آراستگی است، برمی‌شمرند. در تمرین دوم، دانش‌آموزان براساس آموخته‌های خود توضیح می‌دهند که چگونه خودنمایی باعث از میان رفتن عزت نفس می‌شود. تمرین سوم، درباره تدبیر در آیات قرآن است؛ دانش‌آموزان با استفاده از سوره‌های مریم و یوسف، جلوه‌های عفت و پاک‌دامنی را در زندگی این دو بزرگوار یادداشت می‌کنند.

هـ) پیشنهاد

پیشنهاد اول، برای توجه دادن دانش‌آموزان به الگوهی صحیح و نقد الگوهای منفی است. پیشنهاد دوم، برای تأمل با خویش و نقد و ارزیابی خود و محاسبه نفس است.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

موارد زیر برای ارزشیابی از این درس پیشنهاد می‌شود:

- قرائت و ترجمه آیات
- توانایی در تدبیر در آیات
- انجام فعالیت پیام آیات
- تبیین سیره و سخنان معصومین در آراستگی
- انجام فعالیت همفکری

- تبیین موضوع تناسب ظاهر و باطن در آراستگی
- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
- تبیین رابطه عفاف و عزتمندی با آراستگی
- انجام فعالیت تفکر در آیات
- انجام فعالیت بررسی
- تبیین رابطه درست مقبولیت و آراستگی
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام فعالیت‌های بخش پیشنهاد
- همکاری و مشارکت در هنگام تدریس
- دفتر کار منظم

قسمت سوم: تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری برای معلم

۱- موضوع عفاف و آراستگی یکی از موضوعات بسیار مهم و حساس نه تنها برای نوجوانان و جوانان امروز، بلکه برای قشر وسیعی از بزرگسالان ماست و باید از زوایای گوناگون بررسی شود. نوجوان و جوان با ورود به دوره بلوغ، به جسم خود و زیبایی در آن توجه خاصی می‌کند. در این میان، آراسته بودن و نظافت ظاهری مورد تأیید اسلام است اما از سوی دیگر، فرهنگ جدید جهانی، براساس زیربنای انسان شناسانه خود که به جنبه ظاهری و جسمانی وجود انسان توجه دارد و هویت انسان را در همین حقیقت ظاهری می‌بیند، شرایطی را ایجاد کرده است که قید و بندهای مربوط به عفاف، گسیخته شود، الگوهای بی‌شماری برای رسیدگی به وضع ظاهری ارائه گردد و هر روز مُد جدیدی روانه بازار شود؛ به طوری که افراد هنوز از یک الگو و مُد فارغ نشده‌اند که شیوه و مُد جدیدی به بازار می‌آید. برای تعمیم و گسترش این فرهنگ که به حقیقت فرهنگ برهنگی است، از شخصیت‌های مرجع جوانان و نوجوانان مانند ورزشکاران و هنرمندان بسیار استفاده می‌شود. برخی از بازیکنان مشهور فوتبال طبق قراردادهایی که با شرکت‌های تبلیغاتی و تجاری دارند، موظف‌اند که آرایش موی سر و صورت خود را برای مدتی معین - مثلاً یک یا دو سال - در حالت خاصی نگه‌دارند تا بازار فروش کالاهای

آن شرکت‌ها را گرم کنند.

۲- توجه داشته باشیم که زیر بنا و باطن حجاب، عفاف است که امری فطری تلقی می‌شود و همه انسان‌ها به محض درک انسانیت خود به عفت به‌عنوان یکی از نخستین مسائل مهم مطرح شده توجه می‌کنند. در داستان خلقت انسان و زندگی حضرت آدم و حوا در بهشت اولیه که بهشت قبل از تشریع بود، وقتی آن دو، میوه ممنوعه را می‌خورند و برای ورود به زندگی دنیایی آماده می‌شوند، به اولین چیزی که توجه می‌کنند، عفت است. آیه زیر بیان همین واقعیت است:

«فَدَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ...»^۱

بنابراین، باید بتوانیم روحیه عفاف را زنده نگه داریم و پرورش دهیم.

۳- خصلت‌های دیگری هم هستند که به عفاف کمک می‌کند؛ مانند حیا، عزت نفس و کرامت انسانی.

ما در این درس، به این مسئله مهم می‌پردازیم که رعایت عفاف چگونه عزت نفس را که خود یک خصلت فطری است، تقویت می‌کند و نیز بر این موضوع تأکید دارد که بی‌عفتی، آدمی را بی‌مقدار و کرامت انسانی را لکه‌دار می‌سازد. لازم است این مفاهیم به دانش‌آموزان یادآوری شود و ارزش مفاهیم یاد شده برای آنان پایدار بماند. عفاف درونی، حافظ حجاب و پوشش اسلامی است و اگر این عفاف، حیا و عزت نفس درونی در انسان تقویت گردد، گرایش به پوشش اسلامی و سایر مراتب عفاف هم به‌طور طبیعی حفظ می‌شود.

۴- یکی از مظاهر عفاف، آراستگی همراه با پوشش مناسب است. عفاف، جلوه‌های دیگری نیز در رفتار مسلمانان دارد که باید بر آن‌ها تأکید کرد؛ از جمله: اجتناب از نگاه کردن به نامحرم، رعایت حد و حدود صحبت کردن در محیط کار و کوچه و خیابان، منع دیگران از بی‌بندوباری در روابط اجتماعی و اموری از این قبیل.

۵- یکی از مسائلی که امروزه برای دانش‌آموزان مطرح است، مقایسه جامعه خود با جوامع غربی است. آن‌ها می‌گویند: «چرا با اینکه حجاب و پوشش در غرب وجود ندارد، مشکلات و نابه‌سامانی‌های ناشی از نبود حجاب در جوامع غربی مشاهده نمی‌شود اما در جامعه ما که پوشش و حجاب هست، برخی از بی‌بندوباری‌ها در میان جوانان پیدا شده که قبلاً نبوده است؟» در اینجا باید به چند نکته توجه کرد: الف) در پاسخ به این سؤال، باید از موضع‌گیری یک جانبه مثبت یا منفی دوری گزید و به

۱- سورة اعراف: آیه ۲۲. - این مورد برای اطلاع دبیران است و طرح آن در کلاس لازم نیست.

جای دادن پاسخ فوری و یک‌جانبه، گام به گام و به تدریج، سؤال را تحلیل نمود و به کمک خود دانش‌آموزان، پاسخ را نتیجه‌گیری کرد. همچنین باید از دادن آمارهای اغراق‌آمیز و سیاه‌نمایی طرف مقابل پرهیز شود.

ب) توجه کنیم که در جامعه فعلی ما، بی‌بندوباری نزد کسانی بیشتر است که عفاف و پوشش اسلامی را نادیده می‌گیرند و به قانون دین توجهی ندارند. در واقع، کسانی که از نظر اعتقادات دینی ضعیف‌ترند، به مظاهر مختلف فساد بیشتر رو می‌آورند؛ بنابراین، در همین جامعه ما، گرفتارشدن برخی از جوانان و بزرگ‌سالان در دام بی‌بندوباری، ناشی از عدم توجه آن‌ها به عفاف و حیاست. عواملی چون بیکاری برخی جوانان، فاصله طبقاتی میان برخی از اقشار، ضعف در کار فرهنگی و تبلیغی، اتخاذ روش‌های نامناسب تربیتی در خانواده و هجوم تبلیغات منحرف‌کننده بیگانگان و دشمنان، نقش زیادی در بی‌توجهی جوانان به عفاف و حیا دارند.

ج) متفکران بزرگ غرب و دلسوزان جوامع غربی معتقدند که این جوامع از جهت رفاه مادی و پیشرفت صنعتی به درجات بسیار بالایی رسیده‌اند اما یک خطر همواره آن‌ها را تهدید می‌کند و مشکلات بشماری را برایشان به ارمغان آورده است و آن، فساد اخلاقی است. از آنجا که قدرت مادی کشورهای صنعتی زیاد است، آثار و تبلیغات این فساد اخلاقی حتی دام‌نگیر کشورهای جهان سوم هم می‌شود؛ نمونه‌های این امر، تجارت مواد مخدر، تجارت دختران و کودکان از جهان سوم به کشورهای غربی، ورود الگوهای مختلف بی‌بندوباری جنسی، قرص‌های روان‌گردان، گروه‌های فساد، فیلم‌های ضد اخلاقی و مانند آن از غرب به جهان سوم است.

د) نکته بسیار حائز اهمیت این است که نگاه یک مسلمان به زندگی و هدف زندگی، با نگاه یک انسان غربی (عموماً نه همه) تفاوت دارد. از منظر انسانی که هدفش در زندگی رسیدن به رفاه مادی است، بسیاری از روابط اجتماعی و اخلاقی، مجاز و حتی خوب شمرده می‌شوند؛ درحالی که همین روابط، از منظر انسانی که هدفی جز رستگاری اخروی ندارد، غیرمجاز و گناه است؛ بنابراین، در غرب بسیاری از روابط نامشروع وجود دارد اما جرم تلقی نمی‌شود و لذا در آمار و گفته‌ها به‌عنوان جرم مطرح نیست؛ مثلاً، دختران و پسران دانش‌آموز، عموماً نزدیکی جنسی با هم را تجربه کرده‌اند اما این مسئله از نظر آن‌ها جرم نیست؛ مگر اینکه پسری به زور با دختری نزدیکی کند. سقط جنین که به معنای از بین بردن یک انسان زنده است نیز، کمتر برشمرده می‌شود. درعین حال، وجود فرزندانی که از راه غیرمشروع به‌وجود آمده‌اند، برای مردم آنگونه جوامع قبحی ندارد؛ درواقع، آنان صورت مسئله را پاک کرده‌اند. البته موارد یاد شده، باعث شده است که در آن جوامع، خانواده مفهوم خود را از دست بدهد

و با سست شدن این کانون، گرفتاری و ناهنجاری‌های بزرگی ظهور کند. اکنون اغلب مردم در جوامع غربی نگران این گونه ناهنجاری‌ها و گرفتاری‌ها هستند.

ه) روشن است که اگر تمنیات جسمانی که یکی از مهم‌ترین آن‌ها تمنیات جنسی است، تعدیل نشود و در چارچوبی قرار نگیرد، فرصت پرداختن به جنبه‌های معنوی از میان می‌رود؛ در نتیجه، قوای فکری، تخیلی، عقلی و احساسی آدمی متوجه آن تمنیات خواهد شد و از حرکت برای تعالی روحی باز خواهد ایستاد. در چنین شرایطی، حتی اگر انسان بسیار عاقلانه هم حرکت کند، صرفاً به حیوانی پیشرفته، توسعه یافته و مبادی آداب تبدیل خواهد شد.

۶- سخنانی از پیشوایان دین درباره آراستگی و عفاف

— توجه به آراستگی

قرآن کریم: یا بنی آدم خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ؛ ای فرزندان آدم، زینت خود را در هر نماز با خود بردارید.

امام علی (ع): آراسته کردن خود، از اخلاق مؤمنان است.^۱

امام علی (ع): همچنان که دوست دارید افراد بیگانه و غریبه شما را در بهترین شکل ببینند و خود را برای آن‌ها می‌آرایید، وقتی نزد برادر مسلمان خود نیز می‌روید، به همان صورت، خویشان را بیاراید.^۲

امام صادق (ع): اِلْبَسْ وَ تَجَمَّلْ، فَإِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ، يُحِبُّ الْجَمَالَ، وَلَتَكُنَّ مِنْ حَلَالٍ.^۳
رسول خدا (ص): مَنْ اتَّخَذَ ثَوْباً فَلْيُنَظِّفْهُ.^۴

امام صادق (ع): پیامبر اکرم (ص) برای بوی خوش بیش از غذای خود هزینه می‌کرد.^۵
رسول خدا (ص): از دنیا سه چیز را دوست دارم: زنان، بوی خوش و نماز را که نور چشم من است.^۶

امام رضا (ع): سزاوار نیست که مرد استفاده هر روزه بوی خوش را ترک کند؛ اگر نتوانست

۱- سورة اعراف: آیه ۳۱.

۲- غررالحکم: حدیث ۱۱۷۵.

۳- خصال: ص ۶۱۲.

۴- وسائل الشیعة: ج ۳، ص ۳۴۰.

۵- کافی: ج ۶، ص ۲۴۴.

۶- مکارم الاخلاق: ص ۱۰۴.

۷- خصال: ص ۱۶۵.

یک روز در میان و باز اگر توانست، هر جمعه خود را خوش‌بو کند و هیچ‌گاه این کار را رها نکند.^۱
امام صادق(ع): دو رکعت نماز که با بوی خوش گزارده شود، بهتر است از هفتاد رکعت که بدون بوی خوش بگذارند.^۲

— رابطه آراستگی باطن و ظاهر

امام حسن عسکری(ع): حُسْنُ الصَّوْرَةِ جَمَالُ ظَاهِرٍ وَ حُسْنُ الْعَقْلِ جَمَالُ بَاطِنٍ؛ خوب بودن چهره و صورت، زیبایی ظاهری و خوب بودن عقل، زیبایی باطنی است.^۳
حضرت علی(ع): آراستگی باطن، زیباتر است از آراستگی ظاهر.^۴

۷— سخنانی از بزرگان

استاد شهید مطهری: گرایش انسان به زیبایی و جمال، یکی از خواسته‌های فطری انسان است و احساس لذت از زیبایی‌ها و تناسب‌ها و پاکیزگی‌ها، با سرشت انسان آمیخته شده است.^۵
استاد محمدتقی جعفری: انسان، به ارتباط با زیبایی محتاج است. بدون زیبایی، روح در تاریکی و خشونت ماده خسته می‌شود.^۶

سعدی: بزرگی را در محفلی همی ستودند و در اوصاف جمیلش مبالغه می‌نمودند؛ سر از جیب تفکر برآورد و گفت: من آنم که دانم.

شخصم به چشم عالمیان، خوب منظر است

وز خُبث باطنم سَرِ خجلت فتاده پیش

طاووس را به نقش و نگاری که هست، خلق

تحسین کنند و او خجل از پای زشت خویش

سقراط: زیبایی بدون عفت و فضیلت، همانند گلی خوش‌رنگ، ولی بدون عطر است.

آنتوان چخوف: انسان باید از هر حیث — چه ظاهر و چه باطن — زیبا و آراسته باشد.

شوینهاور: جمال مایه شرافت ولی مقرون به هزاران شرّ و آفت است.

۱- بحارالانوار: ج ۷۳، ص ۱۴۰.

۲- ثواب الاعمال: ص ۳۶۲.

۳- کافی: ج ۶، ص ۴۳۸.

۴- غررالحکم: حدیث ۵۵۰۳.

۵- فطرت: ص ۸۰.

۶- زیبایی هنر از دیدگاه اسلام.

متن زیر از جواد محدثی، برای خواندن در کلاس مناسب است :

«چشم» در چپه‌ای به دنیای قلب است.

«دیدن» و «نظر»، خواستن دل را در پی دارد.

«هر آنچه دیده بیند، دل کند یاد»^۱

با این حساب، باید به آنچه در «چشم‌انداز» ما قرار می‌گیرد، حساس باشیم. دیدنی‌ها – چه خوب و چه بد – گرایش ما را به سوی خود «جذب» می‌کند و ما اغلب مجذوب چیزی می‌شویم که می‌بینیم. اگر به افق دور دست بنگریم، «وسعت دید» پیدا می‌کنیم و اگر فقط به جلوی پای خود نگاه کنیم، «نقداندیش»، «حاضرگرا» و «تنگ‌نظر» می‌شویم. «نگاه حرام» چرا آن همه نکوهش شده است؟ چون دل را هم به دنبال حرام می‌کشد.

نگاه به چهره عالم، نگاه به در خانه عالم، نگاه به کعبه و نگاه به آیات قرآن، عبادت است؛ چون این نگاه، جلوه‌هایی از معنویت، پاکی و حق را به درون انسان منتقل می‌کند.

عارفان، مراقب چشم و نگاه خویش‌اند؛ به حرام نمی‌نگرند، تا تیرگی و سیاهی از روزنه «نگاه پاک» به «خانه دل» نفوذ نکند. وقتی دل از راه چشم تغذیه می‌شود، چرا «غذای حرام» به آن بدهیم؟

زنی زیبا از گذرگاهی عبور می‌کرد. حضرت علی (ع) و جمعی هم نشسته بودند. یکی از حاضران، با چشم و نگاه آن زن را تعقیب کرد. حضرت او را نکوهش کرد و فرمود: «همین گونه نگاه‌هاست که شهوت جنسی را برمی‌انگیزد»^۲.

برای طهارتِ درون، دیده را پاک نگاه داریم و بر این پنجره، دیده‌بانی کنیم. هر کس نقطه یا نقاط وضعی دارد؛ نقطه ضعف برخی هم «شهوت» و «مسائل جنسی» است. آن که نتواند این غریزه را تحت کنترل خویش آورد، گاهی آبروی یک عمر را در یک «لحظه» و بایک «نگاه» می‌بازد. گاهی نگاه، اولین گام یک «راه اشتباه» است. اینکه احادیث، نگاه را تیری از تیرهای ابلیس شمرده‌اند، از این رهگذر است^۳.

شیطان، پیوسته دل‌های جوانان را هدف تیر نگاه قرار می‌دهد. آنچه این تیرها را می‌شکند، «عفاف» است و آنچه در برابر هجوم شهوت است «تقوا» است^۴.

۱- بابا طاهر.

۲- نهج البلاغه: فیض الاسلام، حکمت ۴۱۲.

۳- وسائل الشیعه: ج ۱۳، ص ۶۰. امام صادق (ع): ایاکم والنظر، فانه سهم من سهام ابلیس.

۴- متن از کتاب «گامی در مسیر»: جواد محدثی، ص ۱۲۵ تا ۱۲۷.

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

- ۱- شمائل النبی؛ ابو عیسی محمد بن عیسی ترمذی، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، نشر نی (معلم)
- ۲- اولین دانشگاه و آخرین پیامبر؛ سیدرضا پاک‌نژاد، کتاب‌فروشی اسلامیة، ج ۱۸ (معلم و دانش‌آموز)
- ۳- آیین بهزیستی اسلام؛ احمد صبور اردوباری، دفتر نشر فرهنگ اسلامی (معلم و دانش‌آموز)
- ۴- حجاب؛ مرتضی مطهری، انتشارات صدرا (معلم و دانش‌آموز)
- ۵- نظام حقوق زن در اسلام؛ مرتضی مطهری، انتشارات صدرا (معلم و دانش‌آموز)
- ۶- نظام شخصیت زن در اسلام؛ زیبایی‌نژاد و سبحانی، نصایح (قم) (معلم و دانش‌آموز)
- ۷- فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی؛ غلامعلی حدادعادل (معلم و دانش‌آموز)
- ۸- حجاب؛ مهدی مهریزی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)
- ۹- حقوق زن؛ حمید کریمی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)
- ۱۰- مجموعه آثار دکتر شریعتی؛ جلد ۲۱ (زن) (معلم و دانش‌آموز)
- ۱۱- پرسش‌های امروز جوانان؛ جلد ۳، انتشارات مدرسه برهان (دانش‌آموز)
- ۱۲- نگاهی دوباره به تربیت اسلامی (بخش ظاهر و باطن)؛ خسرو باقری (معلم)
- ۱۳- برای ریحانه؛ محمود اکبری، انتشارات گلستان ادب (دانش‌آموزان دختر)
- ۱۴- حجاب‌شناسی؛ حسین مهدیزاده، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه (معلم و دانش‌آموز)
- ۱۵- فلسفه حجاب و گستره آن؛ علی محمد آشتیانی، پژوهشکده فرهنگ و معارف (معلم و دانش‌آموز)

زیبایی عفاف

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با رابطه حجاب و عفاف و مسائل پیرامون حجاب برای گرایش و توجه بیشتر به حجاب اسلامی
- ۲- اهداف آموزشی:
  - تبیین ضرورت حجاب و پوشش اسلامی بر مبنای آیات قرآنی و تعیین حدود آن
  - بیان رابطه میان حد پوشش و نوع لباس در فرهنگ اسلامی
  - توضیح تفاوت میان پوشش زنان و مردان و ذکر دلایل آن
  - شناخت آثار حجاب و پوشش اسلامی در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی.

ب) پیش دانسته‌ها

- ۱- مباحثی که در درس قبل مطرح شده است.
- ۲- دین یهود به عنوان دین آسمانی حضرت موسی (ع) و دین مسیح به عنوان دین آسمانی حضرت عیسی (ع) و آیین زرتشت
- ۳- آشنایی افراد هر محل با نوع پوشش محلی منطقه خود.

ج) اصطلاحات علمی درس

۱- حجاب

استاد شهید مطهری می‌فرماید: «کلمه حجاب، هم به معنای پوشیدن است و هم به معنای پرده و حاجب؛ بیشتر استعمالش به معنای پرده است. این کلمه از آن جهت مفهوم پوشش می‌دهد که پرده،

وسیله پوشش است.

استعمال کلمه حجاب در مورد پوشش زن یک اصطلاح نسبتاً جدید است. در قدیم و مخصوصاً در اصطلاح فقها، کلمه «ستر» که به معنای پوشش است، به کار رفته است. فقها چه در «کتاب الصلوة» و چه در «کتاب النکاح» که متعرض این مطلب شده‌اند، کلمه «ستر» را به کار برده‌اند نه کلمه حجاب را.

بهتر این بود که این کلمه عوض نمی‌شد و ما همیشه همان کلمه پوشش را به کار می‌بردیم؛ زیرا چنان که گفتیم، معنای شایع لغت «حجاب»، پرده است و اگر در مورد پوشش به کار برده می‌شود، به اعتبار پشت پرده واقع شدن زن است و همین امر موجب شده که عده‌ای گمان کنند که اسلام خواسته است زن همیشه پشت پرده و در خانه محبوس باشد و بیرون نرود ..... در آیات مربوط لغت حجاب به کار نرفته است. آیاتی که در این باره هست — چه در سورة مبارک نور و چه در سورة مبارک احزاب — حدود پوشش و تماس‌های زن و مرد را ذکر کرده است؛ بدون آن که کلمه حجاب را به کار برده باشد. آیه‌ای که در آن کلمه حجاب به کار رفته، مربوط به زنان پیغمبر اسلام است.^۱

۲- محرم و نامحرم

محرم کسی است که ازدواج با او حرام است و در نگاه به او محدودیتی که نسبت به سایر افراد هست، وجود ندارد.

— افرادی که بر پسرها و مردان محرم‌اند.

۱- مادر و مادر بزرگ

۲- دختر و دختر فرزند

۳- خواهر

۴- خواهرزاده (دختر خواهر)

۵- برادرزاده (دختر برادر)

۶- عمه (عمه مرد و عمه پدر و مادرش)

۷- خاله (خاله مرد و خاله پدر و مادرش)

این دسته از افراد به سبب خویشاوندی نسبی با هم محرم‌اند و گروهی دیگر هم به سبب ازدواج بر پسرها و مردها محرم می‌شوند که عبارت‌اند از:

۱- مادر زن و مادر بزرگ او

۱- مجموعه آثار: ج ۱۹، مسئله حجاب، ص ۴۲۹ به بعد.

۲- دختر زن، هرچند دختر خودش نباشد.

۳- زن پدر (نامادری)

۴- زن پسر (عروس)

به جز افرادی که نوشته شد، دیگر زن‌ها نامحرم‌اند، حتی زن برادر و خواهرزن؛ گرچه ازدواج با خواهرزن تا مدتی که خواهرش همسر اوست، حرام است؛ یعنی، ازدواج با دو خواهر به‌طور هم‌زمان جایز نیست؛ مگر آن که اولی از دنیا برود یا او را طلاق دهد.

د) ارتباط با درس پیش

درس‌های دوازدهم و سیزدهم دارای موضوعی واحدند که در دو بخش عرضه شده است. درس دوازدهم بیشتر بر جنبه‌های درونی و باطنی - یعنی عفاف، حیا و عزت نفس - و درس سیزدهم، بر جلوه ظاهری آن - یعنی پوشش و حجاب اسلامی - تمرکز دارند؛ بنابراین، درس دوازدهم دربردارنده حکمت و فلسفه حجاب است و درس سیزدهم بیشتر خود حجاب و حدود و آثار آن را بررسی می‌کند. لازم است معلمان محترم، به‌خصوص معلمان مدارس دخترانه، در درس دوازدهم احکام مربوط به پوشش و حجاب را توضیح ندهند و در درس سیزدهم به آن بپردازند.

هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- پوشش و حجاب، خاص دین اسلام نیست و در همه ادیان الهی و حتی ادیان دیگر مطرح بوده است. البته حدود آن در ادیان دیگر با ادیان الهی متفاوت است.
- ۲- در قرآن کریم و روایات معصومان (ع)، حدود و پوشش زنان به‌طور دقیق معین شده است.
- ۳- اسلام، حد و شرایط پوشش را معین کرده و شکل و نحوه لباس را به سنت‌ها و فرهنگ‌های محلی مردم واگذاشته است.
- ۴- به علت تفاوت در جلوه‌های ظاهری زن و مرد و توجه بیشتر مرد به جلوه‌های ظاهری زن، پوشش زنان محدوده بیشتر و دقیق‌تری دارد که به صورت کامل در دین معین شده است.
- ۵- پوشش اسلامی زنان نه تنها مانع حضور آن‌ها در محل کار و جامعه نمی‌شود بلکه حضور راحت‌تر و توأم با عفت آن‌ها را ممکن می‌سازد.
- ۶- پوشش اسلامی زنان برای زن، مرد، خانواده و جامعه ثمره‌های فراوانی دارد.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی – یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد ذکر شده از درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

قسمت‌های مختلف این درس با سؤال آغاز شده و پیش رفته است و این، مناسب با حال و هوای دانش‌آموزان فعلی است که در این زمینه سؤال‌های متعددی دارند؛ از این‌رو، به‌نظر می‌رسد که آماده‌سازی از طریق سؤال، شیوه مناسبی برای ورود به این درس باشد. معلم محترم می‌تواند ابتدا سؤال‌ها را با لحن دانش‌آموزی مطرح کند؛ آن‌ها را به ترتیب روی تخته سیاه بنویسد و در هنگام طرح سؤال‌ها از دانش‌آموزان بخواهد که سؤال‌ها را موشکافی کنند و درباره آن‌ها توضیح دهند؛ بدون اینکه به پاسخ آن‌ها بپردازند.

ج) اجزای تدریس

این درس، شامل اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	استخراج دستور حجاب از آیات
۳	توضیح درباره شکل پوشش
۴	توضیح احکام مربوط به محرمیت
۵	تبیین علت تفاوت پوشش زنان و مردان
۶	انجام فعالیت بررسی
۷	بررسی رابطه حجاب با آزادی حضور زن در جامعه
۸	توضیح درباره بیش‌تر بدانیم
۹	طرح گام ششم

۱- قرائت و ترجمه

در ابتدای تدریس، آیات درس قرائت می‌شود و ترجمه‌ها تکمیل می‌گردد.

۲- استخراج دستور حجاب از آیات

برای دانش‌آموزان بسیار اهمیت دارد که بدانند حکم پوشش، صرفاً یک استنباط فقهی و برداشت فقها نیست که بتوان در درستی آن تردید کرد. آنها مایل‌اند بدانند که در آیات قرآن و پس از آن در روایات، حکم پوشش به‌طور صریح و روشن آمده است.

معلم، با کمک آیات و روایات به این سؤال پاسخ می‌دهد و مطلب را برای دانش‌آموزان روشن می‌کند. آنگاه دو وظیفه اصلی در پوشش را به‌صورتی بسیار جدی در کلاس بیان می‌کند. به‌خصوص، باید حد پوشش دختران را هم در کلاس خودشان و هم در کلاس پسران توضیح داد و عواقب وخیم دنیایی و اخروی تخلف از آن را با زبانی صمیمی مطرح کرد.

معلم، هر بندی را که توضیح می‌دهد، از دانش‌آموزان می‌خواهد که آیه مربوط به آن را مشخص کنند.

بند «الف» از آیه ۳۰ سورة نور به‌دست می‌آید. در این آیه دو حکم اسلامی بیان شده است :

۱- مردان مؤمن باید از نگاه به زنان نامحرم خودداری کنند.

۲- مردان مؤمن باید از رابطه جنسی غیرشرعی خودداری کنند و مرتکب زنا نشوند که گناه کبیره است و مجازات سنگین دارد.

بند «ب» از آیه ۳۱ سورة نور استخراج شده است. بند «ج» هم از همین آیه به‌دست آمده است. در این آیه احکام زیر بیان شده است :

۱- زنان مؤمن باید از نگاه به مردان نامحرم بپرهیزند. یعنی نگاه شهوت‌آلود به مردان نکنند.

۲- زنان مؤمن باید از رابطه جنسی با نامحرم خودداری کنند و مرتکب عمل زنا نشوند که گناه کبیره است و مجازات سنگین دارد.

بند «د» از آیه ۵۹ سورة احزاب به‌دست آمده است. هم‌چنین بندهای «الف» و «ب» بعدی نیز از همین آیه استخراج شده است.

از این آیه نکات زیر به‌دست می‌آید :

۱- پوشش زنان باید به‌گونه‌ای باشد که گردن و گریبان را هم بپوشاند. یعنی فقط گردی صورت می‌تواند آشکار باشد.

۲- این پوشش سبب می‌شود که مردان چشم‌چران و هوس‌باز که در جامعه وجود دارند، نتوانند

زنان را مورد تعرض قرار دهند.

۳- این که قرآن کریم می‌فرماید پوشش خود را به خود نزدیک کنید، علامت روشنی است بر این که زنان جامعه اسلامی عصر پیامبر حجاب داشته‌اند اما رعایت حدود آن را نمی‌کرده‌اند. لذا خداوند دستور می‌دهد که آن حدود را رعایت کنند و گردن و گریبان خود را بپوشانند. البته تنها منبع احکام اسلامی، از جمله حجاب، قرآن کریم نیست. جزئیات احکام در احادیث و سیره پیامبر اکرم و ائمه اطهار (صلوات الله علیهم) آمده است. تذکر این مطلب به دانش آموزان ضروری است، مثلاً جزئیات حکم نماز که از روشن‌ترین حکم‌های قرآن است، در روایات و سیره آمده است و هر کس که بخواهد نماز بخواند ناچار است که جزئیات آن را از روایات به‌دست آورد. کسی نمی‌تواند بگوید من برای انجام نماز نظر فقیهان را که از روایات به‌دست آمده، قبول دارم ولی در مورد حجاب قبول ندارم.

۳- توضیح درباره شکل پوشش

طرح این سؤال برای رفع ابهاماتی است که در ذهن دانش‌آموزان وجود دارد. برخی از آنان فکر می‌کنند که همین نحوه پوشش ایرانیان همان لباسی است که دین تعیین کرده است. همچنین دلیل برتری و مزایای پوشش‌هایی شبیه چادر را نمی‌دانند و فکر می‌کنند که دین برای آنها سختی خواسته و آن را بر آنها تحمیل کرده است. ما باید به آنان پیاموزیم که:

اولاً، پوشش اسلامی، در مرتبه اول حافظ عفاف، پاکدامنی و عزت نفس خانم‌هاست. این حقیقت را می‌توانند به تجربه، در پیرامون خود ببینند. به میزانی که حجاب دختران ضعیف‌تر باشد، تعرض افراد فاسد به آنان بیشتر است. این حقیقت هم اختصاص به ایران ندارد.

ثانیاً، این عمل دینی، مانند سایر اعمال، درجات دارد. مثلاً، نماز جماعت از نماز فرادا بهتر است. نماز با حضور قلب از نماز بدون حضور قلب افضل است. نمازی که مناجات‌ها و دعا‌های بیشتری در آن خوانده شود و با تأنی و تأمل بیشتر باشد، از نمازی که سریع خوانده شود، تأثیر بیشتری دارد. حجاب نیز هر چه کامل‌تر باشد، یعنی عفاف را بیشتر نشان دهد و ظواهر بدن را بهتر بپوشاند، به کمال زن بیشتر کمک می‌کند. چادر، از این جهت برتر از لباس‌های دیگر است. علاوه بر این، چادر سنگینی و وفاری به زن در راه رفتن می‌دهد که لباس دیگری نمی‌دهد. وقتی که یک زن چادری از کوچه‌ای می‌گذرد فضای آن کوچه را عقیفانه می‌کند.

ثالثاً، همان‌طور که ممکن است یک مسجدی یا یک نمازخوان وجود داشته باشد که خواندن

نماز و رفتن مسجد را وسیلهٔ ریاکاری قرار دهد، وجود برخی زنان چادری که عفاف محکمی ندارند، نمی‌تواند دلیلی بر غیرمؤثر بودن چادر باشد، بلکه باید به صورت مجموعی و آماري نگاه کرد و دید که آیا در یک شهر و در میان خویشان، زنان چادری به عفاف نزدیک‌ترند یا زنان دیگر. رابعاً، حجاب مساوی با چادر نیست. زنانی که حدود حجاب را رعایت کنند، گرچه چادر نداشته باشند، زندگی عقیفانه دارند.

خامساً، پوشش در کشورهای اسلامی متفاوت است. اما همان پوشش‌ها وقتی پوشش اسلامی محسوب می‌شوند که حدود حجاب در آن رعایت شده باشد.

۴- توضیح احکام محرمیت

در آموزش این احکام، باید به گونه‌ای عمل کنیم که دختران و پسران کاملاً بدانند که چه کسانی محرم آنها هستند و چه کسانی نامحرم و آن را به حافظه بسپارند. بنابراین، آوردن سؤال‌های تست از این قسمت‌ها مناسب است.

۵- تبیین علت تفاوت پوشش زنان و مردان

علت اصلی تفاوت پوشش زنان و مردان، شاید برای دختران در این سن و سال چندان ملموس نباشد. علت اصلی مربوط است به روان‌شناسی زن و مرد و وضع جسمانی هر کدام از آنها. خداوند زن را مظهر جمال خود آفریده است و این یک امر مخفی نیست. زن و مرد هر دو این احساس را دارند که زن مظهر زیبایی است، به همین جهت هم به زیورآلات و پوشش‌های زیبا علاقه دارد. از طرف دیگر، خداوند مرد را به گونه‌ای آفریده که تمایلش به زن را در رفتار نشان می‌دهد و به سوی او می‌رود. یعنی جاذبه، غالباً از ناحیهٔ زن است و جذب شدن از ناحیهٔ مرد. این حالت، سبب می‌شود که بنیان خانواده تحکیم یابد و یک کشش و پیوند میان زن و شوهر برقرار گردد. اگر این حالت جاذبه نباشد، محیط خانواده، بیشتر شبیه یک محیط اداری می‌شود که افراد، صرفاً برای انجام وظیفه گرد هم جمع شده‌اند.

با توجه به این ویژگی‌های متفاوت که در تمام رفتارهای زن و مرد خود را نشان می‌دهد، باید حفظ حرمت و حریم خود، توسط زن از جنبه‌های گوناگون، مانند نحوهٔ سخن گفتن با مرد، راه رفتن از روی حیا و پوشش مناسب صورت بگیرد و مرد از جنبه‌های دیگری، مانند کنترل نگاه و عدم اختلاط با زنان، باید خود نگه‌دار باشد و تقوای خود را تقویت کند.

این رعایت‌ها برای آن است که از یک طرف جامعه به محیطی تبدیل نشود که افراد فاسد به حرمت زنان تعرض کنند و از طرف دیگر جاذبهٔ زن و مرد در خانواده به قدری قوی باشد که کمتر

سبب جدایی گردد.

میزان طلاق‌های رسمی و جدا شدن‌های عاطفی و عقب افتادن زمان ازدواج ارتباط مستقیمی با میزان رعایت عفاف و حجاب توسط زنان و مردان دارد.

۶- انجام فعالیت بررسی

انجام این بررسی توسط خود دانش‌آموزان، سبب می‌شود که به ارزش حجاب و پوشش اسلامی بیشتر پی ببرند و با زبان و جملات خودشان آثار مثبت آن را بیان کنند. استاد مطهری در کتاب مسأله حجاب، این آثار و ثمرات را توضیح داده است که ما به‌طور خلاصه در اینجا می‌آوریم.^۱

الف) برای زن :

- بیشتر شدن آرامش روانی، به علت کم شدن نگاه‌ها به سمت او
- افزایش احترام زن به دلیل وقار و سنگینی وی
- کم شدن مزاحمت افراد فاسد و مزاحم و نگاه تعرض‌آمیز آنها به وی
- افزایش موقعیت ازدواج برای دختران باوقار و سنگین به علت اطلاع یافتن پسران از عفاف آنها.

ب) برای مرد :

- کم شدن التهاب و هیجانات جنسی و عطش روحی
- کنترل بیشتر مرد بر قوه خیال خود، به دلیل مواجه نشدن با صحنه‌های شهوت‌انگیز
- بازده بیشتر مرد در کار، تحصیل، پژوهش و... به علت آرامش روانی بیشتر.

ج) برای خانواده :

- اختصاص یافتن التذاذ جنسی به محیط خانواده و در محدوده ازدواج
- استحکام پیوند زن و شوهر به علت افزایش احساس کامیابی از یکدیگر در محیط خانه
- افزایش احساس محبت میان اعضای خانواده، به خصوص فرزندان
- کاهش طلاق در خانواده.

د) برای جامعه :

- بیشتر شدن آرامش روانی جامعه
- افزایش فعالیت مثبت اجتماعی و نیروی کار و فعالیت در جامعه

۱- مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۴۳۴ تا ۴۴۱

— پایداری و ثبات اجتماعی.

تذکر: برهنگی غربی، نه تنها مورد انتقاد مسلمانان و دینداران جهان است بلکه حتی افراد متفکر جامعه غرب که بعضاً توجه چندانی به دین ندارند نیز با این وضعیت غرب مخالف اند. ممکن است برخی بگویند که ما هم با آن افراط‌گری غربی مخالفیم اما این سخت‌گیری‌های دینی — مانند حجاب — را هم نمی‌پسندیم. جواب این است که اگر حدی که دین قرار داده است از دست برود و التزام دینی در کار نباشد، رشته کار گسسته می‌شود و هیچ مرز توقف و خط قرمزی وجود نخواهد داشت که آدمی در آنجا متوقف شود. چارلی چاپلین در نامه‌ای خطاب به دخترش می‌نویسد:

«برهنگی، بیماری عصر ماست. من پیرمردم و شاید حرف‌های خنده‌آور بزنم اما به گمان من، تن عریان تو باید از آن کسی باشد که روح عریانش را دوست می‌داری. بد نیست اگر اندیشه تو در این باره، مال ده سال پیش باشد؛ مال دوران پوشیدگی. ترس، این ده سال، تو را پیرتر نخواهد کرد. به هر حال، امیدوارم تو آخرین کسی باشی که تبعه جزیره لختی‌ها بشوی.» (به نقل از کتاب مسئله حجاب، از مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۳۷۸)

۷— بررسی رابطه حجاب با آزادی حضور زن در جامعه

از شبهه‌اتی که زیاد روی آن تبلیغ می‌شود، کم شدن آزادی زن به وسیله حجاب است. ما باید نشان دهیم که نه تنها رابطه‌ای میان حجاب و سلب آزادی زن در جامعه نیست، بلکه با افزایش حجاب، امکان حضور زن بیشتر می‌شود. زیرا زن احساس امنیت می‌کند و در جامعه حضور می‌یابد. البته اصل مسئله حضور زن در جامعه، با حضور مرد متفاوت است. حضور مرد برای کسب درآمد، یک حضور اجباری است. زیرا هزینه خانواده بر عهده مرد است. اما حضور زن، یک حضور اختیاری است و لذا باید به گونه‌ای باشد که به بنیان خانواده و وظایف مادری و امنیت اخلاقی خودش آسیب وارد نکند.

۸— توضیح درباره بیشتر بدانیم

مسئله حجاب در ادیان دیگر، از پرسش‌های دانش‌آموزان است. آنان می‌پندند که مسیحیان و یهودیان و زرتشتیان حجاب را رعایت نمی‌کنند و چنین می‌پندارند که در اصل دین آنها حجاب واجب نبوده است. بنابراین لازم است به آنان نشان دهیم که ادیان الهی حقیقت واحدی هستند و احکام اسلام کامل‌ترین احکام است. علاوه بر اینکه کتاب آسمانی آنان باقی نمانده و نمی‌توان عمل مسیحیان یا یهودیان را به دین مسیح و موسی نسبت داد.

۹- طرح گام ششم

در پایان این درس، گام ششم که برنامه‌ریزی برای آراستگی و حجاب بیشتر و حضور باعفت در جامعه است، مطرح می‌شود. آراستگی و حجاب برنامه‌ای است هم در ارتباط با خود، هم در ارتباط با خدا و هم با جامعه.

د) اندیشه و تحقیق

این قسمت دارای سه سؤال است :

در سؤال اوّل پیشنهادهای دانش‌آموزان درباره‌ی حضور عزتمند و همراه با عفاف مردان و زنان طرح می‌گردد. از آنجا که پاسخ این سؤال در منزل تهیه می‌گردد، بهتر است که از دیگران کمک بگیرند و یا به کتاب و نشریات و سایر رسانه‌ها مراجعه کنند تا به پاسخ دقیق‌تر و علمی‌تر برسند.

در سؤال دوم، از دانش‌آموزان خواسته شده که به نقد و ارزیابی جوامع مسیحی، به‌خصوص جوامع غربی بپردازند تا دریابند که چه عواملی سبب دوری آنان از تعالیم حضرت مسیح درباره‌ی پرسش و حجاب شده است. این پرسش زمینه‌ی درک این حقیقت را برای دانش‌آموزان فراهم می‌کند که جوامع غربی از تعالیم حضرت مسیح فاصله گرفته‌اند.

در سؤال سوم جدولی آمده که باید توسط دانش‌آموزان تکمیل شود تا آشنایی بیشتری با موضوع محرم و نامحرم پیدا کنند. پسر خاله، شوهر خاله، پسر عمه، برادر شوهر، پسر عمو و پسر دایی نسبت به زن نامحرم هستند و پدر بزرگ مادر، نوّه خواهر و برادر مادر محرم می‌باشند.

هـ) پیشنهاد

در قسمت پیشنهاد درخواست شده که دانش‌آموزان درباره‌ی دو موضوع تحقیق و بررسی کنند :

اوّل : رابطه‌ی سلامت اخلاقی جامعه با رفتار پسران و مردان.

دوم : رابطه‌ی عزت نفس و حفظ حرمت دختران و زنان با وضع پوشش آنان.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

— قرائت و ترجمه‌ی آیات

— توضیح وظایف زنان و مردان درباره‌ی پوشش و حجاب و تعیین حدود آن.

- مشخص کردن آیات قرآن دربارهٔ حجاب و پوشش
- تبیین نحوه و شکل پوشش در اسلام
- مشخص کردن زنان و مردانی که نسبت به یکدیگر نامحرم هستند.
- تبیین علت تفاوت پوشش زنان و مردان
- انجام فعالیت بررسی
- تبیین رابطهٔ پوشش با حضور آزادانهٔ زنان در جامعه
- توضیح قسمت بیشتر بدانیم
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- انجام پیشنهادها
- مشارکت و همکاری در تدریس
- نظم و زیبایی دفتر کار

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری

۱- دربارهٔ رابطهٔ دختر و پسر

ممکن است دانش‌آموزی سؤال کند: «چرا دوستی دختر و پسر اشکال دارد؟ اگر هر دو بتوانند حد را نگه دارند، چه اشکالی دارد که با هم معاشرت کنند و با یکدیگر دوست باشند؟» در اینجا چند نکته را باید برای آنان توضیح داد:

– مفهوم دوستی با مفهوم معاشرت معمولی متفاوت است؛ ممکن است دختری با پسری به دلیل نسبت خویشاوندی، حضور در کلاس دانشگاه، همسایه بودن، اشتراک در محیط کار، معاشرتی معمولی داشته باشند؛ مثلاً به یکدیگر سلام و با هم احوال‌پرسی کنند، مسائل درسی را از یکدیگر بپرسند، کتابی به یکدیگر امانت دهند و ...

اینگونه معاشرت‌ها که با عفاف و حجاب انجام می‌گیرد، مانعی ندارد. اگر به اینگونه معاشرت‌ها دوستی هم گفته شود، این دوستی اشکالی ندارد اما اگر مقصود از دوستی، همان مفهومی باشد که اکنون با عنوان دوست پسر و دوست دختر از آن یاد می‌شود و با معاشرت خصوصی همراه است، به گونه‌ای

که مثلاً با هم به گردش یا سینما بروند، اشکال دارد.

در این مورد، از آنان باید پرسید که حدّ این دوستی تا کجاست. صرف حرف زدن با یکدیگر؟ دست دادن به هم؟ بوسیدن یکدیگر؟ آمار نشان داده است که این نوع دوستی حدّ نمی‌شناسد و بیشتر این دوستی‌ها به مرحله حرام کشیده می‌شود؛ ابتدا دست دادن، سپس برداشتن حجاب، سپس بوسیدن و بالاخره حرام‌های بزرگتر؛ بنابراین، آیا بهتر نیست که رابطه از اوّل محدود شود؟ هیچ دختر و پسری نمی‌تواند به خود مطمئن باشد و بگوید من دوستی می‌کنم ولی به حرام کشیده نمی‌شوم؛ همین جمله، فریب شیطان و نفس اماره اوست.

— پدر و مادر و اولیای دختران، نگرانی بیشتری دارند؛ زیرا در این میان ضرری که متوجه دختران می‌شود، بسیار سنگین است. عاملی که پسران را به دوستی با دختران می‌کشاند، همیشه تحریک جنسی است؛ آنها قدم به قدم پیش می‌روند و ماهرانه قدم برمی‌دارند تا به لذت خود برسند. در این میان هم دوست پسر صادق و کاذب معنا ندارد؛ چون محرک جنسی امری درونی است و همان است که کار را پیش می‌برد.

— معلمان محترم باید دو موضوع را به دختران هشدار دهند: نخست اینکه ضرری متوجه آنان می‌شود که قابل جبران نیست و دوم، عذاب بزرگی که در جهان آخرت در انتظار آنان است. به پسران نیز باید دو هشدار داده شود: اوّل اینکه اگر به دختری تعرض جنسی کنند، حتماً لطمه آن به خود و خانواده خودش برمی‌گردد. آیا چنین پسرای رضایت دارند که دیگری با خانواده آن‌ها این‌گونه رفتار کند؟ دوم، عذاب بزرگ اخروی عمل آنان است که بسیار سنگین‌تر از عذاب دختران است.

سعدی در گلستان می‌نویسد:

صاحب‌دلی را گفتند «به این خوبی که آفتاب است هرگز نشنیده‌ایم که کسی او را دوست گرفته باشد و عشق آورده؛

گفت: برای آن که هر روزش توان دید؛ مگر به زمستان که مانند ماه با حجاب است و

محبوب.»

گفته‌اند: چشم، عضوی است که بیشتر اوقات، حقیقت و حالت درونی صاحب خود را نشان می‌دهد. حتی نگاه حیوان‌ها نیز این خاصیت را دارد. ابهت و قدرت شیر در نگاهش آشکار و درندگی و بی‌باکی پلنگ و ببر را در چشمانشان می‌توان دید. برخی آدم‌ها، در چشم‌هایشان وجود شهوی خود را به نمایش می‌گذارند. پوشش و حجاب، این دسته آدم‌ها را در شهوتشان ناکام می‌گذارد.

۲- آثار مثبت حجاب

- ۱- حفظ کیان و شخصیت والای زن
- ۲- مانع چشم‌چرانی مردان هوسباز
- ۳- دلگرمی زن و شوهر در زندگی (استحکام بنیاد خانواده)
- ۴- کاهش آمار طلاق و نزاع‌های خانوادگی
- ۵- پیشگیری از خودکشی، و قتل و فرار از خانه در اثر آبروریزی
- ۶- افزایش ازدواج و کاهش تجملات و صرفه‌جویی در وقت و هزینه
- ۷- پیشگیری از سقط جنین و فرزدان نامشروع
- ۸- جلوگیری از امراض روانی و مقاربتی که امروزه ۸۰٪ مردم آمریکا و اروپا گرفتار آنند
- ۹- امنیت و آرامش برای خانواده‌ها و کاهش انواع فساد
- ۱۰- ابراز صداقت در دوستی با خداوند و جلوگیری از عذاب‌های دنیا و آخرت
- ۱۱- احترام به قانون و رعایت آن
- ۱۲- تقویت فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی در جامعه
- ۱۳- شکر نعمت سلامتی و زیبایی (گناه نکردن با نعمت‌ها)
- ۱۴- ناامید کردن شیطان

۳- حجاب زنان ایران باستان

۱- پوشش زنان اشکانی: در کتاب پوشاک باستانی ایرانیان آمده است: «تاریخ نویسان درباره پوشاک آن زمان اکثراً سکوت گذارده‌اند با این وصف از روی برخی نقوش که از آن زمان مانده به زنانی بومی برخورد کردیم که پوشش جالبی دارند. پیراهن آنان پوشش ساده، بلند یا دارای راسته چین و آستین کوتاه است. در پایین دامن (از زانو به پایین) شرابه‌هایی (منگله) تا به مچ پا آویزان است. بعد می‌گوید: «به زنانی از این دوره بر می‌خوریم که از پهلوی بر اسب سوارند. اینان چادری مستطیل بر روی همه لباس خود افکنده‌اند و در زیر آن یک پیراهن دامن بلند، و زیر این نیز یک پیراهن دیگر بلندتر تا به مچ پا، نمایان است.»

«لباس زنان اشکانی پیراهنی بلند تا به روی زمین گشاده، پرچین، آستین‌دار و یقه راست بوده است پیراهن دیگری داشته‌اند که روی اولی می‌پوشیدند اندازه این یک نسبت به اولی کوتاه و ضمناً یقه باز بوده است روی این دو پیراهن نیز چادری سر می‌کردند.»

۲- پوشش زنان ساسانی: «در مقایسه چندین نقش سنگی آناهیتا و نقوش دیگر با هم، به نظر

می‌رسد که بانوان ساسانی پیراهن بلند بسیار پرچین و گشاد می‌پوشیدند و آن را با نواری در زیر سینه (مانند بانوان اشکانی) جمع کرده، می‌بستند... گاهی چادری گشاد و پرچین سر می‌کردند که تا به وسط ساق پا می‌رسیده است. نقوشی که از بانوان ساسانی در بشقاب‌های نقره‌ای مانده حکایت می‌کند که هریک از بانوان، چادری به خود پیچیده دارند».

۳- پوشش زنان در شاهنامه فردوسی : در قسمت‌های مختلف شاهنامه وقتی سخن از زنان نیکوی ایران باستان و حجاب آنان به میان آمده است، از اخلاق خوب، پاکدامنی، شوهرداری و حجاب آنها تجلیل شده است.

چنین گفت شیرین که ای مهتران	جهان گشته و کار دیده سران
بسی سال، بانوی ایران بدم	بهر کار پشت دلیران بدم
نجستم همیشه جز از راستی	زمن دور بُد کثری و کاستی
سه چیز باشد زنان را بهی	که باشند زیبای گاه مهی
یکی آنک با شرم و با خواستست	که جفتش بدو خانه آراستست
دگر آنک فرخ پسر زاید او	ز شوی خجسته بیفزاید او
سه دیگر که بالا و رویش بود	به پوشیدگی نیز مویش بود
بدانگه که من جفت خسرو بدم	به پوشیدگی در جهان نوبدم
مرا از هنر موی بد در نهان	که او را ندیدی کس اندر جهان
نمودم همه پشت این جادویی	نه از تنبل و مکر ز بد خوبی

سخن ته‌مینه همسر رستم :

به گیتی ز خوبان مرا جفت نیست	چومن زیر چرخ کبود اندکیست
کس از پرده بیرون ندیدی مرا	نه هرگز کس آوا شنیدی مرا

سخن منیره :

منیره منم دخت افراسیاب	برهنه ندیده رخم آفتاب

(شاهنامه چاپ مسکو)

۴- دیدگاه برخی نویسندگان در مورد تغییر فرهنگ و حجاب

۱- فرانتس فانون جامعه‌شناس مشهور فرانسوی در کتاب «انقلاب الجزایر یا بررسی جامعه‌شناسی یک انقلاب» به بررسی نقش حجاب زنان الجزایری در مقابل استعمار فرانسه پرداخته و سیاست‌های سرسختانه استعمار را در مبارزه با حجاب زنان الجزایر مورد بحث قرار داده است. وی در این کتاب می‌نویسد که سیاستمداران استعمار به این نتیجه رسیده بودند: «هر چادری که دور انداخته می‌شود افق جدیدی را که برای استعمار ممنوع بوده در برابر او می‌گشاید و پس از دیدن هر چهره بی‌حجابی، امیدهای حمله‌ور شدن استعمار ده برابر می‌شود».

۲- مستر همفر جاسوس انگلیسی: وی که در کشورهای اسلامی سال‌های زیادی از طرف انگلیس برای محو اسلام جاسوسی کرده است، می‌گوید: «با این بیان که حجاب را خلفای بنی عباس درست کردند و یک برنامه اسلامی نیست، باید زنان مسلمان را فریب داد و از زیر چادر بیرون کشید، پس از آنکه زنان را از چادر بیرون آوردیم باید جوانان را به عشق‌بازی با زنان تشویق کنیم و فساد را در جوامع اسلامی گسترش دهیم. لازم است زنان غیرمسلمان بدون حجاب ظاهر شوند و آنها را الگو نمائیم تا زنان مسلمان از آنان یاد بگیرند».

۳- کنت دمارانش: او رئیس سابق جاسوسی فرانسه، مشاور شخصیت‌هایی چون شارل دوگل، هنری کیسنجر، رونالد ریگان، پمیدو، ژیسکار دستن و ... بوده است.

او به ریگان رئیس جمهور سابق امریکا می‌گوید: «شما نمی‌توانید با یک عقیده به وسیله تانک و هواپیما مبارزه کنید شما باید با هر عقیده‌ای به وسیله عقیده بجنگید.» این بار دشمن ما مذهب است اصول‌گرایان تا زمانی که یکی از اعضای مخالفشان زنده مانده باشد احساس آرامش نخواهند کرد.»

۴- دیوید کیو (مامور سازمان سیا): «مهمترین حرکت در جهت براندازی جمهوری اسلامی تغییر فرهنگ جامعه فعلی ایران است و ما مصمم به آن هستیم.»

۵- میشل هولباک نویسنده فرانسوی: «جنگ بر ضد اسلام گرای با کشتن مسلمانان فایده‌ای ندارد، فقط با فاسد کردن آنها می‌توان به این پیروزی دست یافت، پس باید به جای بمب بر سر مسلمانان دامن‌های کوتاه فرو ریزیم.»

۶- همراهی با قرآن یا قرآن به همراه داشتن: اگر یک جلد قرآن در کیف یا ماشین خود نگه می‌داریم و گاهی هم چند آیه از آن تلاوت می‌کنیم خوب است اما اگر بتوانیم عمل خود را منطبق با دستورات آن نماییم در راه سعادت و کمال خود گام برداشته‌ایم. در آیه ۶۵ سوره عنکبوت آمده است.

«مردمی هستند که در هنگام خوشی، با خدا رابطه‌ای ندارند. اما همین که در تنگنای مشکلات و میان کشتی و سطر دریا و در حال غرق شدن قرار گرفتند [با خدا رابطه برقرار می‌کنند] و خدا را با اخلاص می‌خوانند که ای خدا! اگر ما را نجات بدهی در عمل به دستورات دین چنین و چنان می‌کنیم. ولی همین که خدا آنها را از مشکلات نجات داد. همه چیز را فراموش کرده، مشرک می‌شوند». باید بدانیم شرک مایه ذلت و بدبختی در دنیا و آخرت است و توحید مایه عزت و سعادت در هر دو جهان است. پس بیاییم با قرآن همراهی کنیم (به آن عمل کنیم). نه صرفاً قرآن را در مجالس ختم، سر سفره عقد، در خودرو و کیف شخصی بگذاریم.

۷- حجاب کدامیک ضروری‌تر است؟

گاهی چند خانم در خیابان، کوچه و مغازه دیده می‌شوند. اغلب که جوانتر و زیباترند نسبت به حجاب بی‌توجه‌تر و آرایش و جلوه‌گری‌شان بیشتر است! چرا خلاف شرع (دستور قرآن) قانون و عقل است؟ همه می‌دانیم در موزه‌ها اشیاء زیباتر و قیمتی‌تر، محفوظ‌تر و مراقبت از آنها شدیدتر است چرا؟ به خاطر خطری که متوجه آنهاست (که در آیه ۵۹ سوره احزاب به آن اشاره شده است) پس ای دختران جوان و زیبا! در برابر مردان گرسنه شهوت خود را مصونیت بخشید. سرپرست دختران جوان و زیبا باید دختران خود را از حساسیت جنسی مردان آگاه سازند به‌ویژه موهای زن که یکی از مظاهر بسیار زیبای آفرینش پروردگار است و اثرات روانی خاصی روی مردان دارد.

پدرم گفت که ای دخت نکو بنیادم	زلف بر باد مده تا ندهی بر بادم
مادرم گفت که ای دختر نیکو سیرم	در قیامت چه کنم، گر نکنی امدادم

۸- مردان و تقوای چشم

در کتاب کیمیای محبت توصیه‌ای زیبا از شیخ رجبعلی خیاط (آن مرد وارسته) آمده است. ایشان می‌فرمایند: «چشم‌ت به نامحرم می‌افتد، اگر خوش‌ت نیاید که مریضی!! اما اگر خوش‌ت آمد، فوراً چشم‌ت را ببند و سرت را پایین بینداز و بگو (خدایا من تو را می‌خواهم، اینها چیه، اینها دوست داشتنی نیستند. هر چه که نباید دلبستگی نشاید...)»

۹- کنترل نگاه از گناه: (چگونه می‌شود چشم را کنترل کرد؟)

۱- خدا باوری: اعتقاد به خدا و اینکه انسان در محضر خداست و خدا ناظر بر تمام احوال آدمی

است به انسان کمک می‌کند نگاه خود را کنترل نماید امام صادق (ع) می‌فرماید فرو بستن چشم از نگاه میسر نیست مگر اینکه انسان عظمت و جلال پروردگار را در قلبش مشاهده کرده باشد. از حضرت علی (ع) این سؤال شد که توانایی بر کنترل چشم چگونه حاصل می‌شود؟ فرمودند: اینکه خود را تحت قلمرو سلطان آگاه از همه مسائل بدانی و تسلیم او باشی.

۲- توجه به آثار فرو بستن چشم: اگر انسان بداند کنترل نگاه چه آثار و برکاتی دارد به ادامه انجام آن ترغیب می‌گردد.

چهار اثر و برکت مهم:

(الف) کسی که چشمش را فرو بندد، دلش را آرام کرده است. امام علی (ع) می‌فرماید: کسی که چشم فرو بندد، دلش را صفا داده است.

(ب) کشف حقایق: پیامبر (ص) فرمودند: چشمتان را فرو بندید تا عجائبی را ببینید.

(ج) شیرینی عبادت: رسول اکرم (ص) می‌فرمایند: مسلمان چشم خود را از زن نامحرم نمی‌بندد مگر آن که خداوند شیرینی عبادتش را در دل او ایجاد می‌کند.

(د) گرفتار عذاب الهی نشدن: رسول خدا (ص) فرمودند: کسی که چشمش را از حرام پر کند خداوند روز قیامت چشمش را از آتش پر خواهد کرد. مگر آن که توبه کند و برگردد.

۳- پرهیز از عوامل تحریک‌زا: تخیلات تحریک‌کننده، رفت و آمد در جاهایی که نامحرم است، گفت‌وگو با نامحرم، دیدن فیلم‌ها و عکس‌های مبتذل، زمینه را برای چشم‌چرانی فراهم می‌کند.

۴- دقت در دوست‌یابی: امام علی (ع) می‌فرمایند: از معاشرت با مردم فاسد پرهیز که طبیعت تو، ناخودآگاه ناپاکی را از طبع آنها سرقت می‌کند.

۵- ازدواج: یکی از راه‌های مؤثر در کنترل نگاه، ارضای صحیح غریزه جنسی از طریق ازدواج است رسول اکرم (ص) می‌فرمایند: از گروه جوانان! هریک از شما که قدرت ازدواج دارد حتماً اقدام کند، زیرا این بهترین وسیله است که چشم را از نگاه‌های آلوده و عورت را از بی‌عفتی محافظت می‌کند.

علی (ع) فرمود: قلب، کتاب چشم است (نهج البلاغه حکمت ۴۰۹ صفحه ۷۲۷)

(آنچه چشم بنگرد در قلب نشیند)

ب) منابع

- ۱- زن در آینه جلال و جمال، آیت الله جوادی آملی، نشر اسراء
- ۲- حجاب‌شناسی: چالش‌ها و کاوش‌های جدید، حسین مهدی‌زاده، انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمی قم
- ۳- مسأله حجاب، مرتضی مطهری، نشر صدرا
- ۴- دختران، پندها و هشدارها، محمود اکبری، انتشارات گلستان ادب
- ۵- آسیب‌شناسی شخصیت زن، محمد رضا کوهی، انتشارات پارسایان
- ۶- حجاب در فرهنگ اسلامی، سید حمید میرخندان، نشر نهاد ریاست جمهوری
- ۷- نظام اسلامی و مسأله حجاب (مجموعه مقالات و گفتگوها)، سید جعفر حق‌شناس، نشر دفتر مطالعات و تحقیقات زنان
- ۸- نگرشی دیگر به حجاب، عبدالحمید واسطی، موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلامی.
- ۹- حجاب از دیدگاه قرآن و سنت، فتحیه فتاحی زاده، بوستان کتاب قم

نظارت همگانی

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با اصل امر به معروف و نهی از منکر، برای کسب آمادگی جهت انجام دادن صحیح آن
- ۲- اهداف آموزشی:
  - آشنایی با برخی از آیات مربوط به امر به معروف و نهی از منکر و پیام‌های این آیات
  - به دست آوردن درک صحیح از نیاز جامعه به نظارت همگانی به علت داشتن سرنوشت مشترک
  - گرایش به دعوت دیگران به خیر و خوبی‌ها
  - داشتن انگیزه برای انجام دادن امر به معروف و نهی از منکر.

ب) پیش‌دانسته‌ها

- ۱- فروع دین (امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یکی از مصداق‌های فروع دین)
- ۲- واجب و حرام به معنای معروف و منکر.

ج) ارتباط با درس پیش

این درس، مانند درس‌های دوازدهم و سیزدهم یکی از برنامه‌های زندگی است و چون یک درس کاملاً اجتماعی است؛ لذا به بخش «ارتباط با دیگران» مربوط می‌شود.

د) محورهای اصلی درس

- ۱- بنابر کلام رسول خدا (ص)، جامعه انسانی یک واحد به هم پیوسته است که سرنوشت اعضای

آن به یکدیگر وابسته است.

۲- افراد جامعه انسانی نمی‌توانند خود را از دیگران جدا کنند و صرفاً به منافع خویش بیندیشند.

۳- قرآن کریم از مسلمانان می‌خواهد که یکدیگر را به خیر و نیکی دعوت کنند.

۴- قرآن کریم از مسلمانان می‌خواهد که در مقابل گناهان دیگران ساکت نباشند و آنان را از ارتکاب گناه بازدارند.

۵- قرآن کریم از مسلمانان می‌خواهد که مانع ترک واجبات و ارتکاب گناهان در جامعه شوند.

۶- انجام دادن وظیفه مهم امر به معروف و نهی از منکر، سبب نظارت همگانی بر جامعه می‌شود و سلامت جامعه را حفظ می‌کند.

۷- امر به معروف و نهی از منکر شرایطی دارد که در هنگام انجام دادن آن باید مراعات شود.

۸- امر به معروف و نهی از منکر مراحل و مراتبی دارد که تقدم و تأخر آن مراحل باید رعایت شود.

۹- انتخاب روش‌های درست و سنجیده در هنگام امر به معروف و نهی از منکر، ضامن موفقیت است.

۱۰- انگیزه اصلی نهضت امام حسین (ع)، انجام دادن وظیفه امر به معروف و نهی از منکر بود.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای ورود به این بحث، بهتر است از نمونه‌های عینی که پیوستگی زندگی اجتماعی و رابطه زندگی انسان‌ها با یکدیگر را نشان می‌دهد، استفاده شود.

۱- یک مثال، همان است که در ابتدای درس آمده و از قول رسول اکرم (ص) نقل شده است.

۲- مثال دیگر، مسافرت با هواپیما یا اتوبوس و نظایر آن است.

این مثال‌ها به دلیل داشتن محیط مشترک (هواپیما، کشتی یا اتوبوس) و یکسان بودن هدف و مقصد، نزدیک‌ترین مثال‌ها به حیات اجتماعی مسلمانان‌اند.

۳- مثال کلاس درس نیز مناسب است. در یک کلاس، در ساعتی معین، معلم درس خاصی را تدریس می‌کند و دانش‌آموزان آن را یاد می‌گیرند. ممکن است دانش‌آموزی بگوید که من می‌خواهم فلان درس را بخوانم یا قدم بزنم یا نقاشی کنم یا بخوابم. همه این کارها انفرادی هستند و به ظاهر، مانع کار دیگران نمی‌شوند ولی فضای آموزش را به هم می‌زنند و به گونه‌ای غیر ملموس، بر شرایط آموزش تأثیر منفی می‌گذارند.

۴- خاطرات معلمان و دانش‌آموزان نیز قابل استفاده است.

معلمان محترم توجه کنند که در این مرحله - مرحله ورود به درس - فقط به ذکر نمونه‌ها اکتفا کنند و درباره موضوع درس صحبتی به میان نیاورند و بگذارند که اذهان دانش‌آموزان فقط نسبت به مسئله حساس شود.

ج) اجزای تدریس

این درس، شامل اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت آیات و ترجمه آنها
۲	تبیین مسئولیت مشترک امت اسلامی
۳	انجام فعالیت مقایسه
۴	انجام فعالیت پیام آیات
۵	تبیین دو مسئولیت افراد جامعه نسبت به هم
۶	انجام فعالیت تطبیق
۷	ذکر احکام
۸	توضیح درباره «بیشتر بدانیم»
۹	طرح گام هفتم

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت آیات درس، مانند درس‌های قبل تمرین می‌شود و ترجمه آیات، تکمیل می‌گردد.

۲- تبیین مسئولیت مشترک امت اسلامی

دبیر، از مثال کشتی که در سخنان رسول خدا (ص) آمده، استفاده می‌کند و به تبیین ارتباط افراد جامعه با یکدیگر و تأثیرپذیری از هم و مسئولیت مشترکی که از این ارتباط پیدا می‌شود، می‌پردازد. همه ویژگی‌هایی که برای ساکنان یک کشتی در کتاب آمده، به صورت قوی‌تر برای جامعه اسلامی هم هست.

— خداوند برای جامعه اسلامی هدف خاصی مشخص کرده است. همه باید دست به دست هم دهند که آحاد جامعه در مسیر تقرب الی‌الله حرکت کنند و عدالت اجتماعی در جامعه تقویت گردد.

— جامعه اسلامی نمی‌تواند چند هدف و جهت مخالف هم داشته باشد. اما می‌تواند هدف‌های در طول هم داشته باشد که نهایتاً به تقرب الی‌الله و عدالت اجتماعی منجر شود. مثلاً عفاف، خودش یک هدف میانی است که به هدف برتر، یعنی قرب الهی کمک می‌کند.

— حفظ سلامت اخلاقی و سیاسی و فرهنگی و حتی بهداشتی جامعه بر عهده همه است. زیرا اگر سلامت یک فرد از بین برود، این بیماری، می‌تواند سلامتی دیگران را هم تهدید کند. یک فرد دروغ‌گو، با دروغ‌گویی خود، به دیگران هم دروغ‌گویی را می‌آموزد و زمینه را برای آنان فراهم می‌کند.

— در جامعه اسلامی، به علت تأثیرپذیری متقابل افراد از یکدیگر، هیچ‌کس عقلاً نمی‌تواند بگوید این عمل من یک عمل شخصی است و دیگران حق دخالت ندارند. زیرا، مثلاً در همان دروغ‌گویی دیدیم که ممکن است به دیگران هم سرایت کند. یا کسی که حجاب و عفاف را رعایت نمی‌کند دیگران را در معرض گناه قرار می‌دهد. کسی که خمس یا زکات خود را نمی‌پردازد، به اندازه خودش زمینه‌های فقر را در جامعه فراهم می‌کند. حتی اعمالی که بسیار خصوصی است، مثل نماز فردی، وقتی توسط یک مسلمان ترک شود، آثار مثبت آن عمل در آن فرد پدید نمی‌آید و در نتیجه، رفتاری که شایسته یک مسلمان است، از او سر نمی‌زند. به طور مثال، در قرآن کریم آمده است «ان الصلوة تنهى عن الفحشاء والمنکر». مسلمانی که نماز را ترک می‌کند، عامل اصلی دوری از فحشاء و منکر را از دست می‌دهد و در جامعه مرتکب فحشاء و منکر می‌شود. پس حتی خصوصی‌ترین عمل فرد هم می‌تواند تأثیر

اجتماعی داشته باشد. پس هیچ کس نمی تواند با توجیه اختصاصی بودن، مسئولیت اجتماعی خود را نادیده بگیرد.

— حالات روحی، مثلاً ترس یا شجاعت یک فرد، گرچه یک امر مشخص است، اما در سرنوشت یک جامعه می تواند نقش آفرین باشد.

— رهبری جامعه اسلامی، مانند رهبری کشتی است. اسلام شناس باید کشتی امت اسلامی را رهبری نماید. اسلام شناس جامعه اسلامی، در مرتبه اول، پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) و در مرتبه بعد، فقیهان و مجتهدان هستند.

۳— انجام فعالیت مقایسه

با این فعالیت، دانش آموزان بیشتر متوجه عمق ارتباط انسان ها با یکدیگر می شوند و بهتر به مسئولیت مشترک خود پی می برند.

پاسخ سؤال اول این است که افراد جامعه نمی توانند هدف های مخالف هم داشته باشند؛ زیرا هر کس جامعه و امکانات آن را به سمتی می برد و در پایان، نتیجه ای به دست نمی آید و امکانات هم از دست می رود. البته جامعه می تواند چند هدف که در یک جهت و تکمیل کننده هم باشند، داشته باشد.

پاسخ سؤال دوم این است که چنین استقلالی در جامعه امکان پذیر نیست. حتی کارهای شخصی افراد هم در جامعه تأثیر دارد؛ مثلاً، کسی که با لباس نامناسب از منزل بیرون می آید، بر روحیه دیگران تأثیر می گذارد. حتی اگر کسی در منزل خود به کاری خوب یا بد اشتغال داشته باشد، می تواند بر جامعه اثر بگذارد؛ مثلاً شخصی که در منزل، عبادت خدا را با اخلاص و حضور قلب به جا می آورد و یاد خدا را تمرین می کند، در بیرون از خانه و در ارتباط با مردم نیز یاد او را فراموش نمی کند. کسی که فرزند خود را خوب یا بد تربیت می کند یا با همسرش رابطه ای خوب یا بد دارد، به صورت های گوناگون در جامعه اثر می گذارد و به هنجارها یا ناهنجاری های اجتماعی کمک می کند.

پاسخ به سؤال سوم این است که سعادت و رفاه جامعه کاملاً به یکدیگر گره خورده است. هر کس به همان میزان که از جامعه بهره می برد، باید به آن خدمت کند.

علاوه بر این، وجدان اخلاقی آدمی نمی پذیرد که خود در رفاه و آسایش باشد ولی همنوعانش در سختی و نابه سامانی به سر برند. انسان با وجدان از رنج و ناراحتی دیگران رنج می برد و رفاه شخصی برایش معنا ندارد.

پاسخ سؤال چهارم این است که ارتباط و پیوند اعضای جامعه عمیق تر از سر نشینان یک کشتی

است؛ زیرا سرشناسان کشتی به صورت اتفاقی، با هم جمع شده‌اند و فقط مقصدشان در سفر یکسان است ولی اعضای جامعه اسلامی از جهات مختلف با هم پیوند دارند که مهم‌ترین آنها هدف اصلی زندگی و اشتراک در نیازهای گوناگون اجتماعی است. علاوه بر این، در یک زندگی طولانی مدت اجتماعی، اخلاق، آداب و رسوم و فرهنگ پدید می‌آید که این فرهنگ بر هریک از افراد تأثیر می‌گذارد.

۴- انجام فعالیت پیام آیات

بعد از اینکه دانش‌آموزان به رابطه عمیق افراد جامعه و مسئولیت‌شان نسبت به یکدیگر بیشتر توجه کردند، این زمینه فراهم می‌شود که وظایف خود در برابر جامعه را بهتر بشناسند و گرایش عمل به آنها را پیدا نمایند. از این رو به تدریج در آیات درس می‌پردازند و پیام‌های استخراج شده را تکمیل می‌کنند.

بنابر آیه ۱۰۳ سورة آل عمران، عامل اصلی وحدت جامعه اسلامی، چنگ زدن به ریسمان الهی، یعنی قبول فرمان‌های اوست.

بنابر آیه ۷۱ سورة توبه، خداوند همه افراد جامعه اسلامی را سرپرستان یکدیگر قرار داده و در نتیجه، نسبت به هم مسئولیت دارند.

بنابر آیه ۱۰۴ آل عمران، این مسئولیت عبارت از این است که ابتدا یکدیگر را دعوت به خیر کنند (یدعون الی الخیر).

بنابر همان آیه، علاوه بر دعوت به خیر، کسانی را که معروفی را ترک می‌کنند، امر به معروف نمایند و کسانی را که منکری انجام می‌دهند، نهی از منکر کنند. (یأمرون بالمعروف و ينهون عن المنکر)
بنابر آیه ۱۱۰ آل عمران، آن‌گاه جامعه اسلامی یک جامعه نمونه می‌شود که علاوه بر ایمان به خدا، وظیفه امر به معروف و نهی از منکر را انجام دهد.

بنابر آیه ۱۰۴ آل عمران، در صورت دعوت مردم به خیر و نیکی و امر به معروف و نهی از منکر است که جامعه اسلامی به فلاح و رستگاری می‌رسد.

بنابر آیه ۷۱ سورة توبه، یکی از عوامل دوری جامعه اسلامی از رحمت خداوند، ترک امر به معروف و نهی از منکر است.

۵- تبیین دو مسئولیت افراد جامعه

مسئولیت اول، دعوت به خیر و نیکی و مسئولیت دوم، امر به معروف و نهی از منکر است.
بنابر توضیحات شهید بزرگوار دکتر بهشتی در کتاب «بایدها و نبایدها» آیه ۱۰۴ سورة آل عمران که می‌فرماید «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ

المُفْلِحُونَ»، در جامعه اسلامی افراد باید قبل از هر چیز یکدیگر را به خیر دعوت کنند و واجبات و خوبی‌ها را در جامعه گسترش دهند. این امر سبب آگاهی مردم به امور خیر و ترغیب آنان می‌شود.

در حقیقت، دعوت به خیر، نقش پیشگیری را دارد و زمینه‌های ارتکاب گناه را کاهش می‌دهد. توجه شود که در کتاب‌های دیگر معمولاً از دو وظیفه یاد می‌کنند و آن دو وظیفه را امر به معروف و نهی از منکر می‌نامند اما شهید دکتر بهشتی، امر به معروف و نهی از منکر را در مجموع یک وظیفه به حساب می‌آورد و این وظیفه را با استفاده از آیه فوق، در مرتبه بعد از «دعوت به خیر» قرار می‌دهد.

این آیه شریفه، حاوی این پیام عمیق نیز است که آحاد جامعه، پدر، مادر، مدرسه، معلم و راهنمایان دینی، علما، رسانه‌ها و نهادهای فرهنگی باید رسالت آگاهی‌بخشی خود را انجام دهند و این وظیفه‌ای شرعی است که تخلف از آن گناه است. اگر این وظیفه متناسب با هر عصر و نیازهای آن انجام شود، آسیب‌های اخلاقی و تربیتی کاهش می‌یابد؛ زمینه‌های ارتکاب گناه کم می‌شود و نیاز به امر به معروف و نهی از منکر که وظیفه‌ای مشکل‌تر است نیز کاهش می‌یابد.

در تبیین این دو مسئولیت، چند روایت آمده است که لازم است به نکات مطرح شده در این روایات توجه شود و به نحو مقتضی و درست از این روایات سؤال طرح گردد. سؤال اشتباه این است که مثلاً بگوییم یک روایت درباره امر به معروف و نهی از منکر از امام باقر (ع) یا امام صادق (ع) بگویید. یا مثلاً یک روایت بنویسیم و بگوییم این روایت از کیست.

به این سؤال‌های مناسب دقت کنید :

— بنابر وصیت امام علی (ع) به فرزندان، جامعه‌ای که نماز را ترک کند، گرفتار چه سرنوشتی می‌شود؟

جواب این است که : اولاً افراد شرور و بدکار بر جامعه مسلط می‌شوند و ثانیاً دعای آنها به اجابت نمی‌رسد.

— بنابر سخن امام باقر (ع)، کدام واجب است که سایر واجبات با آن برپا می‌شود و اقامه می‌گردد؟

این واجب، امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد.

— بنابر سخن امام باقر (ع) اگر مردم جامعه‌ای به امر به معروف و نهی از منکر عمل کنند، چه نتیجه‌ای برای آنها دارد؟

جواب این است که : سایر واجبات برپا می‌شود و در جامعه رواج پیدا می‌کند، امنیت برقرار می‌گردد، کسب و کار حلال رونق می‌گیرد، حقوق افراد تأمین می‌شود، آبادانی اتفاق می‌افتد، دشمنان

و تجاوزکاران سرکوب می‌شوند و کار مردم روبراه می‌شود.

— چرا با این که همه قوم بنی‌اسرائیل غرق گناه نشده بودند، اما مورد لعن حضرت داود و حضرت عیسی قرار گرفتند؟ امام صادق علت این لعن همگانی را چه چیزی دانسته‌اند؟
جواب این است که: علت آن بود که وقتی کسانی که گناه نکرده بودند با گناهکاران روبرو می‌شدند، به روی آن گناهکاران می‌خندیدند و با آنان همنشین و مأنوس می‌شدند.
توجه: این قبیل سؤال‌ها در عین حال که سبب تفکر و توجه به محتوا و مفهوم حدیث می‌شود، نیازی به حفظ کردن عین متن حدیث هم ندارد و دانش‌آموزان را به فهم و درک بیشتر حدیث سوق می‌دهد.

۶— انجام فعالیت تطبیق

در این مرحله، دانش‌آموزان به هم‌اندیشی درباره یک مسئله می‌پردازند و آن مسئله این است که برخی تصور می‌کنند امر به معروف و نهی از منکر، تجاوز به حریم شخصی آنهاست.
در این جا باید توجه کرد که جست‌وجو در زندگی شخصی دیگران جایز نیست؛ مثلاً، اگر شک داریم که کسی مرتکب گناهی می‌شود، مثلاً معامله «ربوی» انجام می‌دهد یا نه، نباید در صدد تحقیق برآیم و ثابت کنیم که او اهل چنین عملی است؛ اما اگر آشکار شد که این عمل را انجام می‌دهد، گرچه کاری است که میان او و شخص دیگری انجام می‌شود، نهی از منکر، واجب است؛ زیرا آثار عمل او به جامعه می‌رسد و به جامعه ضرر وارد می‌کند.

۷— ذکر احکام امر به معروف و نهی از منکر

اکنون که این وظیفه (مسئولیت) دینی تبیین شده است، ضروری است دانش‌آموزان احکام این وظیفه را به‌طور روشن و واضح بدانند تا در انجام دادن آن از حدود اسلامی خارج نشوند. معلم محترم شرایط، مراحل و توصیه‌های مربوط به امر به معروف و نهی از منکر را با دسته‌بندی مناسب ذکر می‌کند.

۸— توضیح درباره «بیشتر بدانیم»

در پایان این درس، دو متن، یکی درباره هدف نهضت امام حسین (ع) و دیگری سخنرانی حضرت زینب در مجلس یزید، گنجانده شده است. این دو متن نشان‌دهنده آن است که ابعاد امر به معروف و نهی از منکر بسیار عمیق و گسترده است و آن قدر اهمیت دارد که امام حسین (ع) به‌خاطر آن قیام کند و خود و یارانش شهید شوند و خانواده‌اش به اسارت بروند و در همان اسارت هم حضرت زینب دست از این رسالت مهم برندارد و به وظیفه خود عمل کند و با ستمگران و ظالمان مبارزه کرده و

اعمال منکر آنان را بر ملا سازد و به مردم آگاهی دهد. بنابراین لازم است این دو متن به صورتی زیبا در کلاس خوانده شوند تا تأثیرگذار باشند و خوب است که هر دو به وسیله دو نفر یا بیشتر به صورت نمایش و دکلمه اجرا شود؛ به این صورت که :

— در متن اول، سطرهای سیاه به وسیله یک دانش آموز و سطرهای آبی که کلام امام حسین (ع) است، توسط دانش آموز دیگر خوانده شود.

— متن دوم نیز میان سه دانش آموز تقسیم شود؛ هریک از آنها بخشی از متن را به صورت زیبا و با احساس بخواند و یکی از دانش آموزان نیز شعر را بخواند.

لازم به توضیح است که از این دو متن، در امتحان سؤالی طرح نمی شود.
تذکر: با این که فعالیت استخراج پیام آیات در پایان درس نیامده، بهتر است دانش آموزان به آیات ابتدای درس مراجعه و پیام ها را استخراج کنند.

این پیام ها عبارت اند از :

۱- جامعه اسلامی باید بر محور توحید و یکتاپرستی اتحاد خود را حفظ کند؛

۲- امت اسلامی باید به گونه ای باشند که یکدیگر را به خیر دعوت کنند؛

۳- امت اسلامی در شرایطی که کار واجبی ترک شود یا گناهی انجام گیرد، دیگران را به انجام دادن آن واجب یا ترک آن حرام امر و نهی می کند.

۹- طرح گام هفتم

برنامه ریزی برای حضور مسئولانه و عمل به دو وظیفه اساسی، یعنی «دعوت مردم به خوبی ها و نیکی ها» برای آگاهی بخشی به دیگران و «امر به معروف و نهی از منکر» در هنگام مشاهده گناه، گام مهمی است که در این جا باید برداشته شود. طرح این گام در کلاس و توجه دادن دانش آموزان به آن، می تواند زمینه ساز این فکر در آنان شود که باید برای حضور مسئولانه خود در جامعه برنامه ریزی کنند. یعنی همان طور که برای مطالعه، ورزش و سایر امور زندگی باید برنامه داشته باشند، برای این امر مهم هم باید برنامه ریزی کنند.

این برنامه، مربوط به ارتباط انسان با خانواده و جامعه است.

د) اندیشه و تحقیق

در این قسمت شش سؤال مطرح شده است :

سؤال اول، برای تدبیر بیشتر در آیات و به دست آوردن ثمرات امر به معروف و نهی از منکر و

عواقب بد این وظیفه است. به طور مثال، در آیه ۱۰۴ سوره آل عمران، یکی از ثمرات انجام این وظیفه را رستگاری معین فرموده است.

سؤال دوم، برای آن است که دانش‌آموزان به مهم‌ترین خوبی‌های جامعه خود توجه کنند و بگویند کدام خوبی است که جامعه به آن نیاز بیشتری دارد. همچنین راه حل عملی برای گسترش آن خوبی‌ها ارائه دهند.

سؤال سوم، درباره کارهای خوبی است که فراموش شده‌اند و باید دیگران را به آنها امر کرد. این سؤال برای ایجاد حساسیت دانش‌آموزان به ترک این خوبی‌ها و تصمیم‌گیری برای احیای آنهاست.

سؤال چهارم، درباره منکری است که احیاناً در محیط زندگی دانش‌آموزان وجود دارد.

سؤال پنجم، دایره تحقیق دانش‌آموزان را گسترش می‌دهد و به منکراتی که در سطح دنیا صورت می‌گیرد، توجه دارد.

سؤال ششم، توجه خاصی به مبارزات ملت فلسطین دارد که با یک منکر بزرگ – یعنی اشغال غاصبانه سرزمینشان – مبارزه می‌کند.

هـ) پیشنهاد

این بخش، شامل یک مورد است که خوب است در کلاس دختران به صورت نمایش اجرا شود.

و) ارزشیابی از میزان یادگیری

- قرائت و ترجمه آیات
- تبیین مسئولیت مشترک مسلمانان
- انجام فعالیت مقایسه
- انجام فعالیت پیام آیات
- تبیین مسئولیت دعوت به خیر
- تبیین مسئولیت امر به معروف و نهی از منکر
- درک پیام سخنان معصومین
- انجام فعالیت تطبیق
- ذکر احکام امر به معروف و نهی از منکر

- توضیح قسمت بیشتر بدانیم
- پاسخ به سؤال‌های بخش اندیشه و تحقیق
- انجام فعالیت پیشنهاد
- مشارکت و همکاری در تدریس
- نظم و زیبایی دفتر کار

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

نتیجه ترک امر به معروف و نهی از منکر

رسول خدا (ص) می‌فرماید : «لَا تَزَالُ أُمَّتِي بِخَيْرٍ مَا أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ، فَإِذَا لَمْ يَقْعَلُوا ذَلِكَ نَزَعَتْ مِنْهُمْ الْبَرَكَاتُ وَ سَلَّطَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ، وَ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ نَاصِرٌ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي السَّمَاءِ».

از این کلام شریف، چنین برداشت می‌شود که امر به معروف و نهی از منکر، تنها یک کار اخلاقی و برای مسائل جزئی فردی نیست بلکه نظارت اجتماعی قوی از جانب آحاد ملت نسبت به همه آحاد جامعه، به‌ویژه افرادی است که موقعیت، اقتدار و تأثیرگذاری بیشتری دارند تا زمینه‌های عصیان و ظلم و تجاوز به حقوق انسان‌ها از بین برود.

نیاز به استواری و استقامت در امر به معروف و نهی از منکر

در قرآن کریم می‌خوانیم : «يَا بَنِيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»^۱.

بنابر محتوای این آیه، درمی‌یابیم که از لوازم انجام دادن این وظیفه دو چیز است :
اول، صبر و استقامت و پایداری
دوم، عزم و اراده قوی.

۱- وسائل الشیعه : ج ۱۱، ص ۳۹۸.

۲- سورة لقمان، آیه ۱۷.

تقدّم نماز بر امر به معروف و نهی از منکر، علاوه بر پیام‌های متعدد آن، ضامن اجرای صحیح این وظیفه است. اگر انسان بدون پشتوانه معنوی و اخلاص برای انجام دادن این وظیفه اقدام کند، احتمال عدول و انحراف از وظیفه وجود دارد. همچنین، اگر با سختی مواجه شود، احتمال عقب‌نشینی وجود دارد و نیز ممکن است نتواند صبر و استقامت پیشه کند.

کلام بزرگان

«نه‌چندان درشتی کن که از تو سیر شوند و نه چندان نرمی کن که بر تو چیره گردند.» (سعدی)
«تشخیص دادن عیوب، خیلی بهتر از دیدن عیوب است.» (دیل کارنگی)

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

- ۱- رساله نوین؛ امام خمینی (ره) با توضیحات و ترجمه عبدالکریم بی‌آزار شیرازی، جلد ۴، مؤسسه انجام کتاب (برای معلم و دانش‌آموز)
- ۲- بایدها و نبایدها؛ شهید دکتر بهشتی، مؤسسه نشر آثار دکتر بهشتی (معلم و دانش‌آموز)
- ۳- آفتاب در حجاب؛ سیدمهدی شجاعی، کانون پرورش فکری (دانش‌آموز)
- ۴- نظارت و نهادهای نظارتی، محسن ملک‌افضلی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر (معلم و دانش‌آموز)
- ۵- نظارت بر دولت؛ محمدجواد طبسی‌مروجی، کانون اندیشه جوان (معلم و دانش‌آموز)

کار و درآمد حلال

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: آشنایی با کسب درآمد حلال و وظایف مالی مانند خمس و زکات
- ۲- اهداف آموزشی:
  - ۱- شناخت منشأ اصلی درآمد و ثروت در اسلام
  - ۲- آشنایی با آثار زیانبار ربا
  - ۳- شناخت راه‌های تأمین نیازهای عمومی
  - ۴- آشنایی با برخی احکام مربوط به خمس و زکات

ب) پیش‌دانسته‌ها

دانش‌آموزان در دوره ابتدایی و راهنمایی به طور مختصر با موضوع انفاق و کمک به نیازمندان آشنا شده‌اند. در سال اول متوسطه نیز اهمیت کار و تلاش که مقدمه کسب ثروت است را آموخته‌اند.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- کار اقتصادی؛ فعالیتی است که انسان در جامعه انجام می‌دهد تا هم نیازهای خود را برطرف کند و هم به جامعه فایده برساند.
- ۲- ربا؛ یکی از راه‌های نامشروع تولید ثروت که در اسلام حرام است.
- ۳- انفاق؛ پرداخت بخشی از ثروت مشروع برای رفع نیازمندی‌های جامعه و تأمین

عدالت.

- ۴- مشارکت کار و سرمایه؛ در تولید ثروت، معمولاً نوعی مشارکت صورت می‌گیرد که در یک طرف آن، کار نیروی انسانی و در طرف دیگر آن، سرمایه است.
- ۵- خمس؛ نوعی انفاق واجب است که به درآمد حاصل تعلق می‌گیرد.
- ۶- زکات؛ نوعی انفاق واجب است که به اموال خاصی تعلق می‌گیرد.
- ۷- بانک‌داری؛ کار مؤسسات بزرگ مالی که مسئول گردش پول در جامعه‌اند.
- ۸- حدّ نصاب؛ اصطلاحی است که در زکات مطرح است. برخی از اموال که در فقه اسلامی معین شده‌اند، اگر به نصاب معینی برسند، زکات آنها پرداخت می‌شود.
- ۹- حساب سال؛ اصطلاحی است که در پرداخت خمس مطرح است.

(د) ارتباط با درس گذشته

این درس هم از جهت مفهومی و هم از جنبه برنامه‌ریزی با درس پیش ارتباط دارد. از جهت مفهومی، در درس پیش درباره کار و ارزش آن در اسلام صحبت شد. در این درس، به نقش کار در نظام اقتصادی اسلام می‌پردازیم و نحوه استفاده از درآمدهای حاصل و همچنین رفع نیازمندی‌های جامعه از طریق انفاق‌های واجب و مستحب را بررسی می‌کنیم.

(هـ) محورهای اصلی درس

- ۱- بنابر تعالیم اسلام، منشأ اصلی تولید ثروت، کار مولد و مفید است و پیشوایان، ما مسلمانان را به چنین کاری دعوت کرده‌اند.
- ۲- ربا، کاری کاذب و نامشروع است که سبب بهره‌کشی از انسان‌ها می‌شود.
- ۳- قرآن کریم معامله ربوی را اعلان جنگ با خدا می‌شمارد.
- ۴- مشارکت کار با سرمایه و تقسیم سود حاصل از این فعالیت، یک فعالیت مشروع است.
- ۵- بانک‌داری اسلامی بر مبنای مشارکت کار و سرمایه تنظیم شده است و تا زمانی که بانک‌ها به این صورت عمل کنند، کارشان مشروع و قانونی است.
- ۶- نیازهای جامعه از دو راه تأمین می‌شود: انفاق و مالیات
- ۷- انفاق بر دو نوع است: واجب (شامل خمس و زکات) و مستحب (مانند صدقات روزانه به مستحقان).

۸- مالیات با انفاق، تفاوت دارد و به هزینه‌های شهروندی هر شخص در جامعه مربوط می‌شود.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد تعیین شده، از دانش‌آموزان درباره درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) آماده‌سازی و ایجاد انگیزه

برای آماده‌سازی دانش‌آموزان و ورود به این درس، پیشنهادهای زیر قابل اجراست.

۱- طرح سه سؤال ابتدای درس

۲- طرح سؤال درباره وضع بانک‌داری؛ این سؤال، گرچه چالش‌زاست اما می‌تواند ذهن دانش‌آموزان را نسبت به موضوع حساس و کنج‌کاو کند. ابتدا دبیر از وضع بانک‌داری می‌پرسد و دانش‌آموزان نظرات خود را که معمولاً از پدر و مادر و نزدیکان شنیده‌اند، بیان می‌کنند.

معلم بدون این که پاسخی دهد، نظرات مطرح شده را یادداشت می‌کند و می‌گوید که برای رسیدن به پاسخ سؤال‌ها و روشن کردن ابهام‌ها باید این درس را تدریس کنیم.

ج) اجزای تدریس

این درس شامل اجزای صفحه بعد است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	تبیین رابطه کار و تولید ثروت
۳	انجام فعالیت پیام آیات (۱)
۴	تبیین آثار زیانبار ربا
۵	تبیین مشارکت صحیح کار و سرمایه
۶	تبیین بانکداری اسلامی
۷	تبیین راه‌های تأمین نیازهای عمومی
۸	انجام فعالیت پیام آیات (۲)
۹	انجام فعالیت بررسی
۱۰	انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
۱۱	انجام فعالیت مقایسه
۱۲	توضیح درباره «بیشتر بدانیم»
۱۳	طرح گام هشتم

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می‌شود و سپس ترجمه آیات تکمیل می‌گردد.

۲- تبیین رابطه کار و تولید ثروت

معلم محترم با طرح دیدگاه اسلام درباره کار و جایگاه آن در تولید ثروت، نشان می‌دهد که دین اسلام و پیشوایان دینی نقش اصلی را به کار و فعالیت سازنده داده‌اند و کسب درآمد از راه‌های دیگر را حرام یا مکروه دانسته‌اند. آنگاه، کارهای مفید و مؤثر را دسته‌بندی کرده و نمونه‌هایی از آن را ذکر می‌کند.

این تبیین سبب می‌شود که دیدگاه اسلام برای آنها، معیار سنجش قرار گیرد و به‌جای اینکه مشکلات را بر دوش دین بیندازند، دین را اصل و معیار قرار دهند و با آن، جامعه خود را بررسی کنند. در این صورت است که اعتقاد دینی دانش‌آموزان در برخورد با مسائل اجتماعی نه تنها تضعیف

نخواهد شد، بلکه استحکام خواهد یافت. علاوه بر این، دانش‌آموزان درمی‌یابند که اگر در بخشی از نظام اجتماعی آسیب‌ها و اشکالاتی وجود دارد، راه برطرف کردن آنها مراجعه به دین و اقامه دستورات دینی و الهی است.

۳- انجام فعالیت پیام آیات (۱)

پیامی که از این آیات به دست می‌آید حرام بودن ربا در اسلام و میزان حرمت آن است. وقتی خداوند می‌فرماید این کار جنگ با خداوند است، مشخص می‌شود ربا از زیانبارترین کارهاست. توجه دانش‌آموزان به این پیام، هم عظمت و منزلت قرآن کریم را بیشتر نشان خواهد داد و هم انگیزه آنان را برای مبارزه با رباخواری افزایش خواهد داد و ما، در هنگام تدریس باید به این نکات توجه داشته باشیم. مثلاً در هنگام استخراج این پیام به دانش‌آموزان تذکر دهیم که: این کتاب الهی آنقدر به کرامت انسان و مبارزه با فقر اهمیت می‌دهد که عمل ربا را جنگ با خداوند معرفی می‌کند. این، فرهنگ اسلامی ماست. آیا فرهنگ دیگری سراغ دارید که این میزان ربا را بد بشمارد؟

همچنین یادآوری می‌کنیم که اگر دیدیم در جامعه اسلامی رباخواری وجود دارد، درمی‌یابیم که آن جامعه از فرهنگ اسلامی دور شده است. وقتی دانش‌آموزی ببیند که قرآن کریم، یعنی کتاب زندگی او، این گونه ربا را بد معرفی می‌کند، آنگاه اگر ببیند در میان بستگان کسی هست که ربا می‌دهد، دیدش نسبت به آن فرد عوض می‌شود و او را کسی شمارد که به جنگ خدا رفته است.

این فعالیت تدریسی، با روش «طرح سؤال و گرفتن پاسخ از قرآن» تنظیم شده است. پاسخ سؤال اول از آیات ۲۷۸ و ۲۷۹ سوره بقره به دست می‌آید. این آیات، درباره حرمت ربا و بدی آن است. پاسخ سؤال دوم از آیه ۲۷۹ سوره بقره استخراج می‌شود که ربا را مساوی با جنگ با خدا معرفی کرده است.

پاسخ سؤال سوم از آیات ۲۷۸ و ۲۷۹ سوره بقره گرفته می‌شود. در این آیات به کسانی که تصمیم گرفته‌اند رباخواری را ترک کنند، فرمان می‌دهد که آنچه علاوه بر اصل سرمایه از مردم گرفته‌اند به صاحبانش برگرداند و فقط مجاز هستند که اصل سرمایه خود را از بدهکار بگیرند.

۴- تبیین آثار زیانبار ربا

معلم محترم با استفاده از آیات قرآن کریم، اصل ربا را توضیح می‌دهد و با تحلیل آثار ربا بر افراد کم‌درآمد و اقتصاد جامعه، خطر آن را گوشزد می‌کند. قرآن کریم، برعکس نگرش رباگیرندگان که می‌پندارند ربا مال آنها را افزایش می‌دهد، می‌فرماید که اگر می‌خواهید مال شما افزایش یابد و خیر در آن باشد، انفاق کنید و زکات دهید؛ یعنی، بخشی از مال خود را برای نیازمندان هزینه کنید؛ با این عمل،

به ظاهر از پول ما کاسته می شود اما در واقع، ثروت ما افزایش می یابد. رباگیرنده، به ظاهر پول بیشتری دریافت می کند اما در حقیقت، ثروت خود را کاهش می دهد.

این حقیقت، هم تحلیل ظاهری اجتماعی و اقتصادی و هم تبیین معنوی و غیبی، دارد؛ زیرا انفاق از جهت اجتماعی و اقتصادی، سبب عدالت، آبادانی، آرامش اجتماعی و در نتیجه، شکوفایی و رفاه اقتصادی می شود که نفع آن به انفاق دهنده هم می رسد. از جهت معنوی نیز چون این عمل، نزد خدا محبوب است، امدادهای الهی و گشایش در زندگی را نصیب انسان می کند.

اگر کسی پولی به دیگری به عنوان قرض بدهد و بگوید در فلان تاریخ علاوه بر باز پس دادن اصل پول، مبلغ دیگری هم به وی بپردازد، این پول اضافه، ربا می شود. کسی که پولی به دیگری به عنوان ربا می دهد، با گیرنده پول در هیچ کاری شریک نمی شود و به دنبال این هم نیست که او پول را برای چه می خواهد. هر نوع قرضی که در این قالب باشد، ربا محسوب می شود و حرام است.

شکل های مختلف ربا را، نه براساس آن چه برخی می گویند، بلکه براساس نظر مراجع تقلید، باید به دانش آموزان یاد بدهیم تا هم برخی معاملات درست بنگاه های تجاری و اقتصادی را ربا تلقی نکنند و هم متوجه روش های اقتصادی غلط پیرامون خود باشند و بعدها در دام آنها گرفتار نشوند.

تذکر: یکی از کارهای کاذب اقتصادی که امروزه رایج شده، شرکت های هرمی است. اساس کار شرکت های هرمی، جذب مشتری های جدید توسط مشتری های قبلی و دادن بخشی از سرمایه مشتری جدید به مشتری قبلی و برداشتن بیشتر سرمایه برای سرمداران آن شرکت است.

این گونه شرکت ها، برای اینکه دستگاه های اقتصادی و قضایی کشور را فریب دهند و مشتریان خود را در بی خبری نگه دارند، برخی فعالیت های به ظاهر اقتصادی نیز در پیش می گیرند و جوازیزی به مشتریان خود می دهند. اما معمولاً این قبیل فعالیت ها جنبه کار و تولید ندارد و ظاهری و صوری اند.

اینگونه شرکت ها، هم به فعالیت های صحیح اقتصادی ضربه سنگین وارد می کنند که در آینده آثار زیانبار آن به همه مردم می رسد، هم اعضای فراوان خود را دچار زیان و خسارت و ناراحتی می کنند.

ما باید به دانش آموزان پیاموزیم که در هر کاری باید عقل و منطق را مبنای عمل و تصمیم گیری قرار داد. عقل می گوید هر فعالیت اقتصادی درست، نیازمند کار و تلاش و زحمت است. اگر افرادی گفتند ما راهی بلد هستیم که با این راه می توانیم به آسانی و یک شبه به پول و ثروت برسیم، باید بدانیم که یک فریبکاری در این جا هست، هر چند ما متوجه نشویم و ظاهر کارشان درست باشد.

کسی که کشور خود را دوست دارد و استقلال آن را می‌خواهد، کسی که می‌داند خوردن مال حرام و خوراندن آن به فرزندان آثار زیانبار اخلاقی دارد، کسی که می‌داند «نابرده رنج گنج میسر نمی‌شود» مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد» به دنبال راه‌های انحرافی برای کسب مال نمی‌رود و به همان درآمد خود قانع است.

ما باید این تذکرات را به دانش‌آموزان خود بدهیم تا در همین سنین آرزوهای توهّمی را در سر نپروانند و با همت و صداقت وارد عرصه اقتصادی شوند.

اگر ما دبیران، اشکالات اقتصادی جامعه را به گونه‌ای بیان کنیم که دانش‌آموزان احساس کنند آنها هم باید همرنگ جماعت شوند و آلا عقب می‌مانند، با دست خود زمینه انحراف آنها را فراهم کرده‌ایم. حتی اگر ما به روش برخی از بانک‌ها و نحوه گرفتن سود از مشتریان در آن بانک‌ها انتقاد داشته باشیم، باید این انتقاد را به شکلی مطرح کنیم که دانش‌آموزان آن را امر به معروف و نهی از منکر تلقی کنند و یک رفتار اصلاح‌گرایانه بدانند.

۵- تبیین مشارکت صحیح کار و سرمایه

سرمایه، مانند پول، زمین و ساختمان، اگر از راه صحیح به دست آمده باشد، همان کار به ثمر رسیده است. همین سرمایه است که امکان کار بعدی را فراهم می‌کند. اگر کسی پول و مغازه‌ای نداشته باشد، نمی‌تواند کار فروشندگی انجام دهد. اگر سرمایه نباشد، کارخانه تأسیس نمی‌شود، کشاورزی صورت نمی‌گیرد و فعالیت تجاری انجام نمی‌شود. پس هر کاری، معمولاً، با یک سرمایه همراه است.

حال، اگر کسی سرمایه داشت و دیگری آماده کار بود، این دو نفر می‌توانند با هم مشارکت کنند و یک فعالیت اقتصادی انجام دهند و به تناسب کار و سرمایه، سود به دست آورده را تقسیم کنند. پس ما باید به دانش‌آموزان یاد بدهیم که هر جا کلمه «سود» آمد به معنی ربا نیست. هر کس که کاری می‌کند، برای آن است که به سود برسد، نه به زیان.

برخی تصور می‌کنند که هر سودی که به سرمایه تعلق بگیرد، ربا و حرام است. معلم محترم توضیح می‌دهد که چنین سودی حرام نیست و تعیین درصد هم مانعی ندارد؛ مثلاً، اگر توافق کنند که ۵۰ درصد سود برای کار و ۵۰ درصد برای سرمایه یا ۷۰ درصد برای کار و ۳۰ درصد برای سرمایه باشد، منعی نداشته و درست است.

۶- تبیین بانکداری اسلامی

یکی از موضوعاتی که دانش‌آموزان نسبت به آن مسأله دارند و به شکل‌های گوناگونی از آن

انتقاد می‌کنند، بانکداری است. این چالش ناشی از جایگاه بانک در زندگی اقتصادی امروز است. شاید نتوان خانواده‌ای را یافت که به بانک مراجعه نداشته باشد و درگیر مسائل آن نشده باشد. از همین روست که بیشتر دانش‌آموزان درباره آن سؤال دارند و می‌خواهند از موضع دین درباره بانک آشنا شوند. بنابراین باید به نکات زیر توجه کنیم:

(الف) طرح نکردن این موضوع در کلاس و فرار از آن، به این دلیل که سؤالات دانش‌آموزان فراوان است و ممکن است به مسئولین کشور ایراد بگیرند و از آنها انتقاد نمایند، موجه نیست. زیرا اگر معلم دینی نسبت به این مسئله روشننگری نکند و آنان را در ابهام نگاه دارد، به دانش‌آموزان ضرر وارد کرده و آنان را در گمراهی رها کرده است.

(ب) هر دبیری باید نسبت به اصل موضوع و تبیین درست مسأله آگاهی کافی داشته باشد. پاسخ براساس حدس‌ها و گمان‌ها نتیجه‌ای ندارد و چه بسا ابهام و گمراهی را بیشتر کند.

(ج) نظام اقتصادی اسلام که مبنای قانون اساسی جمهوری اسلامی و نیز بندهای اقتصادی همین قانون، متکی بر اصل عدل و دوری از ربا در هر شکل آن است. و همه ما باید به فرزندان و دانش‌آموزان خود این حقیقت را آموزش دهیم تا هم خودشان در زندگی به این اصل عمل کنند و هم براساس همین اصل به نقد و بررسی اقتصاد جامعه بپردازند. یعنی عمل آحاد جامعه، اعم از مسئولین کشور و افراد عادی و نیز نهادهای اجتماعی مانند بانک‌ها، بیمه‌ها و شرکت‌های تولیدی و تجاری را با اصل بنیادی نظام اسلامی که همان اصل عدل و دوری از ربا است، ارزیابی کنند و در صورت ضرورت به امر به معروف و نهی از منکر بپردازند. حفظ نظام اسلامی و تقویت پایه‌ها پیشرفت و تعالی آن به همین نظارت همگانی ارتباط دارد.

(د) اگر دانش‌آموزان بینش درستی نسبت به مسأله بانکداری نداشته باشند، انتقادهای غیرعلمی و غیرکارشناسی را خواهند پذیرفت و نسبت به اصل نظام اسلامی بدبین خواهند شد. لذا چنین انتقادهایی تقویت نظام اسلامی را دربر نخواهد داشت.

(هـ) قانون بانکداری اسلامی که در مجلس شورای اسلامی تصویب شده و به تأیید شورای نگهبان رسیده، در چارچوب معاملات شرعی و مشارکت‌های جایز می‌باشد و کمتر فقیهی است که اصل این قانون را شرعی نداند و بر آن ایراد و اشکال اساسی بگیرد.

(و) عمل عمومی و اغلب بانک‌ها در قالب قراردادهای شرعی، مانند مضاربه و مزارعه است و به‌عنوان شریکی که سرمایه را وارد کار می‌کند، نقش خود را ایفا می‌نماید. بنابراین، اصل این قراردادها شرعی است و در قالب‌های ربا نمی‌باشد.

ز) بنابراین، گرفتن سود توسط بانک‌ها، سود ناشی از مشارکت است و مانند سود ربوی نیست. هم‌چنین، سودی هم که به سپرده‌گذاران می‌دهد، سود ناشی از مشارکتی است که بانک به نیابت از سپرده‌گذاران انجام داده است.

ح) ایراد اصلی که به برخی بانک‌ها گرفته می‌شود، ایراد بر تعیین مقدار سودی است که به‌خاطر مشارکت می‌گیرد. یعنی ممکن است این سود عادلانه تعیین نشده باشد. این ایراد، نه مربوط به اصل قانون بانکداری و نه به اصل قرارداد مشارکت است. بلکه ایراد و اشکال، فقط بر مسئولین و تصمیم‌گیرندگانی است که میزان سود را مشخص می‌کنند. آنان یا باید روش‌های خود را اصلاح کنند و از میزان سود بانک بکاهند یا مشتریان و مردم را آگاه کنند که این میزان سود، با توجه به عوامل و شرایط موجود، منطقی و درست است.

خ) وقتی دانش‌آموز بفهمد که ایراد و اشکال اصلی کجاست، به سراغ اصل نظام و اصل قانون بانکداری اسلامی نمی‌رود و آنها را زیر سؤال نمی‌برد و همین امر، تقویت نظام اسلامی را به‌دنبال خواهد داشت.

۷- تبیین راه‌های تأمین نیازهای عمومی

معلم، پس از آن، وارد بحث درباره‌ی نیازهای جامعه و شیوه‌های رفع آنها می‌شود. در این جا به یک نکته‌ی مهم باید توجه کرد و آن تفاوت موارد مصرف انفاق و مالیات است.

انفاق - همان‌طور که در کتاب درسی توضیح داده شده است - به خلأها و کمبودهایی مربوط می‌شود که همواره در جامعه وجود دارد و صاحبان درآمد باید از دستاوردهای پاک و طیب خود این کمبودها را برطرف کنند؛ مانند: نیاز نیازمندان، فقیران و انسان‌های از کار افتاده، هزینه‌ی تحصیل طلاب و دانش‌آموزان فقیر، تبلیغ دین و احکام دینی و مانند آنها.

اینها موارد مصرف انفاق است که خمس، زکات و انفاق مستحبی را شامل می‌شود. علاوه بر این، هر فرد به‌عنوان یک شهروند، در جامعه نیازهایی دارد؛ مثلاً نیاز به خیابان، برق، لوله‌کشی آب، شهرداری، پارک، کتابخانه و هزاران مورد دیگر. هرکس که در جامعه زندگی می‌کند، باید برای رفع این‌گونه نیازهای خود، بخشی از درآمدش را هزینه کند. این هزینه به‌صورت مالیات از افراد گرفته می‌شود؛ بنابراین، انفاق واجب (خمس و زکات) و مالیات، مورد مصرف یکسانی ندارند که گفته شود اگر کسی خمس و زکات می‌دهد، دیگر لازم نیست مالیات پرداخت کند.

۸- انجام فعالیت پیام آیات (۲)

اکنون که دانش‌آموزان با مفهوم انفاق آشنا شده‌اند، به تدبیر در آیات می‌پردازند تا اقسام و

چگونگی آن را بشناسند. در این فعالیت، با مشخص کردن آیات، پیام‌ها را تکمیل می‌کنند.

بنابر آیه ۶۰ سوره توبه، یکی از راه‌های تأمین هزینه جامعه، زکات است.

بنابر همان آیه، درآمد زکات باید برای موارد زیر مصرف شود: فقیران، از کار افتادگان (مساکین)، کارکنان گردآوری زکات، متمایل ساختن دل‌های غیرمسلمان به اسلام، آزاد کردن بردگان، پرداخت قرض بدهکاران، در راه خداوند و برای در راه ماندگان.

بنابر آیه ۴۱ سوره انفال، خمس یکی دیگر از راه‌های تأمین هزینه‌های جامعه است. براساس همین آیه، خمس، عبارت است از $\frac{1}{5}$ از درآمدی که پس از مصرف هزینه‌های معمول زندگی، اضافه آمده و باقی مانده است.

۹- انجام فعالیت بررسی

پس از اینکه دبیر دربارهٔ اتفاق و جایگاه آن در نظام اقتصادی اسلام توضیح داد، فعالیت بررسی انجام می‌گیرد. این بررسی یک فعالیت واگراست و نیازی نیست که دانش‌آموزان به جواب‌های یکسان برسند.

از آن‌جا که اتفاق به اختیار و با قصد قربت انجام می‌شود، علاوه بر آثار اجتماعی، آثار مثبتی نیز بر شخص دارد.

در فعالیت بررسی، دانش‌آموزان به دو سؤال مطرح شده پاسخ می‌دهند و آثار اتفاق را بر شخص اتفاق‌کننده و بر جامعه برمی‌شمرند. برخی از آثاری که اتفاق بر شخص کمک‌کننده دارد، عبارت‌اند از: افزایش حس نوع‌دوستی، احساس رضایت درونی و آشنایی با وضع محرومان و تهی‌دستان.

برخی از آثار اجتماعی اتفاق عبارت‌اند از: کم شدن شکاف‌ها و خلأهای جامعه، افزایش روحیه تعاون و نوع‌دوستی در افراد، افزایش حس برادری و صمیمیت، کاهش برخی مشکلات فرهنگی و اجتماعی و تشویق دیگران به تعاون.

۱۰- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها

پیش از اینکه دانش‌آموزان فعالیت «ذکر نمونه‌ها» را انجام دهند، معلم به تبیین فریضهٔ خمس می‌پردازد و نحوهٔ انجام خمس را با ذکر نمونه‌هایی توضیح می‌دهد.

معلمان محترم توجه دارند که آموزش خمس و زکات برای دورهٔ دبیرستان ضروری است و نمی‌توان گفت که چون این دو، مورد ابتلای دانش‌آموزان نیست، آموزش آنها هم ضرورتی ندارد، زیرا:

اولاً، موضوع خمس حتی ممکن است برای دانش‌آموزان مطرح باشد. آنان باید بدانند که هر

درآمدی که کسب می‌کند و مالک آن می‌شوند، خمس دارد؛ بنابراین، این مسئله موضوع مبتلا به برخی دانش‌آموزان است.

دوم اینکه، بسیاری از آموزش‌ها در آموزش و پرورش، جنبه ایجاد آمادگی دارد تا وقتی که انسان با مسئله‌ای مواجه می‌شود، از آنها استفاده کند؛ بنابراین، دانش‌آموزان باید با مسائل مالی اسلام – به‌ویژه خمس و زکات – آشنا باشند تا پس از اینکه وارد بازار کار شدند، به وظایف خود در این مورد عمل کنند.

سوم اینکه، این آموزش، جنبه فرهنگ‌سازی دارد. وقتی موضوعی در آموزش و پرورش به شیوه درست آموزش داده شود، وارد فرهنگ خانواده و جامعه می‌شود و توجه به آن گسترش می‌یابد.

بهتر است معلمان محترم بیشتر به موضوع خمس بپردازند و به‌ویژه، نحوه داشتن حساب سال را با ذکر نمونه‌های مختلف توضیح دهند. البته معلم محترم باید بر این موضوع مسلط باشد تا مبادا دانش‌آموزان به اشتباه بیفتند و این اشتباه به خانواده منتقل شود.

برای اینکه نحوه پرداخت خمس برای دانش‌آموزان جا بیفتد، پس از توضیحات معلم، آنان نمونه‌های دیگری را تمرین می‌کنند و معلم اشکالات آنها را رفع می‌کند.

پرستار یا معلمی که حقوق می‌گیرد، باید تاریخ اولین حقوق خود را ابتدای سال خمسی قرار دهد؛ مثلاً، اگر این شخص در سی‌ام شهریور ماه اولین حقوق را دریافت کرده است، باید آن را ابتدای سال خمسی قرار دهد. آنگاه از حقوق‌هایی که ماهانه می‌گیرد، برای هزینه زندگی خرج کند. در سی‌ام شهریور ماه سال بعد اگر پولی باقی مانده باشد، خمس آن باقی‌مانده را می‌پردازد. گفتنی است که اگر با اولین حقوق، ابتدای سال خمسی را معین نکرده است، هر روز دیگری را می‌تواند سال خمسی قرار دهد.

یک کشاورز می‌تواند اولین روزی را که محصول برداشت کرده و درآمدی کسب کرده است، سال خمسی قرار دهد. پس از اینکه یک سال از این درآمد را برای هزینه‌های زندگی مصرف کرد، خمس آنچه را در پایان باقی مانده است، می‌پردازد.

مغازه‌دار نیز می‌تواند هنگام تأسیس مغازه، ابتدای سال خمسی خود را معین کند. از آنجا که مغازه‌دار در طول سال خرید و فروش می‌کند و از صندوق خود، برای هزینه زندگی برمی‌دارد، پس از گذشت یک سال باید ببیند که چقدر سود به دست آورده است؛ یعنی، چقدر بر اصل سرمایه او اضافه شده است. سپس یک پنجم مقدار سود، یعنی مقدار اضافه شده، را به عنوان خمس بپردازد.

البته این به شرطی است که اصل مغازه و اجناس داخل آن با پولی باشد که خمس آن پرداخت شده باشد.

دانش آموز، اگر هدیه می گیرد و آن را پس انداز می کند، در صورتی که یک سال از پس انداز بگذرد، از نظر برخی مجتهدان باید خمس آن را بپردازد ولی از نظر برخی مجتهدان دیگر، هدیه، خمس ندارد. اگر دانش آموز، در کنار درس کار کند و درآمد داشته باشد، پس از یک سال، خمس آن را باید بپردازد.

۱۱- انجام فعالیت مقایسه

قبل از انجام این فعالیت، دبیر درباره مالیات و تفاوت آن با انفاق و خمس و زکات با دانش آموزان صحبت می کند و نقش آن را در استقلال اقتصادی یک جامعه تبیین می نماید.

در این جا ممکن است اشکالی به نظر دانش آموزان برسد و آن، اینکه وقتی کشوری دارای منابعی نظیر نفت و گاز است، چرا مردم آن کشور باید مالیات بپردازند و مالیات مربوط به کشورهای است که این منابع را ندارند.

برای رفع این اشکال توضیح می دهیم که همین اشکال نشان می دهد که مردم جامعه باید هزینه های خود را خودشان بپردازند؛ لذا اگر منابعی در کشور وجود دارد، باید صرف توسعه و آبادانی کشور شود. البته مانعی ندارد که بخشی از هزینه های عمومی هم از طریق این منابع تأمین شود اما نباید منابع کشور را فقط برای تأمین این هزینه ها صرف کرد.

اکنون این مقایسه برای دانش آموزان آسان است. آنان با مقایسه موارد مصرف این دو مورد و نحوه به دست آمدن هریک از آنها، تفاوت این دو را نشان می دهند. همانطور که در متن درس آمده است، خمس و زکات، حق محرومان و مستمندان و اموری از این قبیل است اما مالیات مربوط به هزینه های افراد در زندگی شهری و کشوری است و خمس و زکات برای آن موارد مصرف نمی شود. مالیات برای اموری مانند تأمین امنیت شهرها و توسعه امور شهری، مدارس و مراکز بهداشتی است.

۱۲- توضیح درباره «بیشتر بدانیم»

در این قسمت برخی از احکام اقتصادی اسلام که آشنا شدن با آنها برای افراد جامعه ضروری است، آمده است. خوب است که دبیر برای یک بار آنها را در کلاس توضیح دهد و دانش آموزان را نسبت به آنها آگاه کند.

ارتزاق از راه حرام و آثار و تبعات اخلاقی و اخروی آن، موضوع دیگری است که در این

قسمت، تحت عنوان «توجه» آمده است.

شایسته است که دبیر در این مورد به دانش‌آموزان خود هشدار بدهد تا از هم‌اکنون در حافظه آنان باقی بماند و همچنین واسطه انتقال این هشدار به خانواده‌های خود باشند.

۱۳- طرح گام هشتم

با پایان این درس، فرصت برای تنظیم یک برنامه دیگر فراهم می‌شود؛ برنامه‌ای که بیشتر جنبه اقتصادی دارد. عنوان گام هشتم را باید دانش‌آموزان تنظیم کنند. انتخاب هر عنوانی که نزدیک به محتوای برنامه باشد، درست است و نیازی به یکسان‌سازی ندارد.

تنظیم این برنامه، سبب می‌شود که دانش‌آموزان از هم‌اکنون به فکر باشند که: اولاً از راه حلال کسب ثروت و درآمد کنند.

ثانیاً به صورت مرتب اتفاق واجب (خمس و زکات) را اگر بر عهده‌شان هست، بپردازند.
ثالثاً مالیاتی را که بر عهده‌شان می‌آید پرداخت کنند.
رابعاً اتفاق مستحب را هم در برنامه خود قرار دهند.

(د) اندیشه و تحقیق

در این قسمت سه سؤال طرح شده است:

در سؤال اول از دانش‌آموزان خواسته شده که علت افزایش رزق و روزی انسان در اثر پرداخت اتفاق را بیان کنند. در این باره چند نکته قابل ذکر است:

اول اینکه خداوند چنین پاداشی را تعیین کرده و اوست که در مقابل این اتفاق چنین پاداشی می‌دهد.

دوم اینکه وقتی روحیه اتفاق در جامعه گسترش یابد، مودت و صمیمیت و انسان‌دوستی تقویت می‌شود و خداوند چنین مردمی را نعمت می‌بخشد و زندگی آنها را آباد می‌کند.

سوم اینکه جریان اقتصادی کشور تقویت می‌شود و درآمد مردم افزایش می‌یابد.

در سؤال دوم مطالعه و تدبیر در آیاتی که مربوط به قرض الحسنه است، درخواست شده است تا میل و رغبت دانش‌آموزان به این عمل تقویت شود.

در سؤال سوم درباره انگیزه کسانی که اهل خیر و اتفاق هستند و کسانی که توانایی بخشش و دست کشیدن از مال خود را ندارند، سؤال شده تا با نقد و ارزیابی این دو دسته توجه دانش‌آموزان به سمت کار خیر بیشتر جلب شود.

سؤال چهارم، از دانش‌آموزان می‌خواهد که نمونه‌های کارهای کاذب را نام ببرند. این نام بردن سبب می‌شود که آنان بیشتر در این باره فکر کنند و آسیب‌های اقتصادی جامعه خود را بهتر بشناسند.

هـ) ارزشیابی از میزان یادگیری

موارد زیر برای ارزشیابی این درس پیشنهاد می‌شود:

- قرائت و ترجمه آیات درس
- بیان دیدگاه اسلام درباره رابطه کار و ثروت
- تحلیل سخن پیامبر اکرم درباره تولید ثروت
- انجام پیام آیات (۱)
- تبیین مضرات ربا
- توضیح مشارکت کار و سرمایه و بانکداری اسلامی
- توضیح درباره راه‌های رفع نیازهای عمومی
- تعریف و توضیح انفاق و انواع انفاق واجب و مستحب
- انجام فعالیت پیام آیات (۲)
- انجام فعالیت بررسی
- بیان احکام زکات و زکات فطره و خمس
- انجام فعالیت ذکر نمونه‌ها
- توضیح جایگاه مالیات در تأمین هزینه‌ها
- انجام فعالیت مقایسه
- توضیح بیشتر بدانیم
- پاسخ به سؤال‌های اندیشه و تحقیق
- مشارکت و همکاری در تدریس
- نظم و زیبایی دفتر کار

قسمت سوم : تمهیدات

الف) دانستنی‌های ضروری و اطلاعات مورد نیاز معلم

از آموزه‌های زیر، می‌توان به هنگام تدریس استفاده کرد.

– ضرورت کسب مال حلال :

امام علی (ع) : مَنْ يَكْتَسِبُ مَالًا مِنْ غَيْرِ حِلَّةٍ يَصْرِفُهُ فِي غَيْرِ حَقِّهِ.^۱

امام علی (ع) : مَنْ اكْتَسَبَ مَالًا مِنْ غَيْرِ حِلَّةٍ أَقْرَبَ بَاخِرَتِهِ.^۲

شهید دکتر بهشتی توضیح می‌دهد : «اولین منشأ مالکیت، کار مولد و خلاق است. منطق فطرت برای پدیدآورنده یک شیء، حق تصرف در آن را می‌پذیرد و او را مالک آن می‌شناسد؛ بنابراین، وقتی انسان با کار خلاق و مولد خویش چیزی را پدید می‌آورد، خود به خود حق تصرف در آن را دارد و مالک آن شناخته می‌شود.^۳

ب) منابع برای معلم و دانش‌آموز

منابع این درس در درس پیش آمده است.

۱- غررالحکم و دررالکلم.

۲- همان.

۳- اقتصاد اسلامی : ص ۱۹ و ۲۰.

یاری از نماز و روزه

قسمت اول: کلیات

الف) اهداف

- ۱- هدف کلی: تبیین نقش نماز و روزه در تقویت تقوا و دوری از گناه
- ۲- اهداف آموزشی:
  - تدبیر در آیات درس برای به دست آوردن پیام آنها درباره نماز و روزه
  - تبیین حقیقت تقوا
  - تبیین نقش نماز در تقویت تقوا و بازدارندگی از گناه
  - تبیین نقش روزه در تقویت تقوا

ب) پیش‌دانسته‌ها

پیش‌دانسته‌های این درس احکام نماز و روزه است که در دو دوره ابتدایی و راهنمایی و در کتاب دین و زندگی سال اول به دانش‌آموزان آموزش داده شده است.

ج) اصطلاحات علمی درس

- ۱- تقوا: خودنگهداری و حفظ خود. انسان متقی بر نفس خود تسلط دارد و توانایی حفظ و نگهداری خود در برابر گناه را دارد.
- ۲- غیبت: ذکر عیب‌های دیگران در غیاب آنها.
- ۳- مبطلات روزه: کارهایی که سبب باطل شدن روزه می‌شود.
- ۴- غسل جنابت: انسانی که محتمل شده را جُنُب می‌نامند. این شخص برای انجام نماز و گرفتن روزه و برخی اعمال دیگر باید غسل جنابت را انجام دهد.

د) ارتباط با درس قبل

این درس جزء مجموعه درس‌های مرحله سوم کتاب (در مسیر) است که مربوط به برنامه‌های زندگی می‌باشد. در درس قبل یکی از برنامه‌های مالی و اقتصادی اسلام، در ارتباط با جامعه بود. این درس پیرامون تقوا، نماز و روزه است که هم در ارتباط با خدا، هم خود و هم جامعه می‌باشد.

ه) محورهای اصلی درس

این درس شامل محورهای زیر است :

- ۱- قرآن کریم ما را دعوت به تقوا می‌کند.
- ۲- نماز و روزه از عوامل تقویت تقوا و بازدارنده از گناه است.
- ۳- توجه به اعمال و عبارت‌های نماز روحیه تقوا را در انسان تقویت می‌کند.
- ۴- نماز یک برنامه روزه شستشو و پاک شدن از گناه است.
- ۵- اگر روزه با آداب ظاهری و باطنی آن گرفته شود، روحیه تقوا را در انسان تقویت می‌کند.
- ۶- روزه دارای احکامی است که هر مسلمانی باید آن را بیاموزد.

قسمت دوم : سازمان‌دهی فعالیت یاددهی — یادگیری

الف) ارزشیابی از درس قبل

در ابتدای تدریس، براساس موارد ذکر شده، از درس قبل ارزشیابی به عمل می‌آید.

ب) ایجاد آمادگی و انگیزه

می‌توان برای شروع، از چند دانش‌آموز بخواهیم که برخی از اجزای نماز، مثل حمد و سوره را قرائت کنند.

همچنین می‌توان داستان‌های کوتاهی از نماز پیشوایان و بزرگان نقل نماییم. همچنین می‌توانیم از دانش‌آموزان بخواهیم که اگر خاطره‌ای دارند، نقل کنند. همچنین می‌توان از فیلم‌هایی که صحنه‌های عبادت را دارد بهره گرفت. البته ابتکارات معلم می‌تواند بسیار فراوان‌تر از اینها باشد.

ج) اجزای تدریس

این درس، شامل اجزای زیر است :

ردیف	اجزای تدریس
۱	قرائت و ترجمه آیات
۲	انجام فعالیت پیام آیات
۳	تبیین حقیقت تقوا
۴	تبیین نقش نماز در تقویت تقوا
۵	انجام فعالیت بررسی
۶	تبیین نقش روزه در تقویت تقوا
۷	انجام فعالیت بررسی
۸	توضیح درباره احکام روزه
۹	انجام فعالیت تکمیل
۱۰	توضیح درباره «بیشتر بدانیم»
۱۱	طرح گام نهم

۱- قرائت و ترجمه آیات

در ابتدای تدریس، قرائت آیات تمرین می‌شود و ترجمه عبارات تکمیل می‌گردد.

۲- انجام فعالیت پیام آیات

محتوای این درس، براساس تدبیر در آیات تنظیم شده است. از این رو، دانش‌آموزان به تدبیر در آیات می‌پردازند و پیام‌های استخراج شده را تکمیل می‌کنند.

بنابر آیه ۱۸۶ سوره بقره، هرکس از خداوند چیزی را درخواست کند و او را بخواند، خداوند او را اجابت می‌کند.

توجه : اجابت کردن، به این معنا نیست که خداوند هر درخواستی را همانطور که درخواست شده، اجابت کند. اولاً درخواست‌هایی اجابت می‌شود که مشروع و درست باشد و فرد برای آن تلاش کرده باشد و تنبلی پیشه نکرده باشد.

ثانیاً، ممکن است فرد درخواست‌کننده نداند که رسیدن به آن خواست به زیان خودش یا خانواده‌اش باشد. و چون خداوند از آن مطلع است، این خواست را در قالب و شکل دیگری اجابت می‌کند.

بنابر آیه ۱۸۶ سوره بقره، راه رسیدن به رستگاری، پذیرش دعوت خداوند و ایمان به خداوند است.

بنابر آیه ۱۵۳ سوره بقره، برای رسیدن به رستگاری باید از دو عامل صبر و نماز کمک بگیریم. بنابر آیه ۱۸۳ سوره بقره، مهم‌ترین ثمره روزه تقواست.

بنابر آیه ۴۵ سوره عنکبوت، یکی از وظایف رسول خدا برپا داشتن نماز در میان مسلمانان است.

بنابر همان آیه، یکی از آثار برپا داشتن نماز، دوری از فحشاء و منکرات است.

بنابر همان آیه، اقامه نماز ثمره برتر دیگری دارد که همان یاد و ذکر خداست.

توجه: در کتاب دین و زندگی (۱) درس نماز از زاویه ذکر و یاد خدا تدوین شده است. در آن درس، ابعاد مختلف یاد خدا بیان شده و مصداق‌های آن در نماز نشان داده شده است. در این درس، ثمره دیگر نماز، یعنی دوری از گناه و فحشاء مورد بررسی قرار گرفته است.

۳- تبیین حقیقت تقوا

محور اصلی این درس، «تقوا» و چگونگی کمک «نماز» و «روزه» برای رسیدن به این فضیلت است. به همین جهت، لازم است دیر در ابتدا حقیقت تقوا را توضیح دهد؛ به گونه‌ای که دانش‌آموزان احساس کنند فضیلت تقوا یک فضیلت دور از دسترس و یا پیچیده و سخت نیست. تقوا لازمه هر زندگی منظم و با برنامه دینی است. ما نباید تقوا را به صورتی بیان کنیم که دانش‌آموزان فکر کنند فقط پیامبران و امامان و اولیای الهی می‌توانند به تقوا برسند.

هر فردی که بخواهد برنامه دینی را به اجرا درآورد و در مقابل گناهان بایستد و از فرمان‌های خداوند سرپیچی نکند، نیازمند به تقواست، یعنی باید خود نگهدار باشد.

برای تبیین بهتر این موضوع، بهتر است از نمونه‌های قابل درک دانش‌آموزان استفاده کنیم: خود نگهداری در مقابل کارهایی که ما را از درس خواندن برای کنکور بازمی‌دارند و یا در مقابل کارهایی که نمی‌گذارند ورزش را مطابق برنامه پیش ببریم و یا در مقابل غذاهایی که برای بیماری ما مضر هستند و نیز در مقابل تقاضاهایی که دوستان ناباب دارند، می‌تواند مفهوم تقوا را برای دانش‌آموزان روشن‌تر کند.

۴- تبیین نقش نماز در تقویت تقوا

قرآن کریم یک ثمره مهم نماز را بازدارندگی از فحشاء و منکرات ذکر کرده است. یعنی اگر کسی نماز را به درستی برپا دارد، به حالتی می‌رسد که می‌تواند خود را در هنگام پیش آمدن گناه حفظ کند و این حالت، همان حالت تقواست.

در این جا، لازم است که به دانش‌آموزان نشان دهیم چگونه نماز انسان را از گناه بازمی‌دارد. اگر این کار به خوبی صورت گیرد، دانش‌آموز پاسخ یک سؤال خود را هم می‌یابد. او معمولاً این سؤال را در ذهن دارد که چرا برخی نمازگزاران مرتکب برخی از گناهان، حتی گناهان بزرگ می‌شوند. بنابراین باید چند نکته را برای دانش‌آموزان روشن کنیم:

اول، نماز هنگامی دارای آثار و فواید سازنده است که به درستی و با شرایط خود انجام شود و هر قدر این شرایط بیشتر و بهتر رعایت شود، آثار آن بیشتر خواهد بود.

دوم، اگر دیدیم نمازگزاری مرتکب گناهان می‌شود، درمی‌یابیم که یک نماز سطحی و بدون شرایط به جا می‌آورد و لذا تأثیر کمتری دارد.

سوم، هریک از ما می‌توانیم در میان خانواده، خویشان و آشنایان خود مشاهده کنیم که هر قدر توجه قلبی افراد به نماز بیشتر می‌شود و نماز را به خاطر خدا بزرگ می‌دارند و به جا می‌آورند، به همان میزان کمتر به سراغ گناه می‌روند و معمولاً نمازگزارانی که سرسری و بدون توجه نماز می‌خوانند، ممکن است مرتکب گناه شوند.

چهارم، اگر عبارت‌های نماز را به دقت و با توجه بیان کنیم و در حالت نماز به آنچه می‌گوییم واقعاً ایمان داشته باشیم، به تدریج محتوای آن عبارات در ما نفوذ می‌کند و بر ما تأثیر می‌گذارد.

در این جاست که باید عبارت‌های نماز را بیان کنیم و نشان دهیم اعتقاد واقعی به آن سبب می‌شود که حالت مقابل آن را از خود دور کنیم. این کار سبب می‌شود که توجه دانش‌آموزان به عبارت‌های نماز بیشتر شود و با آگاهی بیشتری نماز را به جا آورند.

۵- انجام فعالیت بررسی

در این فعالیت، دانش‌آموزان به پیدا کردن منکراتی می‌پردازند که در مقابل محتوای نماز قرار دارند. به طور مثال،

سوره توحید، درباره توحید الهی است و اگر کسی با توجه آن را بخواند، شرک را از خود دور خواهد کرد.

کسی که پیامبر اکرم را دوست دارد و بر او درود می‌فرستد، با دشمنان پیامبر دوستی نخواهد کرد.

کسی که به درگاه خدا دعا می‌کند و خواست‌هایش را در قنوت از خدا می‌خواهد از دیگران درخواستی نخواهد داشت.

کسی که می‌کوشد در جماعت مسلمانان حاضر شود، از تفرقه و جدایی دوری خواهد کرد.
کسی که می‌گوید خدایا فقط تو را می‌پرستیم، از پرستش غیر خدا خودداری می‌کند.
کسی که می‌گوید خدایا فقط از تو یاری می‌خواهم، دست نیاز به سوی دیگران دراز نخواهد کرد.

۶- تبیین نقش روزه در تقویت تقوا

آنچه که در روزه‌داری نمود عینی دارد، «صبر» است. هرکس که روزه گرفته باشد، حالت صبر در مقابل خوردن و آشامیدن را تمرین کرده است. صبر، به تدریج سبب تقویت حالت خودنگهداری در انسان می‌شود.

البته باید بگوئیم که دانش‌آموزان را متوجه کنیم که روزه، فقط نگهداری خود از خوردن و آشامیدن نیست. باید علاوه بر نگهداری خود از خوردن و آشامیدن، حفظ نفس در مقابل سایر گناهان هم موردنظر باشد.

از این رو باید علاوه بر دهان، اعضای دیگر را هم وارد روزه کرد و روزه آنها را توضیح داد. روزه گوش، چشم، زبان، دست و پا و... حفظ خود از گناهان مربوط به گوش، چشم و زبان و مانند آن باید در ماه رمضان تمرین شود تا در سایر ماه‌ها هم ادامه یابد.

۷- انجام فعالیت بررسی

انجام این فعالیت توسط دانش‌آموزان، آنان را متوجه می‌کند که روزه‌داری فقط تحمل گرسنگی و تشنگی نیست. رسول خدا (ص) که آورنده حکم روزه است، خودش روزه حقیقی را مشخص کرده است و فرموده است که باید روزه را به گونه‌ای انجام دهیم که علاوه بر تحمل تشنگی و گرسنگی، صفت تقوا و خودنگهداری در مقابل گناه در ما پدید آید و اگر در ما هست، تقویت شود.

۸- توضیح درباره احکام روزه

دانش‌آموزان در دوره راهنمایی با احکام اصلی روزه آشنا شده‌اند. اما برای یادآوری، لازم است که بار دیگر این احکام مرور شود.

برخی از باطل‌کننده‌های روزه، مانند استمناء در کتاب درسی نیامده است. دبیران، باید شرایط کلاس را در نظر بگیرند و در صورت نیاز، در این باره توضیح دهند.

برخی از احکام ویژه دختران وجود دارد که دبیران باید با مراجعه به یک رساله، آن احکام ضروری را به اطلاع دانش‌آموزان برسانند.

۹- انجام فعالیت تکمیل

این فعالیت، به خاطر آن است که دانش آموزان بدانند باید مرجع تقلید داشته باشند و برای احکام ضروری خود به رساله آنها مراجعه کنند. البته حکم مسائلی که در این فعالیت آمده، میان فقها واحد است و اختلافی نیست. اما بهتر است رساله‌ای به کلاس بیاوریم و پاسخ را از رساله استخراج کنیم یا از دانش آموزان بخواهیم که پاسخ این مسأله‌ها را در منزل از رساله به دست بیاورند و در جلسه بعد ارائه دهند.

- اگر روزه دار سهواً چیزی بخورد، روزه اش باطل نیست.
- اگر روزه دار چیزی را که لای دندان مانده، عمداً بخورد روزه اش باطل می شود.
- انسان نمی تواند به خاطر ضعف، روزه خود را بخورد ولی اگر ضعف او به قدری است که معمولاً نمی شود تحمل کرد، می تواند افطار کند.
- روزه دار نباید غبار غلیظ و دود سیگار و تنباکو و مانند آنها را به حلق برساند.
- اگر تمام بدن روزه دار را آب بگیرد ولی مقداری از سر او بیرون باشد، روزه اش باطل نیست.

۱۰- توضیح درباره «بیشتر بدانیم»

متن «بیشتر بدانیم» بخشی از خطبه رسول خدا (ص) درباره ماه مبارک رمضان و روزه این ماه است. در این خطبه آثار و فواید روزه و حکمت های آن ذکر شده است. خواندن این قسمت از خطبه در کلاس، می تواند آثار سازنده ای داشته باشد. همچنین می توان از دانش آموزان خواست که نکات مهم این خطبه را استخراج کنند و به عنوان یک تحقیق ارائه دهند.

۱۱- طرح گام نهم

این گام، برنامه ای برای تجدید عهد است. فرض بر این است که دانش آموزان سال دوم متوسطه اهل نماز و روزه هستند. به همین جهت پس از پایان این درس، آنان برنامه ریزی می کنند که این دو عبادت بزرگ را با جدیت و توجه بیشتر به جا آورند تا آثار تقوا و خود نگهداری در رفتار آنان ظاهر شود.

(د) اندیشه و تحقیق

در این قسمت چند سؤال درباره نماز طرح شده تا دانش آموزان بدانند که نیازمند داشتن

توضیح المسائل هستند.

پاسخ سؤال اول: در صورتی که قبل از رسیدن به آن مکان چیزی نخورده و نیاشامیده باشد.

پاسخ سؤال دوم: این مسافر نمی تواند در آن روز روزه بگیرد.

پاسخ سؤال سوم: روزه خود را باید ادامه دهد.

ه) پیشنهاد

در این قسمت یک پیشنهاد داده شده و از دانش آموزان درخواست شده که درباره فواید روزه

تحقیق نمایند.

و) ارزشیابی از موارد یادگیری

موارد زیر باید مورد ارزشیابی قرار گیرد:

– قرائت و ترجمه آیات

– انجام فعالیت پیام آیات

– تبیین حقیقت تقوا و تأثیر آن در دوری از گناه

– تبیین نقش نماز در بازدارندگی از گناه

– انجام فعالیت بررسی

– بیان نکات اصلی احادیث مربوط به نماز

– تبیین تأثیر نماز در زندگی روزانه

– تبیین روزه و تأثیر آن در تقویت تقوا

– انجام فعالیت بررسی

– بیان احکام روزه

– انجام فعالیت تکمیل

– توضیح نکات بیشتر بدانیم

– پاسخ به سؤال های اندیشه و تحقیق

– انجام فعالیت پیشنهاد

– همکاری و مشارکت در تدریس

– نظم و زیبایی دفتر کار

ز) متن‌های کوتاه برای تأمل

بعد از هر چند درس، متنی کوتاه که دارای پیامی برانگیزاننده و مؤثر است، قرار گرفته است. نحوه اجرای این متن، به سلیقه و ابتکار دبیر بستگی دارد. هر چه فضای مناسب برای طرح این گونه متن‌ها بیشتر فراهم شود، تأثیر قبلی آموزش افزایش می‌یابد و دانش‌آموزان بیشتری به سمت رفتار دینی جلب می‌شوند.

قسمت سوم : تمهیدات

الف) اطلاعات ضروری برای معلم

۱- آثار و فواید روزه

— امام علی (ع) : با روزه گرفتن‌های دشوار در روزهایی که واجب است، اندام‌هایشان با این کار آرام می‌گیرد و دیده‌هایشان خاشع و جان‌هایشان خوار می‌گردد و دل‌هایشان سبک می‌شود و خودبینی از ایشان به وسیله این عبادت‌ها زدوده می‌گردد.^۱

— حضرت زهرا (س) : روزه تثبیت‌کننده اخلاص است.^۲

— امام صادق (ع) : به راستی خداوند روزه را واجب کرده تا به وسیله آن بین اغنیا و فقرا مساوات و برابری به وجود آید و این برای آن است که ثروتمندانی که هرگز درد گرسنگی را احساس نکرده‌اند، به فقرا ترحم کنند...^۳

— امام رضا (ع) : روزه برای درک درد گرسنگی و تشنگی است... تا بنده ذلیل، خاشع، متضرع و صابر باشد.^۴

— الکسیس کارل : در روزه‌داری، تمام اعضای بدن مواد خاص خود را برای نگهداری و تعادل محیط داخلی و قلب مصرف می‌کنند و به همین دلیل روزه تمام بافت بدنی را می‌شوید و آنها را تازه می‌کند.^۵

۱- نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲.

۲- علل الشرایع، ص ۲۳۶.

۳- وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳.

۴- علل الشرایع، ص ۲۷۰.

۵- انسان موجود ناشناخته، الکسیس کارل.

— براساس تحقیقات دکتر پائول براگ : روزه باعث افزایش ظرفیت یادگیری، افزایش آرامش جسم، پیدا کردن دید مثبت به آینده، دفع سموم بدن، پاکسازی رگ ها و جلوگیری از بیماری های قلبی و کاهش خطر ابتلا به دیابت و آلزایمر می شود^۱.

— تحقیقاتی که توسط دکتر قهرمانی و همکارانش به منظور بررسی تأثیر روزه بر سلامت روانی افراد بر روی ۲۰۰ نفر از افراد در دو مرحله قبل و بعد از ماه رمضان صورت گرفت، نشان داد که روزه داری باعث کاهش علائم اضطراب، بهبود در عملکرد اجتماعی و کاهش افسردگی می شود. (بررسی تأثیر روزه داری بر وضعیت سلامت روانی، مجموعه مقالات اسلام و بهداشت روان، پژوهشکده فرهنگ و معارف، ج ۱).

۲- برخی احکام موردنیاز درباره روزه

- پر کردن یا جرم گیری و کشیدن دندان در ماه رمضان زمانی جایز است که مطمئن باشیم آبی که به وسیله دستگاه وارد فضای دهان می شود یا خون، وارد حلق نمی شود.
- فرو بردن خلط، چنانچه به فضای دهان نیامده باشد، اشکال ندارد.
- تنفس بخار حمام در هنگام روزه مانعی ندارد.
- استفاده از عطر، شامپو و کرم در ماه رمضان مبطل روزه نیست.
- کسی که به حرمت استمناء آگاهی نداشته و بدون غسل، نماز و روزه می گرفته است، بنابر فتوای امام و بعضی دیگر از مراجع، اگر واقعاً جاهل به حکم مسئله بوده و در تحقیق و سؤال کوتاهی نکرده باشد، روزه ها قضا ندارد ولی نمازهایی را که بدون غسل خوانده باید قضا کند.
- اگر روزه در ماه مبارک رمضان به وسیله استمناء باطل شود، در صورتی که شخص علم به بطلان روزه با استمناء داشته و یا احتمال بطلان می داده است، علاوه بر قضا، کفاره جمع هم بر او واجب می شود (یعنی ۶۰ روز روزه به همراه اطعام ۶۰ فقیر)
- کفاره روزه خواری، به ازای هر روز، گرفتن ۶۰ روز روزه و یا اطعام شصت فقیر است.

۱- (the miracle of fasting, Health science publication, 2004)

ب) منابع

- ۱- فلسفه روزه برای جوانان، اسدالله محمدی نیا، نشر سبط اکبر برای دانش آموز
- ۲- اهمیت پزشکی روزه در سلامت انسان، حبیب الله جعفری، امیرکبیر معلم و دانش آموز
- ۳- اهمیت روزه از نظر علم روز، احمد صبور اردوبادی، رسالت قلم معلم و دانش آموز
- ۴- روزه از دیدگاه قرآن و عترت، سیدجعفر میرعظیمی، نشر رسالتی معلم
- ۵- جشن میهمانی خدا، مهدی جعفری، مرکز ترجمه و نشر کتاب معلم و دانش آموز
- ۶- روزه درمان بیماری های جسم و روح، سیدحسین موسوی، دفتر تبلیغات اسلامی معلم و دانش آموز
- ۷- ره توشه رمضان، رضا قربانیان، پیام عترت معلم و دانش آموز
- ۸- روزه و رمضان، محمدحسین فلاح زاده، سازمان تبلیغات اسلامی

معلّمان محترم و صاحب نظران گرامی می‌توانند نظر اصلاحی خود را درباره مطالب این کتاب از

طریق نامه به نشانی تهران- صندوق پستی ۱۵۸۵۵/۳۶۳- گروه درسی مربوط و یا پیام نگار (Email)

ارسال نمایند. talif@talif.sch.ir

دفتر نامه‌ریزی و تألیف کتاب های درسی